

Problemes i mètodes
de la història de la
llengua. Edició
commemorativa
del 30è aniversari

Problemes i mètodes de la història de la llengua

Edició commemorativa del 30è aniversari

A cura de Francesc Feliu

CIP 801(09) PRO

Problemes i mètodes de la història de la llengua / a cura de Francesc Feliu. – Edició commemorativa del 30è aniversari. – Girona : Universitat de Girona – Edicions UdG : Documenta Universitaria, juny de 2026. – 1 recurs en línia (189 pàgines). – Edició revisada i ampliada amb textos nous del recull de ponències presentades fa trenta anys en el Primer Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», que es va celebrar a Girona l'any 1991. – Descripció del recurs: 12 de juny 2026
ISBN 978-84-8458-799-6 (Universitat de Girona).
ISBN 978-84-9984-755-9 (Documenta Universitaria)

I. Feliu, Francesc, editor literari II. Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua» (1r : 1991 : Girona, Catalunya) 1. Lingüística – Història – Congressos
2. Llibres electrònics

CIP 801(09) PRO

Correcció del text original: Institut de Llengua i Cultura
Catalanes de la UdG

Disseny de la coberta: Documenta Universitaria

© del text: dels seus autors i les seves autores

© de l'edició: Universitat de Girona - Edicions UdG

© de l'edició: Documenta Universitaria®

DOI: 10.33115/b/9788499847559

ISBN: 978-84-8458-799-6 (Universitat de Girona)

ISBN: 978-84-9984-755-9 (Documenta Universitaria)

Girona, juny de 2026

Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0).

La llicència completa es pot consultar a:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Universitat
de Girona

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com

ÍNDIX

Davantall.....	7
FRANCESC FELIU	
Presentació.....	11
SADURNÍ MARTÍ, FRANCESC FELIU	
Monogènesi o poligènesi del canvi lingüístic: ¿una oposició inconciliable?.....	13
ALBERTO VÀRVARO	
El concepte d'història de la llengua.....	27
JOSEP MARIA NADAL	
Història de la llengua i història de la consciència lingüística: apunts medievals i renaixentistes.....	47
MIRKO TAVONI	
Observacions des del sentit comú a algunes idees usuals sobre la història de la llengua.....	75
JUAN GUTIÉRREZ CUADRADO, JOSÉ A. PASCUAL	

Història interna i història externa.....	97
FRANCESCO BRUNI	
La concepció de la llengua vinculada al procés de modernització	111
XAVIER LAMUELA	
Una disciplina que ja no va amb bolquers	133
ELOI BELLÉS	
Un diàleg persistent: les publicacions sorgides dels col·loquis «Problemes i mètodes»	157
ÍRIA CABALLÉ I VILÀ, MÍRIAM SELLÉS I LLAUGER	

DAVANTAL

FRANCESC FELIU

El llibre que teniu a les mans és una reimpressió, amb alguns materials afegits, del volum que vam publicar, ara ja ha fet trenta anys, arran del primer Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua». El col·loqui pròpiament, va celebrar-se a Girona l'any 1991, i va suposar un punt d'inflexió en moltes coses; especialment, en la injecció d'una màxima ambició acadèmica al projecte de la Universitat de Girona, llavors a les portes de la seva creació, i en la consagració de la Història de la llengua com una de les línies d'investigació singularitzadores de la nostra novella universitat. En Modest Prats i en Pep Nadal, instigadors de la trobada, van confiar en nosaltres, encara estudiants del darrer curs de la llicenciatura, les tasques de l'organització i, més tard, de l'edició dels materials recollits. En Sadurní Martí i jo, col·legues i amics encara a hores d'ara, representàvem la primera promoció d'universitaris formats exclusivament al Col·legi Universitari —després, Estudi General— de Girona, i amb la preparació del congrés i dels materials resultants vam descobrir tot un món, l'acadèmia en majúscules.

D'ençà d'aquella data, els col·loquis successius van permetre al grup de la Universitat de Girona i, per extensió, també als col·legues d'altres universitats que van freqüentar els nostres col·loquis i que fins van assumir-ne l'organització en algun cas, establir una xarxa de relacions internacionals. Aquesta xarxa ens ha proporcionat oportunitats i complicitats quan les hem necessitat. També ha

permès la projecció del nostre treball més enllà dels límits de la catalanística. De fet, crec que els col·loquis d'història de la llengua han estat un element decisiu per a la progressiva articulació d'aquesta disciplina al nostre país.

El volum que ara reeditem reuneix els sis treballs que varen discutir-se extensament en les sessions del col·loqui de 1991. Tots ells aborden aspectes genèrics aplicables a qualsevol reflexió seriosa sobre la història de les llengües, i especialment sobre la història de les llengües romàniques, en consonància amb la marcada presència —constant en els col·loquis de Girona— d'investigadors lligats a la tradició lingüística i filològica italiana. Dos dels autors dels textos, els estimats Alberto Vàrvaro i Francesco Bruni, ja no són malauradament entre nosaltres; els altres segueixen encara actius, encara que retirats tots ja de la primera línia del treball universitari.

Aquest llibre, d'altra banda, fa molts anys que ja no es pot trobar en cap llibreria, i l'editorial que va editar-lo no disposa d'exemplars. Per això vam creure que la reimpressió del volum seria una bona manera de celebrar l'efemèride dels trenta-cinc anys d'aquell primer col·loqui, i d'envigorir també els seminaris, d'abast més local, que sota el títol d'«Història de la llengua catalana: els debats pendents» hem anat organitzant a Girona des de fa alguns estius, entre col·loqui i col·loqui. Hi hem afegit un parell de textos que em sembla que complementen perfectament el llibre i n'actualitzen la publicació: una breu reflexió que hem demanat a Eloi Bellés, eximi representant de la generació més jove d'historiadors de la llengua catalans, sobre el desenvolupament i la consolidació de la disciplina en els darrers trenta anys, de l'existència dels col·loquis ençà. L'altre text, confegit per dues investigadores novençanes del grup universitari de Girona, Íria Caballé i Míriam Sellés, és una recensió sumària dels continguts de tots els altres volums que, amb el pas dels anys i fins a aquest mateix 2026, han seguit la publicació de *Problemes i mètodes de la Història de la llengua*; volums que reuneixen la major part dels treballs i les reflexions que s'hi han debatut, i que exemplifiquen la diversitat dels temes, l'heterogeneïtat de les procedències i l'alta qualificació dels investigadors —dels col·legues— que han passat pels col·loquis gironins d'Història de la llengua.

Hem combinat, en aquest llibre, dues tipografies diverses per diferenciar les parts afegides dels materials de l'edició original. Tots els textos, però, han estat revisats de nou per esmenar-hi alguns errors puntuals que hi havia, i he d'agrair molt especialment a la Irene Capdevila aquesta feina, a banda de totes les gestions amb l'editorial. Sense ella, aquesta reedició no hauria arribat a bon terme. Tant de bo que la lectura, o la relectura, d'aquest llibre, encara avui perfectament vàlid i estimulante, contribueixi a la reflexió sobre una disciplina que, sens dubte, permet articular entre elles tota la resta d'especialitzacions lingüístiques i filològiques, sovint desenvolupades d'una manera massa

autònoma. Com ens ha ensenyat Josep M. Nadal en el text que encapçala el volum, la història de les llengües ens aboca inevitablement a «una discussió sobre l'objecte d'estudi de la mateixa disciplina, és a dir, la llengua»; a la consideració, per tant, de la complexitat inherent a les dinàmiques entre la diversitat i la unitat, l'oralitat i l'escriptura, la percepció i la realitat, la interacció social dels parlants.

PRESENTACIÓ

Amb un retard no desitjat apareix aquest volum que recull les ponències llegides i debatudes al Col·loqui «Problemes i Mètodes de la Història de la Llengua», celebrat a Girona ara fa quatre anys 1-5 de juliol de 1991). Diversos problemes han anat ajornant l'estampa d'aquestes planes que ara, finalment, arriben al carrer. L'organització d'aquell primer col·loqui pretenia estimular la reflexió sobre els aspectes més teòrics de la Història de la llengua. Crèiem (i creiem) que s'havia de fomentar un debat eficaç sobre qüestions de metodologia, problemes generals i experiències concretes en cadascun dels àmbits d'investigació. Estem convençuts que aquest tipus de reflexió conjunta, que no ha estat pas massa habitual, pot donar resultats ben interessants.

Per tal d'aconseguir un col·loqui on el més important fos precisament la discussió i l'intercanvi d'idees, vam limitar el número de ponents i participants, i vam procurar una certa heterogeneïtat de perspectives entre els assistents. A més, vam tenir un especial interès a projectar la reflexió en l'àmbit romànic. Precisament per això vam voler que el professor Alberto Vàrvaro, que ara fa una vintena d'anys va publicar un estudi encara fonamental sobre els mateixos problemes que es plantejava el col·loqui, hi fos present. La seva extrema amabilitat va fer possible la participació de dos investigadors de la Història de la llengua italiana tan destacats com Francesco Bruni i Mirko Tavoni. També hem d'agrair

* L'any 1993 es va celebrar un segon col·loqui, en aquella ocasió centrat sobre problemes de la història del lèxic, amb ponències d'Alberto Vàrvaro, Germà Colon, Gilles Roques, José Mondéjar, Mirko Tavoni i Ottavio Lurati. Actualment treballem en l'organització del III Col·loqui de Girona (que celebrarem al juliol de 1995) que estudiarà diversos aspectes de la història de les llengües d'Europa durant la Reforma i la Contrareforma (amb ponències de P. Trovato, R. Librandi, G. Hinojo, J. Eygun, M. L. Carvalhão-Buescu i J. Busquets).

l'entusiasme i l'encoratjament de José Antonio Pascual, que va enfocar conjuntament amb Juan Gutiérrez, des de la hispanística, aquestes qüestions. Xavier Lamuela, per la seva banda, va abordar-les des d'un plantejament sociolingüístic, i Josep M. Nadal va qüestionar sobre els conceptes fonamentals de la Història de la llengua. Modest Prats, finalment, va cloure el col·loqui perfilant les línies de força que s'havien anat dibuixant al llarg de les sessions.

Aquest volum recull les ponències presentades en aquell col·loqui en la versió definitiva preparada pels seus autors. Els textos que eren en una altra llengua han estat traduïts al català.**

No podríem posar el punt i final sense recordar l'entusiasme i la confiança que sempre van mostrar en aquest projecte els companys de la Secció Francesc Eiximenis de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona. Hem d'esmentar, també, Laura Ripoll i Francesc Ten, sense els quals el col·loqui hauria estat impossible, i Vicenç Viñas, autor dels índexs que completen aquest volum. Finalment volem agrair a Jaume Vallcorba, que ha volgut publicar aquest llibre, la seva paciència, i a Modest Prats i Josep M. Nadal que tinguessin la gosadia de confiar-nos l'organització del col·loqui i la preparació del volum que ara us presentem.

Sadurní Martí
Francesc Feliu

Institut de Llengua i Cultura Catalanes (UdG),
7 d'octubre de 1994

** Sadurní Martí ha traduït les ponències d'Alberto Vàrvaro, Francesco Bruni i Mirko Tavoni. Francesc Feliu ha traduït la ponència de Juan Gutiérrez Cuadrado i José Antonio Pascual. Xavier Lamuela, que havia presentat la seva ponència en italià al Col·loqui de Girona, n'ha fet una versió catalana per a aquest volum.

MONOGÈNESI O POLIGÈNESI DEL CANVI LINGÜÍSTIC: ¿UNA OPOSICIÓ INCONCILIABLE?

ALBERTO VÀRVARO

La discussió sobre les causes de la innovació lingüística ha estat, en la història dels estudis de lingüística històrica, molt més vivaç i interessant que no pas aquella sobre la manera com es determinen les innovacions.

Però abans de res convé distingir correctament aquests dos problemes. D'una banda se'ns pot preguntar per què els membres d'una determinada comunitat lingüística modifiquen elements del sistema fonològic, morfològic, sintàctic, lèxic, estilístic, pragmàtic de què se serveixen en un moment donat; i, algunes vegades, serà possible invocar causes internes, com l'analogia o la «casella buïda» o la reestructuració, etc., o bé externes, com el substrat, el superstrat i l'adstrat, etc. Sobre aquestes hipòtesis el debat ha estat molt ampli, i sempre ben lligat a motivacions teòriques generals i a posicions culturals de fons, per les quals un estudiós de matriu positivista tendirà cap a perspectives diferents de les preferides pels estudiosos d'orientació idealista, etc.

D'altra banda, però, el problema de la causa s'hauria tractat d'una manera ben diferent del de les modalitats de desenvolupament de la innovació. Crec que ningú no ha sostingut mai que les «causes» indicades per cada cas siguin necessàries: cap llengua ha assumit trets de substrat perquè no podia no assumir-los o ha omplert caselles buïdes perquè no podia no omplir-les. En la història lingüística el lliure arbitri aparentment no és posat en discussió per ningú, i en realitat seria ben difícil de negar-lo, perquè les llengües actuals,

després de tants de segles d'història, no estan lliures de caselles buides; moltes llengües desaparegudes no han deixat, pel que sembla, cap traça de substrat, etc. Podem dir, potser, que tal fenomen ve determinat certament per tal causa, però mai —em sembla— que tal causa no hauria pogut no determinar-lo. Es plantejaria, per tant, el problema de per què algunes causes potencials s'han transformat, de fet, en causes actuals i d'altres no. Però no és pas d'això que volem parlar.

Admetem que hagi passat que, per una raó qualsevol, necessària o no, suficient o no, hagi aparegut una innovació en algun sector del sistema i que aquesta innovació es guanyi un espai propi, esdevingui vital. El que em pregunto és: ¿com passa això? He estat a punt de dir: ¿de quina manera es difon? Però evito una formulació com aquesta perquè pressuposa precisament el que voldria posar en discussió: que la innovació tingui un punt de partida definit (encara que no sempre identificable) i que el seu èxit pugui analitzar-se en dues fases: *a)* la de la constitució del focus, i *b)* la de l'expansió més enllà del focus.¹

Tingui's en compte que *a)* no implica necessàriament idees preconcebudes sobre la dimensió del focus, però podrem convenir que en general es dona per descomptat que es tracta d'àrees relativament petites, tret que ens referim al substrat o al superstrat.²

Podria ser que en el pla teòric les idees no fossin tan rígides, però em sembla indubtable que la praxi dels investigadors era (i continua essent) aquesta. En el camp del lèxic, la història de les paraules, en especial (però no només) dels préstecs, sovint ha estat presentada en forma d'una avançada, quan no d'un *Blitzkrieg*. Pot ser que les metàfores no s'hagin sobrevalorat, però no me'n sembla un exemple que per als préstecs s'hagi parlat d'*Aufmarschstrassen*.³ Però les metàfores, i les pressuposicions que les suggereixen, no són diferents en el cas de fenòmens no lèxics, i no seria difícil citar exemples a cabassats. Em

1 Aquesta distinció es correspon amb la que E. Coseriu (*Sincronia, diacronia e historia*, Montevideo, 1958; després Madrid, Gredos, 1973) ha formulat en els termes d'*innovació* i *adopció*, insistint en el fet que el lloc on es produeix la innovació no pot ser sinó la llengua individual (cf. J. Lang, *Sprache im Raum*, Tübingen, 1982, pp. 38 i ss.).

2 Quan es diu que un cert canvi en el llatí es deu al substrat cèltic, des d'Ascoli crec que això implica que potencialment tota l'àrea en què el llatí se sobreposa al celta és el focus de la innovació. El cas del superstrat és anàleg; però en el cas de l'adstrat tenim problemes per saber què hem de fer amb una línia de contacte que representa el límit d'una reduïda zona de permeabilitat entre les dues llengües, a partir de la qual la innovació que té èxit penetra cap a l'interior de l'àrea a conquerir.

3 Em refereixo òbviamment a A. Steiger, «Aufmarschstrassen des morgenländischen Wortgutes», *Vox Romanica*, x (1948-49), pp. 1-62, però tinc la impressió que el terme ja apareix a Th. Frings, *Germania romana*, Halle/S., 1932, i em pregunto si no és un concepte comú de la gran escola suïssa de Jud, de Jaberg i de Wartburg.

limito a algun cas que mostra clarament com la metàfora no és simplement un trop, sinó que correspon a una forma precisa d'entendre el fenomen.

Considerem la palatalització de C+A, G+A, fenomen gal·loromànic, però també retoromànic i, generalment, ladí. ¿És que potser significa una altra cosa l'afirmació que en àrea retoromànica el fenomen ha de ser anterior a la irrupció dels alamans entre Rètia i la futura Suïssa romànica —o, com a mínim, ha de ser anterior a la germanització de l'alt Vallese i de la conca d'Andermat—, sinó que els passos de la Furka i de l'Oberalp són considerats la (o almenys l'última) *Aufmarschstrasse* del fenomen? No cal pas suposar tantes coses: Matteo Bartoli ja ho havia dit amb lletra ben clara.⁴ Amb una menor rigidesa, Wartburg, al final del seu estudi sobre aquest fenomen, escriu recapitulant: «A la Gàl·lia septentrional l'articulació de c i g seguida de a en el curs del segle v s'ha desplaçat progressivament cap endavant i l'oclusió s'ha relaxat parcialment en una fricativa. En la seva extensió cap al sud aquest canvi no arriba fins al Mediterrani; cap a l'est afecta tota la zona alpina i això demostra que va haver-se d'iniciar en una època en què els contactes entre la Gàl·lia oriental i Rètia encara no s'havien interromput completament. Aquest fet ens remet també al segle v, ja que els alamans des de la meitat d'aquest segle van ocupar l'altiplà suís i, per tant, les relacions entre les dues regions van esdevenir molt difícils.»⁵

Un altre exemple: a propòsit de la dissimetria de la diftongació romana, que afecta e breu, però no o breu, ¿no s'ha argumentat que és la prova que el primer diftong ja existia en el moment de la ruptura dels contactes entre la llatinitat danubiana i tota la resta del món llatí, i el segon no?⁶

Es podria subtilitzar sobre l'exactitud de considerar total el tancament de la Furka i de l'Oberalp amb l'aparició d'alamans a Sion, a Brig i a Andermatt o sobre una datació més realista de l'aïllament de la llatinitat danubiana. No hi ha dubte que les afirmacions fetes amb aquests *dos* objectius són molt superficials. Però el problema no és aquest, perquè la necessària correcció de la documentació històrico-social no posaria en qüestió el principi, que és el que ara vull discutir.

4 «Alle fonti del neolatino», dins *Miscellanea di studi in onore di A. Hortis*, II, Trieste, 1910, pp. 889-918 (p. 898, n. 2).

5 *La frammentazione linguistica della Romania*, trad. it., Roma, 1980, p. 95. C. Tagliavini (*Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1969³, pp. 385-386) considera el fenomen francès i ladí «un'evoluzione parallela avvenuta indipendentemente in due periodi diversi», seguint l'excel·lent anàlisi de H. Schmid, «Über Randgebiete und Sprachgrenzen. III: Über die Palatalisierung von c, g vor a im Romanischen», *Vox Romanica*, xv (1956), pp. 53-80 (i mapa 6).

6 Efectivament, G. Straka escriu: «cela [la dissimetria de la diftongació romana] s'explique aisément par l'ancienneté de la diphtongue *ie* qui a encore atteint la Dacie avant son isolement causé par les événements bien connus de l'an 271, tandis que la diphtongue *uo*, issue de *ò* ouvert postérieurement à cette date, ne pouvait plus atteindre cette région» (*Les sons et les mots*, Paris, 1979, p. 197 [però el treball és de 1956]).

¿Com se'n podria sortir algú que es repropós els dos problemes de què he parlat? «Però si penseu que l'alteració palatal de C, G+A no va arribar a les altes valls del Rin anterior i posterior (i encara menys les zones més orientals) abans de la germanització de l'alt Vallese, de l'Urseren i de l'Oberalp, només podreu concloure que això en ladí s'ha produït d'una manera autònoma respecte del gal·loromànic. Si penseu que l'article no existí fins al moment de l'aïllament de la llatinitat danubiana, heu d'admetre que allí l'article és autònom del de la resta de la Romània. En suma, si postul·leu la monogènesi, heu d'explicar l'existència i l'accessibilitat dels canals espacials de difusió necessaris (i treure'n les degudes conseqüències sobre les vies de difusió i sobre la datació dels fenòmens). D'altra manera només podreu recórrer a la poligènesi, amb els costos que una hipòtesi d'aquest gènere sempre comporta.»

Si de la praxi passem a la teoria, és fàcil de dir ràpidament que aquesta concepció remunta almenys als neogramàtics i està inclosa en la formulació originària de la llei fonètica, en el seu mateix primer principi: «Aller lautwandel, soweit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen gesetzen, d.h., die richtung der lautbewegung ist bei allen angehörigen einer sprachgenossenschaft, au er dem fall, da die dialektspaltung eintritt, stets dieselbe.» («Tot canvi fonètic, en allò que té de mecànic, es compleix segons lleis sense excepció; és a dir la direcció del canvi fonètic és constantment la mateixa en tots els membres d'una comunitat lingüística, llevat que existeixi una escissió dialectal.»)⁷

Això equival a dir que el canvi és regular i sense excepcions fins a un límit espacial en què deixa d'operar, cosa que seria una tautologia banal si no signifiqués que aquest s'estén en l'espai fins a un cert límit i que aquest límit ve a ser la frontera entre dues varietats dialectals (una amb la innovació, i l'altra sense o amb una innovació diferent).⁸

7 Cito d'H. Arens, *Sprachwissenschaft*, Freiburg/München, 1955, p. 310, i de la trad. it. de T. Bolelli a *Per una storia della ricerca linguistica*, Napoli, 1965, p. 171.

8 Cf. la discussió de Schuchardt (*Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, Berlin, 1885, que cito d'*Hugo Schuchardt-Brevier*, L. Spitzer (ed.), reed. Darmstadt, 1976 [Halle, 1928]): mentre afirma que un canvi fonètic present a més d'un dialecte «hat sich ... strahlenförmig von einem Punkte ausgebreitet», (pp. 61-62), insisteix polèmicament (i invocant Delbrück i Merlo) sobre el fet que el canvi s'inicia a més en l'individual (p. 62). Les seves «endlose Sprachspaltung» i «endlose Sprachmischung» (p. 60) es reporten sempre a una ferma projecció en l'espai. En efecte, B. Delbrück (*Introduzione allo studio della scienza del linguaggio*, trad. de P. Merlo, Torino, Loescher, 1881, p. 128) diu: «certament les alteracions de la pronúncia comencen en un individu i d'aquest, a través de canvis, arriba a tots i cadascun dels parlants».

Es determina així, si no la paraula, sí que almenys el concepte d'isoglossa,⁹ abans fins i tot que la lingüística maduri uns hàbits concrets per a la seva projecció cartogràfica. És inútil de dir que un concepte com aquest s'adaptava perfectament a la representació que oferia l'arbre genealògic de les famílies lingüístiques, en el qual teòricament cada nus és la projecció d'un cert número d'innovacions, i com a tal ve explícitament indicat en alguns estudis de pura reconstrucció comparativa, en l'estil de Hall jr., que escriu, per exemple: «Such nodes represent only abstract points of division, and may actually stand for periods lasting one or two hundred years or more, with various changes going on during such periods.»¹⁰

La teoria de les ones, des d'aquest punt de vista, no només s'adaptava perfectament a aquesta mateixa línia, sinó que encara era més explícita. En la mateixa formulació de Schuchardt el 1868 es llegeix: «Denken wir uns die Sprache in ihrer Finheit als ein Gewä er mit glattem Spiegel, in Bewegung gesetzt wird dasselbe dadurch, da an verschiedenen Stellen desselben sich

9 El terme francès *isoglosse* manca en el *Französisches Etymologisches Wörterbuch* i també en els vocabularis etimològics de Bloch/Wartburg i Dauzat/Dubois/Mitterand; Robert el data «vers 1900»; en qualsevol cas el terme era conegut per Saussure, que escriu (*Cours de linguistique générale*, Paris, 1955⁵, p. 277): «On a appelé "lignes isoglosses" ou "d'isoglosses" les frontières des caractères dialectaux; ce terme a été formé sur le modèle d'*isotherme*; mais il est obscure et impropre, car il veut dire "qui a la même langue".» El *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana* no presenta el terme *isoglossa*, mentre que el *Dizionario Etimologico Italiano* (p. 2114) tenia el plural *isoglosse*, «linee che indicano l'estensione d'un fenomeno linguistico», atribuint-lo al segle XIX i declarant-lo d'origen francès; en realitat la paraula tampoc es troba, per exemple, a P.E. Guarnerio, *Fonologia romanza*, Milano, 1918 (a la p. 9 s'usa «carte isofone») i no apareix a A. Panzini, *Dizionario moderno*, Milano, 1918³ (que per altra banda registra a la p. 301 *isobaro*, *isoipso*, *isoterm[ic]o*; Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, VIII (p. 578), després de la definició comuna (una mica desgavellada), afegeix «fenomeno linguistico comune a due o più aree linguistiche», que és efectivament una accepció impròpia difosa en la lingüística italiana —de fet V. Pisani (*Glottologia indoeuropea*, Torino, 1949², p. xxvi, n. 2), escriu: «Isoglosse (cfr. i termini geografici di isoterma ecc.) chiamiamo le linee che sulla carta geografica racchiudono un territorio in possesso d'un dato fatto linguistico ... e quindi il fatto stesso in quanta diffuso in quel territorio»), i fa remuntar la paraula a Ascoli (per tant abans del 1907), però E. De Felice (*La terminologia linguistica di G.I. Ascoli e della sua scuola*, Utrecht/Anvers, 1954) no dona aquesta entrada. Per a l'espanyol, el *Diccionario Crítica Etimológico de la Lengua Castellana* 2 III, 467b assenyalà la manca d'*isoglosa* en el diccionari acadèmic de 1939 i per tant la novetat d'aquesta veu, però no dona més indicacions. És singular el desinterès dels lingüistes per un terme d'aquesta classe, que semblaria encunyat sobre *isoterma* (1895, però des del 1841 *isotermico*: *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana* m, 630b; fr. *isotherme* del 1873 segons el *Französisches Etymologisches Wörterbuch* IV, 819b, però *ligne isotherme* des del 1845) o sobre *isobara* (1895, però des del 1869 *linea i*: *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana* III, 630b; fr. *isobare* del 1877, però en el sentit de «ligne passant pour tous les points qui ont la même pression d'air» només des del 1907 al *Französisches Etymologisches Wörterbuch* IV, 819b).

10 R.A. Hall, jr., *External History of the Romance Languages*, New York/London/Amsterdam, 1974, p. 17.

Wellecentra bilden, deren Systeme, je nach der Intensivität der treibenden Kraft von größerem oder geringerem Umfange, sich durchkreuzen».¹¹

La combinació d'aquestes imatges amb l'èxit de la geografia lingüística i de les convencions en la projecció cartogràfica dels fenòmens lingüístics només podia dur a assumir molt profundament les idees de què hem partit.¹² ¿Però com estan les coses exactament?

En primer lloc convé recordar que les idees de què parlàvem són coherents amb la convicció que el procés de canvi és relativament ràpid i que se'n pot proposar una durada mitjana que la cronologia fonètica relativa sol estimar «d'une seule génération (d'une trentaine d'années)».¹³ Qüestió que més tard ha rebut l'adhesió dels generativistes, per la ben diversa raó que el canvi és considerat com el resultat d'una simplificació en la construcció de la pròpia gramàtica per part de l'infant.¹⁴

La polèmica contra aquesta il·lusió i l'afirmació de la complexitat i de la llarga durada del canvi, estan lligats particularment a aquesta obra mestra de la lingüística històrica que són els *Orígenes del español* de Menéndez Pidal,¹⁵ malauradament ben poc recordats per gran part de la lingüística moderna. En realitat, el gran estudiós espanyol no tenia intenció d'obtenir d'aquesta justíssima crítica a la lingüística històrica precedent cap argument contra la representació del canvi com un procés progressiu: penseu en la seva esplèndida reconstrucció de l'evolució de *r*- inicial en l'àrea ibèrica,¹⁶ que es basa en bona part en el desplaçament cap al sud d'una isoglossa precisa i en representacions cartogràfiques successives que mostren la progressiva extensió de la innovació. L'explicació ve, crec, de la circumstància que don Ramón disposava de dades aptes per construir una hipòtesi alternativa, però el seu quadre teòric de referència no anava més enllà de l'idealisme. Per això ell parla de «convivencia de muchas normas que luchan entre sí con muy equiparadas fuerzas» (p. 527), de «larga convivencia de formas que pugnan unas con otras» (p. 537), d'«estado latente de una tendencia que existe con arraigo, aunque ignorada completamente por los observadores» (p. 537), però després no pot interpretar la «falta de una norma» més que com a «falta de un alma o principio personal en la lengua nueva, falta de un vivir propio» (p. 529).

11 Cf. *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, III, 1868, p. 34. El concepte no canvia a *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten*, Graz, 1900.

12 Cito només Pisani, *op.cit.*, p. xxiii (i cf. p. xxvi): «la geografia linguistica c'insegna che una innovazione ... sorge in un determinato punto e si diffonde conquistando più o meno territorio».

13 G. Straka, *op.cit.*, p. 197.

14 Cf. R. King, *Linguistica storica e grammatica generativa*, trad. it., Bologna, 1973, *passim* i l'esquema de la p. 118.

15 Madrid, 1926 (1956⁴). *Vid.* especialment els tres últims paràgrafs (§§ 111-113).

16 R. Menéndez Pidal, *op.cit.*, § 41.

Miraré de buscar una resposta reflexionant precisament sobre alguns fenòmens del món lingüístic espanyol, la fecunditat del qual per a la teorització lingüística no s'hauria d'oblidar. El fet central és que ens enfrontem amb una àrea del ben conegut món lingüístic llatí, en la qual en època històrica, i per tant discretament i sobretot directament coneguda, s'han format algunes varietats romàniques (i s'ha conservat una altra varietat, en si també molt articulada dialectalment, no només no romànica, sinó a més a més pre-llatina), i de la qual ha partit en temps més propers un doble eix d'emigració demogràfica, i per tant lingüística: el que va anar cap a l'Amèrica llatina (caracteritzat com de llarga durada, espais enormes, aculturació gegantina d'al·loglots, formació de nombroses entitats estatals, manteniment —encara que problemàtic— de vincles permanents amb el món ibèric) i el sefardita (breu durada, petites comunitats disseminades en un espai relativament ampli però molt menys que el del Nou Món, sense prestigi social i per tant sense capacitat d'aculturació de grups externs ni de proselitisme lingüístic, sense formació d'entitats polítiques, sense contactes amb la península).

Efectivament, s'ha constatat ja fa temps que, en el magma extremament ric i complex de les innovacions que es detecten entre el Río Grande, frontera septentrional de Mèxic, i la Terra del foc, gran part dels fenòmens són documentats també a la península Ibèrica, si s'exceptuen els pocs casos de substrat conegut i, per suposat, les paraules indígenes que no han tingut un èxit suficient per penetrar, com molts centenars han fet, en l'ús general de l'espanyol. Fa uns quaranta anys Bertil Malmberg escrivia: «Toutes les particularités énumérées se retrouvent d'une façon plus o moins constante dans l'espagnol européen, dans la vieille langue, dans les dialectes péninsulaires ou dans le langage quotidien, populaire ou (pour ce qui est de certains archaïsmes) littéraire.»¹⁷

No és pas menys digne d'atenció que s'hagi formulat una observació anàloga per a les parles sefardites, dotades d'escassa identitat però de forta mobilitat. En suma, en ambdós sectors, que no tenen pràcticament cap relació entre ells (si s'exceptua el fet que en època moderna s'han format comunitats de sefardites, generalment d'origen turc, a les grans ciutats de l'Amèrica espanyola, sovint reabsorbides lingüísticament, encara que no hagin renunciat a tradicions i usos específics) s'observen desenvolupaments anàlegs.

Prenguem com a exemple el ieisme, la deslateralització de la palatal lateral sonora [ɫ], que en castellà prové de PL- (*llano, llegar*), CL- (*llave, llamar*), FL- (*llama*) i de -LL- (*caballo, valle, castillo*). A Amèrica, on el fenomen apareix atestat des del 1527 a Mèxic i des del 1549 a Cuzco, conserven /k/ una part interna de Colòmbia, amb Bogotà, el sud de la *sierra equadoreña*, algunes

17 B. Malmberg, *Linguistique générale et romane*, The Hague/Paris, 1973 [però l'estudi havia aparegut el 1947-48], p. 286.

parts de les *tierras altas* i tot el sud de Perú, quasi tot Bolívia, part de les províncies argentines de San Juan i la Rioja, Paraguai i el nord i el sud de Xile.¹⁸ Fins i tot en aquest cas la neutralització de l'oposició entre /k/ i /y/ duu a realitzacions diferents, entre les quals [ɟ], a més de ser preferit a Oaxaca (Mèxic), és la forma típica del Plata i s'ha exportat de Buenos Aires cap a Tucuman, Salta, etc. (desenvolupant-se fins a la sorda [ʃ]). A Nou Mèxic, al nord i al sud de Mèxic, a bona part d'Amèrica Central, a San Luis (Argentina) i en altres punts aïllats /y/ desapareix entre vocals, especialment si una és *i* tònica: *gaína*, *sía*, *detae*, *ceboa*. Així mateix, a la Montaña santanderina tenim *martíu*, *cuchío*, *rudía*.

També les parles sefardites presenten exactament aquest mateix desenvolupament: [k] passa a /y/, i aquesta sovint desapareix en presència de vocals anteriors. A Constantinoble, Wagner assenyalava *kucíio* i *kucío*, *akeia* i *akea*, *manías*, *kabeo*, *aníio*, *famíia*,¹⁹ però Subak retrobava les mateixes formes a Salònica i a Bòsnia: *kaváyo*, *meóyo*, *kucío*, *amarío*, *aníio*, *kaye*.²⁰ No són pas diferents els resultats al Marroc: *cabayo*, *poyo*, *muraya*, *sía* 'silla', *maravía*, *aníio*,²¹ d'aquesta mateixa regió prové l'Hagadà de Pasqua, editada recentment per M. Alvar, on es troben el subst. *yebdo* < *LEVITU 'pa llevat' i el verb *yebdarse* 'fermentar (de la pasta del pa)', que desenvolupen amb ieisme una palatal lateral d'un altre origen;²² però de fet el fenomen afecta, també en altres llocs, qualsevol tipus de [k].

¿Com ens hem d'imaginar la difusió d'aquest fenomen? Tenim la impressió de recollir fragments embogits d'una explosió que va passar en èpoques llunyanes i en un espai llunyà; quasi un eixam d'asteroides, l'eco (i la desferra) d'una catàstrofe còsmica. Però en el nostre cas el planeta, del qual els asteroides són els residus, no ha existit mai. Aquest fenomen que retrobem a Tànger, a Esmirna, a Bítola, a Kyustendil, però també a Santiago de Xile, a Lima, a Caracas i a Ciutat de Mèxic, no ha estat mai dominant, fins almenys al segle XVI, en cap àrea de la península: sabem només que va tenir, en algunes zones, una existència a nivell rústic. A la península el canvi es documenta ací i allà a l'Edat mitjana: el cordovès Ben Golgol (a. 982) anomena *yengua buba* la *lengua de buey* (la inicial era *ll-*, com després en català); en mossàrab trobem, per la mateixa raó, *Lucena* escrit *Yussena*; el ms. *S* del *Libro de buen*

18 Cf. R. Lapesa, *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos, 1986⁹, § 130.2; D.L. Canfield, *La pronunciación del español en América*, Bogotá, 1962, pp. 69-70 i 85-87, i el mapa V.

19 Cf. M.L. Wagner, *Beiträge zur Kenntnis des Judenspanischen von Konstantinopel*, Wien, 1914, col. III, § 38.

20 Cf. J. Subak, *Judenspanisches aus Saloniki*, Triest, 1906, pp. 15-16; *id.*, «Zum Judenspanischen», *Zeitschrift für romanische Philologie*, xxx (1906), pp. 129-185 (pp. 145-156).

21 Cf. M.L. Wagner, «Zum Judenspanischen von Marokko», *Volkstum und Kultur der Romanen*, iv (1931), pp. 221-245 (p. 225).

22 Cf. M. Alvar, *La leyenda de Pascua*, Sabadell, [1986], p. 21.

amor, de provenença salmantina, té (v. 1092*b*) la grafia inversa *llughero* per *yughero*; al regne de Toledo des de la fi del segle *xiv* trobem *ayo* per *hallo*; de la pluma d'un morisc d'Ocanya del segle *xv* *sullo(s)* per *suyo(s)*; en els extractes del *Libro de Alexandre* inclosos en la crònica de l'andalús Díez de Games (segle *xv*) hi trobem (v. 84*b*) la grafia inversa *fulleren* per *fuyeren*;²³ en textos aragonesos del segle *xv* llegim *papagallo*, *llema* o *akeyo*; finalment el 1492 a Alcalà la Real (Jaén) *Ballo* per *Bayo*.²⁴ Quan, al cinccents i siscent, els testimonis es fan més habituals, sembla clar que aquesta és una forma de la parla dels pagesos, dels moriscos, dels artesans: és a dir un vulgarisme. Avui el fenomen, a la península, es registra a Santander i a la Montaña, a la parla popular i mitjana de les províncies de Ciudad Real, Toledo (en part), Madrid i sud d'Àvila, a quasi tot Andalusia, a la major part d'Extremadura, a Gran Canària, Santa Cruz de Tenerife i algun altre indret canari. La resta del país distingeix bé entre /k/ i /y/,²⁵ però el ieisme es troba en vies de propagació entre els joves i, tot i el conservadorisme de les zones rurals, s'imposa a ciutats com Cartagena, Múrcia, Albacete, als centres de l'altiplà septentrional i de la costa atlàntica, certament pel prestigi de l'ús madrileny. Tot fa pensar que la inversió de connotacions és recent: encara a l'entorn de 1800, i potser també després, la pronúncia ieista es considerava ridícula. Òbviament, les realitzacions del ieisme són diverses: en algunes àrees s'arriba a forçar el so fins a [ʒ], que és considerat vulgar a Madrid, però no a Badajoz.²⁶

De tot el que hem dit se'n pot derivar que inserir una distribució d'aquest gènere en un model de difusió progressiva en l'espai sembla aventurat i poc creïble: no pas perquè el concepte d'ona innovadora sigui inconciliable amb el de *paracadutamento* (Jaberg se n'havia adonat ja fa vuitanta anys), sinó perquè hauríem de suposar que els focus innovatius esparsos pel món iberoromànic han estat atiatats cadascun per individus provinents de focus innovatius anàlegs de la península, que haurien anat aterrant ací i allà pel món. Cosa que no és, efectivament, absurda, perquè es tracta del procés pel qual immigrants de parla sefardita han construït comunitats judeo-espanyoles en vàries localitats de l'orient o hebreus orientals de llengua jiddisch han creat petites comunitats jiddisch en diverses parts del món. Però en aquests casos es tracta d'exportar varietats, sistemes complexos, i no innovacions aïllades: les àrees que comparteixen, en el món hispànic, la innovació ieista

23 Aquesta forma es troba en la redacció manuscrita, no en la impresa: millor que no pas en edicions més recents, cf. *El libro de Alexandre*, [R.S. Willis jr. ed.], New York, repr. 1965, p. 22.

24 Cf. R. Lapesa, *op.cit.*, § 93.1, p. 383.

25 Cf. R. Lapesa, *op.cit.*, pp. 478, 501-502 i 521.

26 Cf. R. Lapesa, *op.cit.*, §§ 121.2 i 123.1; B. Malmberg, *op.cit.*, pp. 286-287.

no tenen gaire res més en comú,²⁷ no són il·les dialectals homogènies que testimonien un origen específic comú (excepte a nivell iberoromànic); és més, a l'origen de les comunitats sefardites, com al de gran part de les comunitats hispanoamericanes, s'hi retroben complexos i llargs fenòmens de barreja ètnica, d'integració d'individus de proveniències molt diferents.

Un cop establert que la monogènesi d'aquests fenòmens sembla irreal, ens resta preguntar-nos si no es tracta de fenòmens poligenètics. En si, l'explicació no té res d'absurda: si una innovació s'ha pogut realitzar, en l'interior del sistema lingüístic castellà, en una localitat o en una àrea, no hi ha raons per excloure que una innovació idèntica s'hagi produït autònomament, però per les mateixes raons, en una altra localitat o àrea. La poligènesi és en abstracte menys òbvia d'admetre, però res no la fa menys plausible que la monogènesi. Ens trobem tanmateix amb una dificultat no lògica, sinó de fet: per explicar fenòmens com el nostre, en l'àmbit de la mateixa família lingüística, però sense aparents relacions directes i per una mena de força de gravetat que condueix les diferents varietats cap a solucions anàlogues o idèntiques, s'ha hagut de recórrer a un concepte com el de «deriva» (*drift*):²⁸ concepte indispensable per explicar alguns fenòmens cabdals de la història lingüística indoeuropea i romànica, i també el nostre, que a més no es limita de fet a l'iberoromànic,²⁹ però, al cap i a la fi, concepte metafísic³⁰ fins que no sapiguem explicar quina és la força, invisible des de la superfície, que orienta les diverses varietats en la mateixa direcció.

Tota una sèrie de fenòmens anàlegs, però dispersos, del món lingüístic iberoromànic es pot certament enquadrar en un context de *drift*, però dient això no hem dit res. En alguns casos (com ara el nostre) podem documentar, en altres com a mínim sospitem, que els fenòmens ja existien a la península abans de la fase de dispersió, és a dir en època medieval. La força oculta de la

27 S'observarà que sembla ignorar, o com a mínim menysvalorar, el caràcter andalusí del ieisme, que lliga amb l'andalusisme de l'hispanoamericà i amb trets «andalusos» del judeo-espanyol (el *seseo*, p.e.). En realitat, a diferència del que passa a Amèrica, res ens permet de pensar que en les comunitats sefardites hi fos preponderant l'element andalusí (les persecucions del 1391 havien semidestruït les aljames meridionals). Em pregunto si també en aquest cas l'etiqueta «andalusa» no presenta trets sociolingüístics, per comptes de diatòpics.

28 Vid. sobretot E. Sapir (*El llenguatge*, trad. cat., Barcelona, Empúries, 1985), que comença observant que «Una llengua es mou en el temps, en un corrent fet per ella mateixa. [La llengua, en definitiva] canvia» (p. 142), i conclou amb aquesta formulació: «El moviment [*drift*] d'una llengua és constituït per la selecció inconscient, per part dels seus parlants, de les variacions individuals que són acumulatives en alguna direcció especial» (p. 146).

29 Per al pas de [ʎ] a [j] en altres llengües romàniques cf. H. Lausberg, *Linguística romanza*, I, Milano, 1971, § 464.

30 Sapir es preguntava si a la història del canvi no se li atribuïa, amb la deriva, «una certa qualitat mística» (*op.cit.*, p. 145).

deriva ja s'havia activat, per tant, o, dit d'una altra manera, la deriva moderna es remunta a un impuls més antic.

Però, repeteixo, ¿com es configura i com es realitza, concretament, aquesta força? Si tornem a Menéndez Pidal, podem reformular la pregunta en aquests termes: ¿quina és la realitat històrica i social de l'*estado latente*³¹ a què ell recorre per explicar la llarguíssima durada del canvi?

La sociolingüística ha donat una resposta, em sembla, a aquest segon problema. L'estat latent no pot ser més que el resultat d'una forma de repressió social («tendencia... ignorada completamente por los observadores», deia don Ramón), una alternativa sense prestigi social i per tant mai o molt poc documentada, amagada, i finalment negada: la latència és una falta no d'existència, sinó de reconeixement social. Dels usos lingüístics del passat en coneixem només allò que està documentat, o més ben dit només una part (la que ha sobreviscut i s'ha estudiat) d'allò que està documentat. Coneixem, doncs, parcialment el que ha superat el sedàs de l'acceptació social, encara que sigui de l'acceptació com a error, que implica almenys la caiguda de l'atenció repressiva (el tret fortament tabuïtzat es troba menys, o mai, documentat, precisament perquè en contra d'aquest l'atenció estigmatitzant roman sempre present).

La meua proposta, per altra banda no gaire original,³² és, doncs, la següent. Les innovacions que tenen un eco en diversos indrets del món iberoromànic, i que tenim raons per pensar que es remunten a la fase peninsular medieval, no representen alternatives diatòpiques difoses per transposició sinó que són, certament com moltes d'altres de què no tenim cap traça ni antiga ni moderna, part del camp de la variació diastràtica o del polimorfisme de les parles castellaneres de l'Edat mitjana. El ieisme, en efecte, es pot documentar clarament com a forma rústica i vulgar, a la península, abans i sobretot després de 1500, i no és casualitat que aflori sovint en textos de o atribuïts a moriscos; ni tampoc el nivell social dels jueus expulsos no era sovint molt superior al dels moriscos.

Ara bé, d'aquestes variants (de tots els nivells) coexistents en l'ús parlat medieval, algunes han adquirit reconeixement social (ja sigui com a

31 *Orígenes* a part, Menéndez Pidal s'ha ocupat d'aquest concepte en l'article «Modo de obrar el sustrato lingüístico», *Revista de Filología Española*, xxxiv (1950), pp. 1-8.

32 Malmberg escrivia: «D'une façon générale, il faut pourtant chercher l'origine des américanismes non pas dans la différenciation géographique de l'espagnol européen, mais dans sa différenciation sociale» (*op.cit.*, p. 291). Deixeu-me dir que, naturalment, la fase d'oscil·lació s'havia postulat des de feia molt de temps. Delbrück (*op.cit.*, p. 131) escriu que tothom admet que en el pas d'un so a l'altre hi ha «un estadi d'oscil·lació en el qual el mateix individu pronuncia ara d'una manera, ara d'una altra el mateix so», però no fa referència a desnivells de prestigi, sinó només a una «diferent col·locació del so» (p. 132). En dóna un breu apunt, però, Sapir (*op.cit.*, p. 146), que observa que tot nou element acaba esdevenint part de la norma, però pot existir per molt de temps com a tendència «d'uns quants, potser d'uns quants menyspreats».

forma acceptada o com a alternativa paritària, o, potser, com a alternativa subordinada) en alguna varietat, i per tant les percebem (en el passat i sobretot en el present) com a variants diatòpiques, tot i que en altres àrees continuen essent variants diatràtiques. Altres han restat pertot en l'estat de variants sense acceptació social. D'aquest camp vastíssim d'alternances polimòrfiques o de variabilitat en coneixem tan sols el poc que ha arribat al nivell de l'escriptura, i, d'aquest poc, tot el que ens ha pervingut i ha estat estudiat; la resta se'ns escapa, no pas menys de quant se'ns ha escapat, fins a les recerques dels últims anys, el riquíssim polimorfisme de les comunitats actuals.

La dispersió de les parles iberoromàniques en l'espai del Mediterrani oriental, per una banda, i del continent americà, per l'altra, no ha disminuït el polimorfisme, encara que certament l'ha alterat. La circumstància que les noves comunitats sovint estaven formades per grups petits jugava probablement en contra del polimorfisme, com a mínim perquè haurà fet perdre una sèrie d'alternatives per la banal raó que mai no les usava ningú del petit grup. La necessitat d'evitar excessives fragmentacions que obstaculitzessin la comunicació i tots els mecanismes que, en una àrea colonial, determinen normalment la formació de koinés relativament homogènies, van produir el mateix efecte. Però la mateixa barreja de persones de provinença diversa, i potser de nivell diferent, posant en circulació noves alternatives, compensava les forces unificadores, així com també la forta caiguda de prestigi dels models centrals. En definitiva, el camp de la variació de tant en tant es recomponia, tant en el sentit de tornar a relacionar d'una manera nova velles alternatives i també alternatives noves, com en el de distribuir d'una manera diferent el prestigi, però no disminuïa. Passava el que passa, fins i tot sense grans trasbalsos en l'espai, en qualsevol crisi demo-sòcio-cultural sensible. D'aquesta manera, algunes variants que existien a la península però eren rigidament reprimides poden adquirir un status social respectable i esdevenir la forma normal d'una certa zona o varietat; d'altres, a penes tolerades i rarament documentades, es difonen però no milloren el seu nivell de prestigi, i així anar fent. La reestructuració és, doncs, doble: en el repertori de les variants que realitzen cadascuna de les variables i en la seva gradació de prestigi.

Si la hipòtesi és correcta, modifica radicalment, si no m'erro, els termes del problema de què hem partit. La innovació no es presenta com una infecció que afecta primer un parlant, després dos, més tard tres, etcètera, difonent-se entre la població i guanyant espai (o no difonent-se, perdent terreny, desapareixent); ni la poligènesi s'entén com una infecció que neix (sigui quina sigui la seva causa i només per una paral·lela propensió a la malaltia) en dos o més individus sense relació entre ells i es difon autònomament, però de la mateixa manera que es deia abans. No es tracta d'una o més gotes de tinta que cauen sobre un paper absorbent i n'impregnen un cert nombre de fibres.

En el nostre cas la comparació més convincent és probablement la de les epidèmies, però és necessari raonar en termes —deixeu-m'ho dir així— de portadors sans. Com en les epidèmies, la presència dels virus és necessària per al desenvolupament de la malaltia però aquesta no es desenvolupa en tots els qui tenen el virus. Parlar de monogènesi o poligènesi d'una epidèmia sembla per tant un fals problema: aquesta es troba en latència en àmplies poblacions, però pot esclatar només aquí, en molts llocs al mateix temps, o bé en cap.

Passa el mateix amb els canvis lingüístics. Aquests són presents en potència, no en el sentit que són compatibles amb el sistema o que podrien ser determinats per causes externes anàlogues, sinó en el sentit que són variables existents en tant que concretament realitzades en l'interior de la riquíssima variabilitat de les realitzacions lingüístiques, però a nivells de consciència i d'acceptació sempre diversos. Podem admetre, sense massa convicció, que en general la situació lingüística d'una comunitat sigui substancialment estable, val a dir que la variabilitat (que normalment existeix) resti a l'interior de normes tàcitament o explícitament compartides, i per tant hi hagi variables de prestigi alt, variables acceptades però mitjanes, variables acceptades però vulgars, variables considerades errors venials, variables considerades errors inacceptables, variables que no s'admet ni tan sols que es realitzin, i que aquesta escala sigui assumida per tothom. Les grans crisis demo-sòcio-culturals produeixen, però, reestructuracions, en aquest com en d'altres camps: si una variable que existia, diguem, sota de la línia de flotació (d'admissibilitat) emergeix, tindrem la impressió que acaba de néixer en aquest moment i, a mesura que vagi adquirint prestigi social en l'espai, ens semblarà que es va difonent; si aquesta s'instal·la en la norma, direm a més que s'ha esdevingut un canvi «regular», generalitzat i irreversible. Si aquest fenomen es produeix en un sol punt o en una àrea compacta, no trobarem dificultats per parlar de monogènesi, si, al contrari, es realitza en punts diversos o en àrees discontinües ens trobarem amb l'obstacle de decidir si es tracta de fenòmens paral·lels, però autònoms, o bé si ha existit una continuïtat, que ara se'n escapa, entre totes dues àrees (les *Aufmarschstrassen* tancades al tràfic): se'n escapa que es tracta de dos afloraments superficials d'un magma sociolingüístic que, subterrani (és a dir: descurat, condemnat i a voltes negat), existeix en zones molt més àmplies, i que és la seu de totes les dinàmiques profundes i de llarga durada de la llengua.

EL CONCEPTE D'HISTÒRIA DE LA LLENGUA

JOSEP MARIA NADAL

*A Jordi Amat, Xavier Genover, Jani Nadal,
Jaume Nadal i Pep Gómez.*

*Cercando la lingua italiana io non mi propongo
altra che il mezzo d'intendersi italiani con italiani.*

A. MANZONI

La categoria *Història de la llengua [catalana]* és aparentment clara, si donàvem al terme «història» el contingut més usual, que no cal ara discutir, i al terme «llengua» el contingut que es desprèn de la citació de Manzoni —amb el qual, sense reflexionar-hi massa, gairebé tothom coincidiria—. Amb tot, però, els pocs filòlegs que han intentat d'afrontar el repte de donar-ne una definició, més que no pas amb aquesta seguretat inicial, tendeixen a estar d'acord amb els dubtes de G. Devoto quan afirmava que «che cosa si intenda per storia di una lingua in generale, e per storia di una lingua particolare come la latina o la italiana, no è chiaro senz'altro».¹ I és que *il mezzo d'intendersi italiani con italiani*, allò que dona per suposat el petit text de Manzoni, continua essent, en la mesura que implica una definició prèvia i no lingüística dels *italiani*, una incògnita. Cal, per tant, iniciar qualsevol reflexió sobre la Història de la llengua catalana amb una discussió sobre l'objecte d'estudi de la mateixa disciplina, és a dir, *la llengua catalana des d'una perspectiva històrica*, encara que es faci considerablement difícil si teníem en compte la poca abundància, especialment remarcable a casa nostra, de reflexions teòriques en què ens puguem basar.

1 G. Devoto, *I fondamenti della storia linguistica*, Florència, 1951, p. 3.

HISTÒRIA INTERNA VS. HISTÒRIA EXTERNA DE LA LLENGUA

En un article publicat en el *Diario de Barcelona* ara fa una setzena d'anys, el professor Joan Solà presentava la «Història de la llengua catalana» amb els mots següents:

La història d'una llengua comprèn dos grans capítols quasi independents entre ells: la història interna o lingüística i l'externa o social.

La història interna s'ocupa d'estudiar el sistema lingüístic (i les seves variants dialectals) de cada moment, i la seva evolució. És a dir, l'estat fonològic, morfològic, sintàctic i lèxic [...].

La història externa de la llengua estudia les relacions d'aquesta amb el poder polític, amb la societat (bilingüisme, etc.), amb el poder religiós, amb l'ensenyament, amb els mitjans de comunicació, amb els moviments migratoris. En aquest aspecte també tenim en català alguns treballs parcials, però no hi ha punt de comparança entre el que s'ha fet en història interna i en història externa, en part potser perquè aquesta és més mala de rastrejar i divulgar [...]²

La distinció entre l'estudi dels canvis que pateixen al llarg de la seva història els elements que constitueixen una llengua i llurs relacions mútues i l'estudi de la relació de *tota* la llengua amb la societat que la utilitza (o deixa d'utilitzar) és, aparentment, clara i ha servit per definir *dues disciplines quasi independents entre elles*: la HISTÒRIA INTERNA i la HISTÒRIA EXTERNA d'una llengua. Aquests dos termes es van consagrar l'any 1905 en ésser utilitzats per Ferdinand Brunot en el primer volum de la seva monumental *Histoire de la langue française*. La definició que en dona és la següent:

L'histoire du français, ce sera donc d'une part l'histoire du développement qui, de la langue du légionnaire, du colon ou de l'esclave romain, a fait la langue parlée aujourd'hui par un faubourien, un «banlieusard», ou écrite par un académicien.

L'histoire de la langue française, ce sera d'autre part l'histoire de tous les succès et de tous les revers de cette langue, de son extension en dehors de ses limites originelles —si on peut les fixer.³

Ambdós conceptes, història interna i història externa, són el producte amb el qual a començament del segle xx es volia resoldre la tensió que havia

2 Joan Solà, «Per a una història de la llengua», *Diario de Barcelona*, 2-vi-1974. Reproduït a *A l'entorn de la llengua*, Barcelona, 1976, pp. 189-193.

3 Ferdinand Brunot, *Préface a Histoire de la Langue Française*, tom I, *De l'époque latine à la Renaissance*, París, 1905, pp. v-xxii.

marcat les relacions entre les concepcions romàntica i positivista de la llengua durant el segle XIX. Aquella, derivada de les tendències historicistes de la fi del segle XVIII i de començament del XIX i de la identificació entre llengua i nació —*Die Sprache ist der Spiegel einer Nation*, afirmava Schiller—, es basava en el caràcter col·lectiu del fenomen lingüístic i, consegüentment, donava una rellevància especial a la història «externa» o «social»; aquesta, en canvi, insistia en el caràcter individual del fenomen lingüístic i, per tant, limitava el seu interès al canvi lingüístic, que es resol·lia només en la «gramàtica històrica».

La concepció neogramàtica del fenomen lingüístic va consagrar una oposició irreconciliable entre l'individual i el social que va obligar els estudis de lingüística diacrònica a perpetuar el binomi història interna / història externa i a excloure aquesta, de fet, de l'única lingüística pretesament «científica». Des d'aquesta òptica, la història de la llengua ha tendit a resoldre's sempre en un tractat de gramàtica històrica més o menys emmarcat en un context històrico-cultural en el qual es fa un repàs d'aquells fets que han tingut alguna importància per a la llengua. La major insistència en algun d'aquests dos pols, diferent en cada estudi, acaba definint cada cas com una gramàtica històrica o com una història (social i política) de la llengua. Cap filòleg, però, no s'ha estat de qüestionar la validesa metodològica del binomi i, si ha acabat acceptant-lo, ho ha fet només per raons pràctiques.

HISTÒRIA EXTERNA, ¿DE QUINA LLENGUA?

Llengua parlada vs. llengua escrita

La gramàtica històrica —allò que amb tanta prevenció he anomenat *història interna*— ha oblidat, des de la tradició neogramàtica fins als nostres dies, el caràcter col·lectiu del fenomen lingüístic. Lluís V. Aracil té un bon punt de raó quan afirma que la tendència dominant durant el segle XIX era «precisament l'antítesi de la sociolingüística».⁴ Per això la gramàtica històrica ha limitat el seu objecte d'estudi al sistema lingüístic tot dotant-lo d'una dinàmica interna autosuficient a partir de la qual s'expliquen els canvis de la llengua, negant, per tant, qualsevol dimensió social a l'evolució de les llengües; al mateix temps, ha pressuposat l'existència d'un sistema o llengua ideal. No vull pas amagar que aquestes afirmacions

4 «La (pre)història de la sociolingüística», dins *Papers de sociolingüística*, Barcelona, 1982, pp. 59-78.

són, aparentment, paradoxals. La creença en un sistema ideal (la *langue* de Ferdinand de Saussure o la *competència* de Noam Chomsky) es fonamenta teòricament en el rebuig dels aspectes individuals i concrets de la *parole* o *actuació*. En principi, per tant, sembla que la lingüística moderna hagi d'ésser considerada fonamentalment una «lingüística social»: aquesta s'ocupa de la *langue* que es defineix com «la partie social du langage [...]», com aquella part del llenguatge que «n'existe que en vertu d'une sorte de contrat passé entre les membres de la communauté».⁵ El lingüista, però, no ha de recórrer mai a una contextualització social quan estudia els fenòmens de la *langue* (socials) perquè aquests existeixen «virtuellement dans chaque cerveau» (en el del lingüista també, per tant). Els fets de la *parole*, en canvi, només poden observar-se en un context social, però no es considera que siguin d'interès per a la lingüística. Això explica per què l'anomenada història interna de la llengua ha negligit amb tanta freqüència, com també ho ha fet la lingüística sincrònica,⁶ l'estudi del comportament social, que és on tenen lloc els actes de *parole*, sempre variables, en nom del caràcter social de la *langue*, sempre pretesament homogenia.⁷

L'orientació que he anomenat externa dels estudis d'història de la llengua ha tocat amb un problema similar. La seva ocupació fonamental és la història social d'una llengua, però l'anàlisi de cadascun dels actes de *parole* revela una extraordinària variació lingüística. És evident que aquesta variació és diferent en cada situació. I també és evident, com ja veia Saussure, que és inevitable. Aquella *langue* de què parlava Saussure i de la qual s'ha d'ocupar la història, per tant, ¿on és?

Qualsevol intent de superar l'aïllament (asocial) introduït pels neogramàtics hauria de respondre aquesta pregunta que posa en qüestió, precisament, l'existència de la mateixa llengua. Això explica en bona part per què les històries externes d'una llengua s'han centrat tan sovint en la llengua escrita. Ho ha indicat prou bé B. Migliorini referint-se a Itàlia: parlar d'història de la llengua italiana significa fonamentalment parlar de l'estil dels escriptors perquè durant molt de temps, en una Itàlia marcada per una enorme fragmentació dialectal, la «llengua» només ha tingut una realitat escrita. És evident que «llengua», en aquest context, té un significat molt precís: es parteix de la idea que existeix un lligam entre llengua italiana i nació italiana i, per tant, l'existència d'una —i només una— llengua italiana es converteix —per més que l'anàlisi de la realitat lingüística més immediata

5 F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, Ginebra, 1915.

6 Cf. Pierre Bourdieu, «La production et la reproduction de la langue légitime», dins *Ce que parler veut dire*, París, 1982, pp. 23-58.

7 W. Labov, «L'étude de la langue dans son contexte social», dins *Sociolinguistique*, París, 1976, pp. 257-351.

ho desmenteixi— en un fet inqüestionable (a costa, però, d'oblidar la realitat observable). Aquest és el raonament de Manzoni en el fragment amb què he iniciat aquestes reflexions. Cal, des d'aquesta òptica, rebutjar la variació que caracteritza el món oral perquè no fa explícita la llengua i limitar-se al món escrit, on la unitat lingüística és més evident. Ho ha posat de manifest molt clarament Carlo Dionisotti: *Per definizione i dialetti sono altra cosa dalla lingua*.⁸ D'aquesta manera, la dimensió social que ha de tenir tota història de la llengua i la impossibilitat de partir de l'enorme variació que presideix el comportament lingüístic en el camp oral ha conduït a reduir la història de la llengua a la història lingüística dels textos escrits, aquell àmbit en el qual dimensió social i unitat no entren en contradicció.

La descoberta de la complexitat lingüística

Aquesta creença en l'existència d'una única «llengua», per mitjà de la qual s'expressa la col·lectivitat, es basa en una visió enormement reduccionista i difícil de sostenir. Si la «gramàtica històrica» va eliminar del seu camp d'interès qualsevol referència al comportament social en nom, paradoxalment, del caràcter social de la *langue*, la història externa de la llengua ha eliminat, també en nom del caràcter social dels fenòmens lingüístics, tota referència als usos no escrits. És la consideració que la dimensió social dels fenòmens lingüístics implica necessàriament un alt grau d'homogeneïtat allò que explica que s'hagi negligit tota referència al comportament social, en un cas mitjançant l'abstracció que és la *langue* i en un altre a través de la limitació a l'àmbit de l'escriptura.

Giacomo Devoto, però, en un apèndix que va incloure a la fi de la seva *Storia della lingua di Roma*,⁹ que podem considerar la primera reflexió teòrica sobre el concepte d'història de la llengua, proposava un canvi radical, el tret més evident del qual era el reconeixement de la complexitat que caracteritza «la llengua». Per a Devoto, llengua no té res a veure amb el concepte de *langue* saussurià ni amb el concepte romàntic de «llengua». Per això va substituir el terme història de la llengua x pel d'història lingüística del territori x. És això el que va fer quan va escriure una «història de la llengua de Roma» en comptes d'una «història de la llengua llatina». Ho justificava perquè:

la diffusione del latino, i contatti, gli elementi, le tendenze che ha assorbito nella sua grandiosa vicenda, non si riassumono in un dialogo fra individui più o meno latinizzati e una tradizione linguistica

8 «Per una storia della lingua italiana», dins *Geografia e storia della letteratura italiana*, Torí, 1967, pp. 89-124.

9 Roma, 1940.

collettiva [...] ma fra più tradizioni linguistiche che devono superare un lungo periodo di equilibrio prima di arrivare a una egemonia e a un nuovo assetto.¹⁰

UNA HISTÒRIA SOCIOLINGÜÍSTICA

La descoberta de la complexitat dels fenòmens lingüístics té unes conseqüències profundes per a la història de la llengua. Les ha posades de manifest A. Vàrvaro:¹¹ en primer lloc, una nova visió de les situacions lingüístiques reals de les quals la història de la llengua s'ha d'ocupar, en les quals l'homogeneïtat és substituïda per l'heterogeneïtat; en segon lloc, un nou enfocament, més plurilingüístic, de l'objecte d'estudi de la història de la llengua —perquè aquesta, efectivament, s'haurà d'ocupar del desenvolupament lingüístic d'una col·lectivitat en la qual conviuen, es sobreposen, s'integren o es desintegren i, fins i tot, canvien diversos sistemes lingüístics. Evidentment, la noció de parlant estrictament monolingüe desapareix en aquesta visió de la col·lectivitat lingüística.

La història de la llengua, concebuda així, es converteix en la «història lingüística» d'un territori prèviament escollit. Aquest és un dels grans mèrits de Devoto: no va escriure, com ja hem fet notar abans, una història del llatí ni una història de l'italià, sinó una història de la llengua de Roma i un *Profilo di storia linguistica italiana*.

¿Per què, però, va triar precisament la llengua de Roma o per què va limitar la seva història lingüística a Itàlia, sense prendre en consideració un altre territori, més ampli o més reduït? En definitiva, ¿quins factors determinen la dimensió geogràfica i cronològica que no pot obviar mai a una disciplina que vol ésser històrica? Totes dues preguntes tenen una resposta difícil.

La delimitació espacial d'una història lingüística

Des dels seus inicis romàntics fins avui, la història de la llengua ha definit l'àmbit geogràfic de què s'ocupa a partir de la mateixa concepció de la «llengua»: si la llengua és el reflex de l'esperit d'una nació, aquesta en fixa indiscutiblement l'àmbit geogràfic. Tant li fa si la concepció de la nació és

10 *I fondamenti della storia linguistica*, Florència, 1951, p. 74.

11 Alberto Vàrvaro, «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa», dins *Romance Philology*, xxvi (1972-1973), pp. 16-51 i 509-531. Reproduït a *La parola nel tempo*, Bolonya, 1984 (d'on trec les citacions), pp. 45-46.

excessivament essencialista —aleshores ens busca l'inici cronològic de la nació, i, consegüentment, de la llengua, en el setè dia de la creació— com si és una mica més racional; sempre es dona una projecció anacrònica del món contemporani en el passat que atorga a «la llengua», actualment percebuda com a inqüestionable, una existència arrelada als mateixos inicis de la nació.

Ara bé, quan s'abandona el prejudici de l'homogeneïtat lingüística, l'àmbit geogràfic en el qual s'ha d'emmarcar la història lingüística pren una llibertat absoluta produïda pel fet que qualsevol comunitat, nacional o regional, rural o urbana, immensa o minúscula, presenta usos lingüístics molt complexos sotmesos sempre, a més, a modificacions. En una paraula, qualsevol comunicat pot ésser objecte, en teoria, d'una història lingüística. Des d'aquest punt de vista és impossible discriminar entre tots els àmbits espacials possibles per fer una història de la llengua.

L'únic element que ens permet de prioritzar uns àmbits espacials enfront d'uns altres és el punt d'arribada de l'evolució històrica. El prejudici, potser fóra millor dir-ne anacronisme, és inevitable. Totes les històries d'una llengua continuen condicionades, com abans, per aquesta orientació. Ara, però, «la llengua» pot ser considerada un producte de la història. La historicitat lingüística, en aquesta situació, només té sentit si podem atorgar-li una determinada orientació i aquesta, evidentment, la dona el punt d'arribada, que es fonamenta, sempre, en l'existència d'algun ús lingüístic socialitzat, l'ombra del qual delimita «l'espai de la llengua».¹²

L'àmbit geogràfic d'una història lingüística, que ara pot recuperar, amb un sentit matisat i més precís, el nom d'història de la llengua, es defineix finalísticament com l'àrea en la qual, en un moment determinat, i només en algun àmbit d'ús, s'ha fet necessària, i efectivament s'ha produït, una única llengua escrita o una única llengua estàndard oral. L'ús metodològic del terme «llengua estàndard» no implica pas una recuperació del postulat de l'homogeneïtat lingüística perquè ja hem indicat que el monolingüisme més absolut és un mite: la realitat heterogènia, sempre inevitable, es veu matisada a través d'aquest procés, fent que els parlants esdevinguin coneixedors, actius o passius, d'un nou nivell lingüístic socialitzat (escrit o oral) en el qual es produeix, aquí sí, una relativa homogeneïtat. Aquesta homogeneïtat i la seva acceptació per part dels parlants, que amaga l'heterogeneïtat de la base a partir de la qual sol originar-se, és allò que dona sentit a la llengua i, doncs, a una història de la llengua.

12 Aquest ús socialitzat (*llengua estàndard, llengua escrita o llengua literària*, segons els casos) equivaldria a la *llengua històrica* d'E. Caseriu, *Sincronia, diacronia e historia*, Madrid, 1973.

La delimitació cronològica d'una història lingüística

Si la unitat lingüística final —encara que només en aquells àmbits en què pot aconseguir-se: especialment la llengua escrita i també alguns usos de la llengua estàndard parlada— és l'element bàsic per definir el territori les pugnes lingüístiques del qual es consideren com a elements d'una mateixa història, també ho és per definir els límits cronològics dins els quals hem d'emmarcar-la.

El punt d'arribada del procés d'integració —l'ús socialitzat— marca provisionalment el límit final de la història: aquest, òbviament, és l'avui per a les llengües vives, i el moment immediatament anterior a la disgregació per a les llengües mortes. El límit cronològic inicial es situa a l'inici del procés de reorganització lingüística de què ja hem parlat: aparició d'un ús unitari (escrit o oral) i aparició d'una clara consciència del procés d'integració que hi ha dut. Des d'un punt de vista cronològic, una història de la llengua es definiria, per tant, «come quel settore cronologico della perenne vita storico-sociale del linguaggio che è delimitato da due successivi momenti di disorganizzazione; rappresentando questa processo come un'onda, le cui creste siano i momenti di piena organizzazione dell'eterogeneità linguistica e le cui gole rappresentino le crisi di dislocazione, la storia della lingua copre o una lunghezza d'onda, cioè l'arco fra due gole (se si tratta di lingue morte) o quello fra l'ultima gola e la cresta costituita dal presente (se si tratta di lingue vive)».¹³

El procés d'integració

La història de la llengua es basa, per tant, en un procés d'integració que duu, d'una màxima variació inicial, a una relativa estandardització lingüística que només es localitza, generalment, en alguns àmbits; d'una màxima heterogeneïtat a una relativa homogeneïtat.

Aquesta homogeneïtat, sense la qual no hi hauria història de la llengua, no ha d'entendre's, ho repeteixo, com la recuperació d'una idea essencialista de la llengua, que la voldria, de sempre, compartida naturalment i uniformement per tots els membres de la comunitat. La variació lingüística és inevitable. Els estudis dialectològics, encara que generalment s'hagin centrat en la variació diatòpica i hagin deixat de banda els fenòmens diatràctics i diafàsics, molt més variables encara, han posat de manifest la impossibilitat de donar una definició no problemàtica de «llengua». El concepte d'idiolecte —la totalitat d'habituds lingüístiques d'una persona en una època i una situació determinades— ha estat elaborat, precisament, per dissoldre el problema que origina l'establiment de fronteres lectals, al qual no es troba solució.

13 A. Vàrvaro, *op. cit.*, p. 50.

La poca coincidència de les isoglosses, que fa enormement difícil la fixació de fronteres lingüístiques clares, ha dut, com ja he dit, a dissoldre el concepte de dialecte en el d'idiolecte. Per això, en principi, qualsevol territori lingüístic no és més que un conjunt d'individualitats més o menys relacionades: un conjunt de parlants, cadascun amb els seus idiolectes. Organitzar aquesta massa indiscriminada és allò que pretenem, il·lusòriament, quan hi projectem conceptes com «llengua» o «dialecte» o altres conceptes, un cop rebutjats aquells a causa dels prejudicis que els acompanyen i de la dificultat de precisar-ne l'abast. Segons Hockett,¹⁴ els idiolectes poden agrupar-se en funció de la comprensió mútua en microllengües. Alguns idiolectes poden pertànyer a més d'una microllengua, cosa que permet l'establiment de cadenes de comprensió que defineixen macrollengües.

El problema que planteja la definició del procés d'integració lingüística, el punt d'arribada del qual ens ha de permetre de definir una història de la llengua des d'un punt de vista espacial i temporal, no es resol tampoc amb aquesta reformulació de Hockett en la qual l'element fonamental és la intercomprensió aplicada a la realitat lingüística més immediata (una macrollengua es pot descompondre, segons Hockett, en microllengües —sèrie de conjunts d'idiolectes mútuament comprensibles).

Alguns d'aquests idiolectes poden pertànyer a dues microllengües. Són, precisament, els elements que permeten de concebre aquest *continuum* lingüístic com una cadena de microllengües. Això reflecteix, és clar, un fet real: no sol haver-hi línies que separin de sobte la massa de parlants en dos grups que no s'entenen. En el moment de fer història de la llengua, és a dir, en el moment de projectar aquesta cadena (el *continuum* lingüístic) en els processos que es constitueixen, cadascun d'ells, en protagonistes d'una història d'una llengua, ¿com hem de discriminar? Sembla clar que les nocions de llengua, dialecte i idiolecte —o els d'idiolecte, microllengua i macrollengua de Hockett— no poden ésser-nos d'utilitat. De fet, podem imaginar-nos que el conjunt de microllengües es projecta en dos processos a través dels quals se separen idiolectes mútuament comprensibles, mentre que en canvi s'agrupen idiolectes entre els quals no es produeix intercomprensió.

Podríem creure que els fets que acabem de descriure són merament hipotètics, però no costaria gaire d'oferir-ne exemples. «Toda definición del dialecto es una *definitio nominis* y no una *definitio rei*», havia afirmat P. Meyer l'any 1875.¹⁵ L'equivocació de Hockett consistia a buscar LA LLENGUA en una realitat lingüística que irremeiablement, en presentar-se-li fragmentada, la hi amagava. Amb això no vull pas negar que les llengües existeixen; sí que, en

14 Ch. F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, Nova York, 1958. Cito a partir de la versió espanyola: *Curso de lingüística moderna*, Buenos Aires, 1971, pp. 319-327.

15 Trec la citació de B. E. Vidos, *Manual de lingüística románica*, Madrid, 1967, p. 275.

canvi, estic afirmant que se les ha de buscar a un altre nivell d'anàlisi. Cal, per tant, descobrir què és allò que ens fa percebre el *continuum lectal* com un conjunt de llengües independents, com es produeix aquesta percepció i quins efectes lingüístics té sobre els diferents sistemes que formen el *continuum* lingüístic.

Per resoldre la qüestió, podríem reduir el problema a un problema extralingüístic, fonamentalment polític. Per això, de vegades s'ha afirmat que més que no pas d'un problema lingüístic es tracta d'un problema d'organització política. El mateix Vidos ha afirmat explícitament que les raons polítiques no poden negligir-se en la definició d'algunes llengües: «El portugués, nacido del gallego-portugués (en la Lusitania Septentrional), con la independencia política se ha convertido en una lengua románica, mientras que el gallego (hablado en la antigua provincia de Galicia en el extremo noroeste de España) sin independencia política ha quedado como un dialecto español a pesar de que en su fase más antigua el gallego formase una unidad con el portugués [...]. Si Portugal no hubiese conservado su independencia política y hubiese formado parte de la monarquía española no sólo en un breve período, entre 1580 y 1640, sino también después, el portugués, a pesar de su literatura original y de la poesía independiente gallego-portuguesa, sería hoy, como el gallego, un dialecto español fuertemente hispanizado, y no una lengua románica independiente.»¹⁶ Altres vegades, en canvi, s'ha afirmat que l'organització del *continuum lectal* en «llengües» es basa en fets merament culturals, fonamentalment literaris. En aquest cas, no fóra la independència política l'element que definiria un territori i tota la seva realitat lingüística com l'ambient en el qual se situa la història d'una llengua, sinó la literatura. El mateix Vidos sembla creure en aquesta possibilitat quan afirma que «el provenzal y el catalán [...] son consideradas lenguas romances aún no teniendo independencia política, por tener independencia cultural y literaria».¹⁷ En el primer cas un criteri polític i, en el segon, un criteri literari establirien, segons Vidos, els talls per mitjà dels quals un espai geogràfic, que des d'un punt de vista lingüístic només pot veure's, internament i externa, com un *continuum*, es redefeix, perquè així es percep, com un conjunt de llengües diferents. Aquests dos criteris són, certament, importants. No són pas, però, els únics elements a tenir en compte. Hi ha d'haver alguna cosa més que la simple pertinença a una mateixa comunitat política o la tinença compartida d'una mateixa llengua literària perquè es consolidi exitosament la idea que es pertany a una comunitat que parla una mateixa llengua. Sembla evident que aquesta idea comença a fer-se real, és a dir, la integració lingüística comença

¹⁶ B. E. Vidos, *op. cit.*, p. 275.

¹⁷ *Op. cit.*, p. 274.

realment a produir-se en el moment en què comença a ésser imaginat un territori integrat lingüísticament. Crec que allò que condiona la idea de llengua és, precisament, la socialització d'algun dels sistemes lingüístics i l'existència d'unes forces integradores que la fan possible. L'estudi *a)* de com s'esdevé aquest procés, i *b)* dels efectes lingüístics reals que té és fonamental per a la «història d'una llengua».

a. Com ja ha fet notar Ch. A. Fergusson,¹⁸ les forces que afavoreixen la socialització són sempre extralingüístiques —per això la història de la llengua és una part de la *història general*, com ja va posar de manifest Yakov Malkiel en qüestionar l'«aïllacionisme» de la lingüística històrica—¹⁹ i solen reduir-se, generalitzant molt, a aquelles que segueixen qualsevol integració política: i) l'extensió de l'alfabetització, ii) el trencament de la compartimentació i, iii) especialment, la necessitat d'un ús socialitzat que pugui ésser utilitzat com un element bàsic de cohesió social interna i de diferenciació externa en el procés de consolidació històrica de la nació.

b. Però aquesta socialització, motivada extralingüísticament, es produeix sobre sistemes lingüístics que es veuen afectats internament pel procés. Per això una «història de la llengua» no pot reduir-se a allò que sovint s'ha anomenat història externa, sinó que ha d'ocupar-se, també, de com es produeix l'amalgama entre els sistemes coexistents. Alberto Vàrvaro ha començat a dibuixar amb molta claredat el procés d'integració lingüística provocat per la socialització. Es fonamenta en el concepte de diasistema, introduït per U. Weinreich²⁰ i refinat per E. Pulgram:²¹

In una comunità che disponga di una pluralità di sistemi può dunque accadere che essi siano distinti nettamente: si ha allora convivenza complementare con regolare cooccorrenza fra gli elementi dei singoli sistemi; ma per lo più accade che si passi alla competizione, che si identifichino elementi comuni ai sistemi, isolando quelli alternativi e

18 *Diglossia*, 1959, dins *Language in Culture and Society*, a cura de D. Himes, Nova York-Evanston-Londres-Tòquio, 1964, pp. 429-437.

19 «Language History and Historical Linguistics», *Romance Philology*, VII (1953-1954). Aquesta integració de la «Història de la llengua» en la història, *tout court*, ja havia estat defensada per Otto Jespersen, *La llengua en la humanitat, la nació i l'individu*, Oslo, 1925; traducció catalana de Joan Argenté (Barcelona 1969): «...els moviments vers la unitat literària gairebé mai no es poden dissociar d'altres moviments en la mateixa direcció en l'esfera política, establiment de població, etc. La majoria, si no totes les llengües comunes l'origen de les quals coneixem, deuen la naixença i el creixement a bon nombre de condicions favorables molt diverses, de manera que no és possible de dir amb exactitud quina influència ha estat la més forta en cada cas» (p. 73 de l'edició catalana). Cal rellegir aquesta obra de Jespersen perquè és un veritable tractat d'història de la llengua.

20 «Is a Structural Dialectology Possible?», *Word*, x (1954), pp. 388-400.

21 «Structural Comparison, Diasystems and Dialectology», *Linguistics*, 4 (1964), pp. 66-82.

connotandoli fortemente, e che ciò produca continue interferenze, che tendono a divenire abituali se non predicibili: la competenza diviene diasistemica e gli enunciati debbono essere decodificati tenendo conto di questa situazione e dei relativi valori socio-culturali, che determinano la connotazione dei sistemi e dei loro elementi. I singoli fenomeni non vengono sentiti come allofoni, allomorfi, ecc. di un solo sistema, ma riferiti alternativamente ai diversi sistemi incorporati nel diasistema; al livello delle esecuzioni la variabilità è massima, ma la competenza distingue e polarizza senza difficoltà. Il processo si sviluppa in una progressiva riduzione della variabilità e parallelamente della connotazione; il diasistema si semplifica, standardizzandosi: da variante riferite a sistemi diversi si passa a varianti di una sola grammatica. Tale parabola, riferita all'intero sistema, è qual processo di organizzazione e semplificazione di sistemi diversi che è l'oggetto della storia della lingua; il processo di disgregazione segue ovviamente il cammino inverso.²²

Les idees que he exposat en aquesta reflexió difereixen de les d'A. Vårvaro en un aspecte: per a ell, si ho he entès bé, LA LLENGUA es forma a partir del conjunt lectal, que, sotmès, per pressions extralingüístiques, a una reducció progressiva de la variació, va emmotllant un sistema més o menys homogeni; per a mi, en canvi, LA LLENGUA es forma a partir de la socialització d'un sistema (en els inicis de la història lingüística romànica, la llengua escrita) que, això sí, afavoreix una dinàmica homogeneïtzadora dins el conjunt lectal: en un cas és el producte de la reducció de la variació i en l'altre la produeix. Els efectes de la socialització en els sistemes subjacents a LA LLENGUA, però, poden explicar-se a partir de les idees d'A. Vårvaro, basades en dos fets fonamentals: en primer lloc, que no hi ha parlants monolingües (en el sentit que només coneixen, activament o passiva, un únic sistema), i, en segon lloc, que entre dos sistemes lingüístics coexistents no sol haver-hi un tall radical, sinó una transició gradual (com a mínim en el marc de la Romània). Abans ja he fet referència a la primera de les idees. Pel que fa a la segona, de la qual també he parlat, qualsevol dialectòleg coneix les dificultats que planteja l'establiment de fronteres entre llengües o dialectes diferents. De fet, és impossible sense un cert grau d'abstracció i sense limitar-nos a una sèrie relativament petita d'isoglosses. Els conceptes d'idiolecte i de diasistema neguen, per raons diferents, la possibilitat d'establir agrupacions absolutes amb l'ús de totes les isoglosses possibles. La noció de diasistema, però, no hauria de limitar-se a explicar la transició gradual, de signe horitzontal, entre sistemes contigus geogràficament, sinó que també hauria d'explicar, i molt

22 A. Vårvaro, *op. cit.*, p. 63.

especialment, la transició, també gradual, però ara de signe vertical, entre sistemes sobreposats; és a dir, hauria d'explicar les similituds i les divergències diastràtiques i diafàsiques que determinen l'existència de variacions socials en la competència lingüística d'un mateix individu (o grup d'individus).

La coexistència de sistemes diferents en un mateix individu (o grup d'individus) —és a dir, el plurilingüisme, en cert sentit, de qualsevol parlant i, consegüentment, de qualsevol comunitat lingüística— implica la noció de competència diasistemàtica que es resol, sempre, en una situació lingüística dinàmica en la qual els diferents sistemes són utilitzats, amb ple coneixement per part dels parlants, alternativament. El dinamisme d'aquesta situació sol conduir a la substitució lenta i parcial d'algun(s) dels sistemes a benefici d'algun(s) altre(s), fet que implica, d'alguna manera, una integració lingüística (al nivell que sigui) que tendeix a acostar-los al dialecte socialitzat, tant si es tracta de l'escrit com si es tracta, modernament, de l'estàndard oral en què aquell sol projectar-se. És evident que aquesta substitució no sol produir-se mai sense que el sistema triomfant quedi «contaminat» d'elements dels sistemes eliminats. Una història de la llengua equivaldria, aleshores, a l'anàlisi del procés local de socialització que segueixen els parlants de diversos sistemes (dialectes o llengües diferents) i de les conseqüències internes homogeneïtzadores que aquests pateixen. Des d'aquest punt de vista una història de la llengua es podria definir com

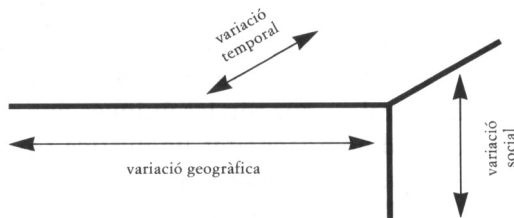
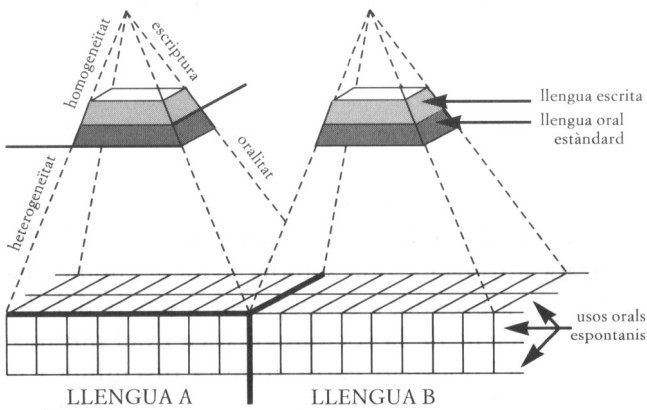
la descripció i l'anàlisi, en primer lloc, de la dinàmica que ha conduït una comunitat que utilitzava conscientment, i amb una clara especialització funcional, més d'un sistema lingüístic a un procés de convergència lingüística el punt culminant del qual és la socialització d'un únic sistema per a alguns àmbits que defineix «el territori de la llengua» i el «límit cronològic final de la història» i, en segon lloc, dels efectes lingüístics «interns» que aquest procés implica per al conjunt de sistemes que han quedat inclosos en un mateix territori lingüístic.

De *b)* i *a)* ja es pot deduir que una història de la llengua ha d'ocupar-se, respectivament, del canvi lingüístic i de la relació entre els nivells oral i escrit.

i. El canvi lingüístic

El canvi lingüístic només es pot explicar emmarcant-lo en el context social en què es produeix. Aquesta afirmació, que sembla evident, només ha començat a prendre's seriosament a partir del desenvolupament de la sociolingüística i del qüestionament de l'oposició entre aquesta disciplina i la lingüística. Els

treballs de W. Labov són exemplars en aquest sentit.²³ Partint de la idea que la competència lingüística dels parlants és una competència plurilingüe —diasistemàtica—, que una llengua no és més que la suma de totes les varietats lingüístiques, socials i geogràfiques que dominen els parlants d'un territori percebut com una unitat lingüística, i que aquesta percepció l'origina la socialització d'alguna d'aquestes varietats—generalment la llengua escrita i l'estàndard oral—, que són les úniques que presenten un nivell d'homogeneïtat lingüística i d'acceptació col·lectiva considerable, podríem representar una llengua a l'esquema següent:

23 W. Labov, «Le cadre social du changement linguistique», dins *Sociolinguistique*, París, 1976, pp. 352-434.

Cadascuna de les varietats defineix un àmbit de llengua;²⁴ als àmbits de comunicació que han fet necessària la socialització també corresponen, és clar, àmbits de llengua: la llengua escrita i l'estàndard oral, si aquest s'ha produït. L'objecte d'estudi de la sociolingüística és, precisament, la interacció entre aquestes dues menes d'àmbits: és a dir, l'estudi de les situacions en les quals es produeix la comunicació —definides *per referència a variables socio-culturals no lingüístiques*— i de les formes lingüístiques particulars que s'hi insereixen. Des d'aquest punt de vista, una llengua és molt més que una estructura lingüística —de l'estudi de la qual s'ocuparia la lingüística estricta—;²⁵ és també una xarxa de relacions entre àmbits d'ús (cadascuna de les situacions comunicatives) i àmbits de llengua (cadascun dels sistemes).

Una llengua, així, seria una estructura lingüística plena de variacions que, com ha destacat Lluís V. Aracil, «existeix i subsisteix perquè és realment produïda a través de l'ús». I l'ús, com feia notar A. Vàrvaro en el fragment reproduït fa un moment, fa inevitable el canvi. El dinamisme que existeix en cada realització efectiva d'un acte comunicatiu és enorme i la sociolingüística l'ha de posar en relació amb la nova xarxa de relacions entre àmbits d'ús i àmbits de llengua (nous o preexistents) que l'ús genera. La història de la llengua no és, en aquest sentit, res més que sociolingüística i aquesta s'ha d'ocupar indefectiblement del canvi lingüístic, la dimensió social del qual és innegable. Com molt bé ha indicat Lluís V. Aracil:²⁶ «No sabríem, per més que estiréssim la fantasia, suposar que l'estructura de la llengua és una màquina automàtica, misteriosament dotada d'activitat espontània. L'estructura lingüística es posa en acció quan entra en ús, i s'atura quan en surt. La seva maquinària està acoblada a la matriu sociocultural i impulsada per ella, de manera que l'ús lingüístic es pot comparar a l'embragament que transmet el moviment d'un motor a una màquina [...]. El fet que els filòlegs romàntics arribessin a conferir a la llengua una "vida" o una "ànima" pròpia mostra clarament que eren prou conscients d'aquest problema. En comptes d'escamotejar-lo, els sociolingüistes actuals haurien de decidir-se a abordar-lo com a part de llur tasca.»

Si enteníem, per tant, la llengua com la suma d'una estructura lingüística complexa i d'un ús determinat, difícilment podríem abordar l'estudi de l'una sense l'estudi de l'altre. El canvi lingüístic, així, es relacionaria amb els dos aspectes conjuntament: l'ús lingüístic, ja que és un factor ple de dinamisme,

24 Lluís V. Aracil, «Sociolingüística» i «Sociolingüística: revolució i paradigma», dins *Papers de sociolingüística*, Barcelona, 1982, pp. 95-113 i 79-94, respectivament.

25 En general la lingüística ha triat *l'estàndard oral* com a objecte d'estudi. És així com ha obviat sistemàticament a l'heterogeneïtat lingüística i s'ha convertit en un més dels mecanismes a través dels quals es produeix la *legitimació* de LA LLENGUA.

26 «Sociolingüística: revolució i paradigma», pp. 88-89.

explica les noves connexions que s'estableixen entre àmbits de llengua i àmbits d'ús (és a dir, la nova situació lingüística que s'origina i que és, immediatament, canviant) i, a més, l'evolució de totes les estructures lingüístiques que, si bé té unes direccions evolutives predeterminades —condicionades per la mateixa estructura lingüística—, només pot consolidar-se en un sentit o un altre amb l'ús. Com diu Aracil, «la lingüística estricta pot, en el millor dels casos, assenyalar (i descobrir) les direccions dels canvis possibles. No pot pas explicar (i encara menys predir) l'ocurrència efectiva del canvi», que depèn sempre de l'ús. I aquest és el camí que segueix la lingüística diacrònica actual, tot i que encara es troba en un estadi de desenvolupament teòric molt precari. Per això no podem pas estar d'acord amb aquella idea tan generalitzada entre els lingüistes que tendeix a separar la història interna i la història externa d'una llengua: no són *dos grans capítols quasi independents entre ells*, sinó que han de considerar-se com les dues cares de la mateixa moneda (la llengua).

ii. Oralitat i escriptura

Abans hem afirmat que l'estudi de la relació entre els nivells escrit i parlat constitueix una part fonamental en una història de la llengua. Per tant, caldria, primer de tot, justificar-ho i, després, elaborar una teoria sobre la llengua escrita.

L'afirmació inicial podria semblar més que qüestionable, especialment en una època com l'actual, que ha reaccionat d'una manera generalitzada en contra de la idea que llengua equival a llengua escrita en l'expressió «història d'una llengua» i, per tant, en contra de la majoria de les «històries d'alguna llengua» perquè s'ocupaven fonamentalment, i restrictiva, de l'estudi de la llengua dels escriptors.

Aquesta restricció és inacceptable quan no es posa en relació amb el procés de socialització que explica per què és en la llengua escrita on més fàcilment s'ha pogut superar la variació de l'oralitat i quan no es posa en relació amb el procés integrador que la mateixa llengua escrita desencadena; però pot explicar-se si teníem en compte les idees que he anat expressant fins ara. Allò que justifica finalísticament una història de la llengua és la relativa homogeneïtat lingüística a què s'ha arribat en algun àmbit d'ús socialitzat a partir d'una realitat inevitablement fragmentada. Ho ha indicat d'una manera implícita A. M. Badia i Margarit²⁷ en presentar-nos els primers moments de la història de les llengües romàniques, o els últims de la història del llatí, com els de màxima dialectalització i, en canvi, els d'un mínim reconeixement dels dialectes: «El cas és que, en els temps arcaics de la Romània lingüística,

27 «Influx dels factors externs», dins *Llengua i poder*, Barcelona, 1986, pp. 16-47; la citació és de les pp. 26-27.

pràcticament no hi ha fronteres dialectals. Es tracta d'un conjunt bastant amorf, que els italians han anomenat *il pre-romanzo*, ço és, aquella manera de parlar que ja no és llatí, però que encara no s'ha concretat enlloc amb la fesomia precisa de les que més tard seran llengües romàniques amb uns confins ben delimitats. Dins aquest conjunt amorf apareixen trets varis i contradictoris: a tot arreu se n'hi troben de tota mena. Un mateix document català, redactat versemblantment per una sola mà i en un sol acte notarial, presenta les formes contradictòries *vi* i *vino* (la qual cosa sembla mostrar que totes dues eren emprades pels qui parlaven català), i no és sinó més tard que aquesta llengua es decantà per les solucions sense vocal final, fenomen que, generalitzat, havia de constituir un tret essencial de la fonologia diacrònica de la llengua [...].

»Tanmateix, a poc a poc les coses s'afinen. Aviat les característiques es van concretant dins aquell amorf *pre-romanzo*, i a cada domini lingüístic acaba corresponent una estructura, l'estructura que li és pròpia (i que li continuarà essent pròpia).» L'estructura «pròpia de cada domini lingüístic» (pròpia del territori del qual fem una història de la llengua) només pot referir-se a un sistema lingüístic homogeni acceptat per tota la comunitat que en determinades circumstàncies l'utilitza. Es tracta, doncs, d'un procés de socialització que a l'època a què fa referència el text de Badia no existia. L'àmbit de llengua en el qual és més factible aquesta homogeneïtzació (superació de la variació dialectal i obtenció d'una certa estabilitat) ha estat, fins fa ben poc, l'àmbit de la llengua escrita.²⁸ És evident que en l'actualitat aquella funció unificadora de la llengua escrita comença a ésser coprotagonitzada per un estàndard oral creat generalment a partir de la projecció de la llengua escrita i utilitzat, bàsicament, per l'aparell administratiu públic i pels mitjans de comunicació orals (TV, ràdio, cinema, etc.). Atenent els mecanismes de les comunicacions orals (comunicació en la qual l'emissor i el receptor han de coincidir en el temps i en l'espai) i escrites (comunicació en la qual no es donen aquestes restriccions) i la mínima mobilitat de la població, fins a començament del segle XIX aquesta estandardització només es podia produir a l'àmbit de la llengua escrita. Per això aquesta, especialment des de l'eclosió de la impremta, s'ha convertit en el punt de referència obligat de la «gramàtica» i de l'«ús correcte» de la llengua, creant-se un binomi que ha marginat a l'infern dialectal qualsevol referència al món de l'oralitat²⁹ que se'n desvia.

28 J. Milroy i L. Milroy, *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*, Londres, 1985.

29 Això és veritat fins i tot en els estudis fonològics perquè aquests sempre han partit d'una llengua parlada que no és altra cosa que un estàndard produït a partir d'una projecció en l'oralitat de la llengua escrita. Vegeu W. J. Ong, *Oralidad y esm'tura. Tecnologías de la palabra*, Mèxic, 1987.

La llengua escrita ha estat —i d'una manera especial en la història del català— el primer, i durant molt de temps l'únic, àmbit de comunicació en el qual es va fer necessària la socialització i va ser possible una certa homogeneïtat. Aquesta, però, implica necessàriament que hàgim de considerar la llengua escrita —com ja feia Carlo Dionisotti en el seu estudi *Per una storia de la lingua italiana*, a què ja he fet referència— com un registre que té ben poca cosa a veure amb els registres parlats naturalment. A la fi del segle XVI ho havia remarcat Bernardo Davanzati en relació amb l'italià, llengua que «non si favella, ma s'impára come le lingue morte» i hi havia tornat a insistir Ugo Foscolo en el segle XVIII: «L'italiana è lingua letteraria: fu scritta sempre e non mai parlata.»³⁰ Des d'aquest punt de vista, l'estudi de la llengua escrita és una part fonamental de la història d'una llengua: és aquella que, com a mínim fins al segle XIX, ens permet de creure en l'existència de la llengua en qüestió.

I si això és cert en relació amb totes les llengües, més ho és amb aquelles en què la socialització de la llengua escrita només s'ha aconseguit a través de la llengua literària. Per això el Gran Capitán, quan afirmava que «España las armas e Italia la pluma»,³¹ no feia altra cosa que resumir les posicions divergents de Lorenzo Valla, d'una banda, i de Gonzalo García de Santa María o de Nebrija, de l'altra, sobre la relació entre llengua i imperi, és a dir, entre «la pluma» (=les lletres) i «las armas».³² A la Península Itàlica l'únic registre escrit que podia constituir-se en l'element cohesionador era el literari (les *lletres*) i, per tant, és lògic que hi tingués una consideració superior a *las armas* (és a dir, aquells registres escrits que deriven de la mateixa organització parastatal). Aquest fet és fonamental en la història lingüística d'aquells territoris que, per manca de l'organització política necessària, s'han basat en *las letras*, perquè el registre literari és sempre el que més s'allunya de la realitat lingüística immediata (la parlada espontàniament) i perquè el major o menor distanciament entre els sistemes oral i escrit és un factor extraordinàriament dinàmic en l'evolució històrica d'una llengua.

Dinàmic, en primer lloc, perquè la tensió entre l'homogeneïtat de l'escriptura i l'heterogeneïtat de l'oralitat fa inevitable una revisió constant de les relacions que totes dues mantenen (polèmiques sobre l'ortografia, sobre el model de llengua, etc.) i exigeix tot sovint que el sistema escrit sigui modificat en esdevenir massa allunyat de la llengua parlada, que evoluciona molt més ràpidament (reformes ortogràfiques; prestigi de la llengua escrita sacralitzada; aprenentatge llibresc del codi escrit i, per tant, domini restringit a una elit,

30 Citats per Marcello Durante, *Dal latino all'italiano moderno*, Bolonya, 1982, p. 172.

31 R. Menéndez Pidal, «El lenguaje del siglo XVI», dins *La lengua de Cristóbal Colón*, Madrid, 1942, pp. 47-84 i esp. p. 56.

32 Eugenio Asensio, «La lengua compañera del imperio. Historia de una idea de Nebrija en España y Portugal», *RFE* 43 (1960), pp. 399-413.

etc.). Només hem de pensar en la controvèrsia sobre el model de català escrit que s'ha de generalitzar avui per constatar la importància que pren la relació entre escriptura i oralitat en la història de la llengua; només hem de pensar en el protagonisme que en aquesta polèmica s'ha donat a la llengua dels escriptors per constatar de quina manera en situacions com la catalana la llengua escrita, mancada de *las armas*, es refugia, atorgant-los un protagonisme des del meu punt de vista esterilitzant, en la llengua dels escriptors.

Dinàmic, en segon lloc, perquè, l'artificiositat de la llengua escrita, i més encara de la literària, implica sempre una certa alienació que converteix l'àmbit escrit en aquell àmbit d'ús en el qual es pot produir més fàcilment l'adopció d'un àmbit de llengua absolutament aliè, de vegades únic i de vegades afegit al que ja havia produït la història (en aquest cas es produiria la coexistència transitòria de dos sistemes socialitzats de referència). No cal, ara, donar-ne exemples: la història lingüística europea, però, és un seguit d'alienacions lingüístiques en el camp de l'escriptura, fonamentalment en el camp de la literatura, on hi ha llengües literàries (llatí, occità, italià, francès o anglès) que, segons les èpoques, es converteixen en veritables llengües «europees».

Dinàmic, en tercer lloc, perquè, en una cultura llibresca com la nostra, la llengua parlada, en oposició a l'escrita, és valorada pejorativament,³³ i això, en aquells casos en els quals la llengua escrita és una llengua totalment aliena o en coexisteixen dues (fets que són afavorits, com he dit, per l'artificiositat), és un factor enormement favorable a la substitució lingüística en l'àmbit oral. El concepte de «substitució lingüística», però, s'ha d'entendre ara en el marc teòric d'aquestes reflexions. És evident que quan afirmo que un territori «ha canviat de llengua» faig referència a aquell nivell en què se situa la socialització i no pas a aquell caracteritzat per l'heterogeneïtat. Per això, dir que un territori ha canviat de llengua equival a dir que ha canviat —amb tot el que implica— de llengua de referència. I, si partim de l'equivocitat que presideix la relació entre els àmbits socialitzats (especialment l'escrit) i els àmbits més espontanis, aquest canvi es pot produir sense que inicialment³⁴

33 Lluís López del Castillo, *Llengua estàndard i nivells de llenguatge*, Barcelona, 1976, p. 21.

34 Després de produir-se el canvi de llengua referencial, i fins i tot en el període en què en coexisteixen dues, aquesta comença a afectar, de la manera que preveu A. Vàrvaro, els àmbits més heterogenis.

canviï gairebé res en aquests darrers,³⁵ sense que, per tant, es noti inicialment el procés de substitució.

Una història de la llengua, per tant, es basa en bona part en la llengua escrita. No perquè aquesta sigui l'únic objecte d'estudi, ni tampoc perquè sigui el més important, sinó perquè és l'àmbit de llengua en el qual, fins al segle XIX com a mínim, es produeix la condició bàsica perquè puguem parlar d'UNA LLENGUA i, al mateix temps, perquè és un dels àmbits on la fidelitat lingüística és menys estable (segurament perquè és, per poc natural, el més estable internament) i, doncs, el que ofereix més possibilitats d'intervenció.

35 Això és el que afirmen Modest Prats, *Meditació ignasiana sobre la normalització lingüística*, Barcelona, 1989, i August Rafanell i Albert Rossich, «Quin futur hi ha per a la llengua catalana?», *Revista de Catalunya*, 37 (gener 1990), pp. 21-26, quan denuncien els perills que amenacen el futur de la llengua catalana. En cap cas no han afirmat, com alguns contradictors han volgut fer veure malèvolament, que d'aquí a cinquanta anys ningú no parlarà català; tots sabem que alguns dels catalanoparlants actuals, i si no els seus fills, encara viuran en aquesta data i, per tant, aquesta afirmació fóra poc assenyada. Sí que afirmen, en canvi, que d'aquí a cinquanta anys podria donar-se el cas que aquests parlants haguessin canviat de llengua de referència tot i que continuessin parlant el mateix que ara —cosa possible si teníem en compte, d'una banda, que ara en tenen dues i, de l'altra, l'equivocat amb què aquestes poden projectar-se en els àmbits més espontanis— i que, per tant, s'hagués produït efectivament un *canvi de llengua*, donant a *llengua* el sentit que té en aquestes reflexions. Qui no ha volgut entendre això l'única cosa que ha pretès és desqualificar unes reflexions interpretant-les a conveniència i presentant-les volgodament ridícules.

HISTÒRIA DE LA LLENGUA I HISTÒRIA DE LA CONSCIÈNCIA LINGÜÍSTICA: APUNTS MEDIEVALS I RENAIXENTISTES

MIRKO TAVONI

O. INTRODUCCIÓ

M'ha semblat pertinent desenvolupar, en aquest col·loqui dedicat als aspectes més teòrics de la Història de la llengua, algunes reflexions sobre les relacions variables que, en cada cas, podem destacar entre la sèrie de fets objectius pertanyents a la Història de la llengua, i la sèrie de fets subjectius vinculats al que podem anomenar Història de la consciència lingüística. La categoria d'Història de la llengua és notòriament problemàtica, com demostra una bibliografia expressa¹ i com confirma el fet que ens trobem a Girona per parlar-ne. Però, per entrar en matèria, crec que l'oposició entre aquestes dues categories provisionals és força clara intuïtivament, i es pot representar, en una primera aproximació, com a història de fets respectivament objectius i subjectius, o bé lingüístics i metalingüístics.

1 Cf. Benvenuto Terracini, «Variazioni sui tema della lingua italiana», *Paragone*, xvii (1966), 200 (n.s. 20), pp. 146-161; Pier Vincenzo Mengaldo, «Prospettive e questioni di metodo nella "Storia della lingua italiana"», *ibid.*, pp. 162-171; Alfredo Stussi, «Nota sulla "Storia della lingua italiana"», *ibid.*, pp. 171-178. *Vid.*, també, Alberto Vàrvaro, «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa», *Romance Philology*, xxvi (1972-73), pp. 16-51 i 509-531.

A la banda de la Història de la llengua hi trobem tant els fets que pertanyen a la «història externa» com els que pertanyen a la «història interna», per recordar la distinció (convertida en canònica per Ferdinand Brunot el 1901)² que Francesco Bruni analitzarà en aquest col·loqui. És a dir, com veurem en els exemples que seguiran: tant la definició dels àmbits d'ús efectius del llatí i del vulgar en una certa àrea en un determinat moment, com el fenomen de l'impremta —que provoca o no provoca una certa estandardització de l'italià—, com, posem per cas, el sistema fono-morfològic del florentí entre el quatrecent i el cinccent, les seves realitzacions diastràtiques, etc.

A l'altra banda, l'etiqueta de «consciència lingüística» que he adoptat es troba sovint (no sé si és allí on s'origina) en la romanística, i particularment en la hispanística alemanya.³ La prefereixo, en aquest context, tant a l'etiqueta italiana clàssica de *Questione della lingua*, com a les etiquetes internacionals d'«Història de les teories lingüístiques» o «del pensament lingüístic» o «de la lingüística» *tout court*, perquè és més inclusiva que totes les altres. De fet la *Questione della lingua* s'ha centrat tradicionalment en les controvèrsies sobre el tipus de llengua literària que els escriptors havien d'adoptar, i marginalitza o subordina a aquest plantejament qualsevol altra problemàtica lingüística (amb un efecte final gosaria dir d'empatxament quan s'explica en dosis no gaire mòdiques); per altra banda, la «història de la lingüística» tendeix a limitar-se normalment a les teories explícites, a les formes de coneixement lingüístic o, encara més, de ciència lingüística suficientment formalitzades.⁴ «Consciència lingüística», per contra, a més d'incloure tot això, suggereix també, i sobretot, l'esfera de la simple percepció (sense elaboració ulterior) dels fets lingüístics,

2 Cf. A. Vàrvaro, *op.cit.*, pp. 29-31.

3 *Sprachbewusstsein* dins Werner Bahner, *Beitrag zum Sprachbewusstsein in der Spanischen Literatur des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Berlin, Rütten & Loening, 1956 [trad. esp. *La lingüística espanyola del Siglo de Oro. Aportaciones a la conciencia lingüística en la España de los siglos XVI y XVII*, Madrid, Ciencia Nueva, 1966]. També a Dietrich Briesemeister, «Das Sprachbewusstsein in Spanien bis zum Erscheinen der Grammatik Nebrijas (1492)», *Iberoromania*, 1 (1969), pp. 35-55; a Harald Weinrich, *Wege der Sprachkultur*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1985 [trad. it. *Vie della cultura linguistica*, Bologna, Il Mulino, 1989]; i a Hans-Martin Gauger, «La conciencia lingüística en el Siglo de Oro», dins *Actas del IX Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Frankfurt am Main, Vervuert, vol. I, 1989, pp. 45-63. N'existeix una represa italiana recent a Claudio Marazzini, *Storia e coscienza della lingua in Italia dall'Umanesimo al Romanticismo*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1989.

4 Però una definició de «lingüística en sentit ampli» presideix la *Storia della linguistica* dirigida per Lepschy (Bologna, Il Mulino), cf. la p. 11 de la seva «Presentazione» (I, pp. 9-27, 1990).

fins i tot en el nivell del sentit comú, del lloc comú, del sentiment popular,⁵ o del prejudici, o del judici subliminal, o de la pressuposició no explicitada però operativa, també, és clar, per part dels doctes. I veig que José Antonio Pascual ens parlarà precisament de *sentido común*.

Sota aquest enfocament totes dues categories tenen fronteres provisionals, fins i tot en el sentit, que dono per descomptat —i proposo aquest assumpte a la discussió d'aquest col·loqui—, que la Història de la consciència lingüística constitueix una part integrant de la Història de la llengua: perquè s'assenta sobre un complex estratificat de fets culturals que a la vegada es relacionen amb la llengua; perquè aquest complex d'actituds metalingüístiques avança en estreta solidaritat amb l'evolució d'aquests fets, també culturals, que són els fets lingüístics (però que no en depenen mecànicament, d'aquesta); perquè les interrelacions entre totes dues sèries no tenen només el sentit d'un cert «emmirallament» de la història lingüística en les consciències i en les cultures (cf. 3.1.), sinó també en el sentit invers d'intervencions conscients i a vegades eficaces sobre la història lingüística (cf. 3.3.)

En concebre les reflexions que segueixen he estat directament influït per dos treballs de Josep Maria Nadal.⁶ Amb aquesta referència no vull pas dissimular el meu desconeixement de la història de la llengua catalana; però ja que Nadal ha volgut recórrer als estudis sobre les controvèrsies lingüístiques relatives a l'italià i al castellà «com a “model possible” d'allò que podria haver-se esdevingut a casa nostra»,⁷ m'ha sortit espontàniament de seguir-lo, adduint altres esdeveniments italians que entren en ressonància amb les seves reflexions, tenint en compte també el meu convenciment sobre la gran utilitat d'un plantejament comparatiu en aquesta disciplina, almenys pel que fa a la Romània. Concretament, quan descriu la ruptura de la tradició literària catalana que es produeix en el moment en què la llengua anterior és *declarada* antiga, diferent, necessitada de traducció, Nadal es pregunta sobre quin grau d'objectivitat tenia aquesta diferenciació entre català antic i

5 Es tracta de la «folk-linguistics» o de les «Laien-theorien» de Christine Bierbach, «Laien “Sprachtheorien” und nationale Stereotypen in italienischen Texten des Cinquecento», a *Die Frühgeschichte der romanischen Philologie: von Dante bis Diez. Beiträge zum deutschen Romanistentag in Siegen, 30.9-30.10.1985*, [H.-J. Niederehe i B. Schlieben Lange ed.], Tübingen, G. Narr, 1987, pp. 65-90. Cf. també, Manlio Cortelazzo, *Curiosità linguistica nella cultura popolare*, Lecce, Milella, 1984.

6 Josep Maria Nadal, «“Usar de llenguatge artificios” en el segle XVI: ideologia lingüística i llengua literària», a *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Roma, 28 setembre - 2 octubre 1982*, [Giuseppe Tavani i Jordi Pinell eds.], Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, pp. 89-125; Josep Maria Nadal, «“Del effetto de' poeti”. Oralitat i escriptura en la història de la llengua catalana», a *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, [Antoni Ferrando i Albert G. Hauf eds.], Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, I, 1988, pp. 215-247.

7 J.M. Nadal, «“Usar ...”, p. 89.

català cinccentista, i conclou: «La qüestió, però, té una importància relativa en el context del nostre treball: les creences que conformen una ideologia són, per a nosaltres, més importants que la mateixa realitat d'aquestes creences».⁸ Aquest problema de la relació entre la «realitat» lingüística i les «creences» que se'n desprenen, constituirà el fil conductor de les observacions que segueixen. Per raons d'espai em concentraré en un tema particularment instal·lat als límits entre Història de la llengua i Història de la consciència lingüística, és a dir: la «identitat» del vulgar (respecte del llatí i respecte de les pròpies varietats), anotant alguns fets notables que van dels temps de Dante a la fi del cinccents (§ 1-2), i acabaré més tard afegint-hi algunes observacions d'àmbit més general (§ 3).

1. IDENTITAT DEL VULGAR RESPECTE DEL LLATÍ

Deixant ara de banda el problema fascinant de l'emergir de les llengües romàniques i de l'emergir de la consciència pròpia en la fase dels orígens —dos processos tan sincrònics i relacionats que es poden contemplar com les dues cares d'un mateix procés—, m'aturaré breument en tres moments successius en què, ben al contrari, l'existència objectiva del vulgar amb estructures morfològiques, sintàctiques, etc. autònomes és, tot i que amb matisos diversos, una dada de fet, malgrat que encara no té un reconeixement obvi, perquè existeix algun condicionament ideològic que vela l'evidència.

1.1. Dante

En Dante el reconeixement de la parella *vulgaris locutio* vs. *locutio secundaria*, és a dir *gramatica*, és netíssim. L'oposició és categorial, ontològica, i distingeix entre la facultat natural del llenguatge (els vulgars són això: les realitzacions de la facultat natural i exclusivament humana de la parla) i una categoria diferent de llengües secundàries, construïdes per l'home amb la pròpia *ars* per contrastar els efectes de Babel, és a dir la mutabilitat endèmica dels *vulgaria* en l'espai i en el temps. Les realitzacions de la *locutio secundaria* són llengües artificials en sentit estricte: no pas, doncs, com entenia encara Aristide Marigo, llengües naturals convertides en gramaticals quan es refinen en l'elaboració literària, sinó més aviat llengües construïdes artificialment

8 J.M. Nadal, «Usar ...», p. 101, n. 31.

pels *inventores* o bé els *positores facultatis*, llengües de formació esperantística:⁹ el llatí, el grec, i potser alguna altra llengua que Dante no anomena perquè no la coneix. Aquest esquema és idèntic en el *De vulgari eloquentia* i en el primer llibre coetani del *Convivio*, i no crec que sigui un problema el judici de valor contradictori segons el qual al *Convivio* és més noble el llatí, i al *De vulgari*, el vulgar: es tracta, em sembla, de dues opcions tàctiques oposades, però sempre amb la mateixa funció, en dos contextos argumentatius ben diferenciats, de legitimar l'ús del vulgar com a llengua de la poesia alta i de la prosa doctrinària, i la contradicció és, per tant, només aparent o superficial. Naturalment, al llarg de la carrera de Dante, l'espai literari que s'atribueix al vulgar respecte del llatí va canviant: al capítol xxv de la *Vita Nuova* encara el veiem limitat a la lírica amorosa, mentre que totes les limitacions se superen teòricament al *De vulgari* i al *Convivio* i, en la pràctica, amb la *Commedia*. Però l'oposició categorial *vulgaris locutio* vs. *locutio secundaria* no es veu que canviï (tret que no es vulgui detectar un canvi implícit en la palinòdia d'Adam al capítol xxvi del *Paradiso*). S'ha notat amb justícia que aquesta oposició categorial hipostatitza l'experiència de diglòssia en què es trobaven immersos els homes de l'Edat mitjana. No només Dante, sinó també els diversos gramàtics que comenten l'oposició dantesca, consideren la coexistència d'una llengua escrita gramatical i d'una llengua parlada no gramatical (varietats genèticament afins en el món romànic), amb una neta especialització funcional de cadascuna, un estat acrònic, propi de les societats que anomenarem alfabetitzades: significativament, propi de la societat llatina antiga. El vulgar coexistia amb el llatí gramatical en el món de Virgili i en el de Dante —Virgili parlava mantovà—. El món modern es diferencia de l'antic només pel fet que els moderns han decidit «usar» per a la literatura aquell vulgar que els antics, tot i tenir-lo, no usaven. Dante reconeix explícitament l'afinitat lèxica entre els vulgars d'*oc*, d'*oil* i de *sí*, i implícitament la seva afinitat amb el llatí; però, certament, no identifica l'*ydioma* del qual deriven amb el llatí, sinó que més aviat considera el llatí com a construït amb materials aprofitats d'aquests (la partícula afirmativa *sic* està construïda sobre *sí*, no a l'inrevés).

És un esquema elegant. I diria que reproduceix amb força exactitud l'esquema del qual parteix Dante. No el representa amb una fidelitat absoluta, perquè abans de Dante els usos escrits i fins i tot literaris del vulgar han tingut òbviament un espai, de vegades un espai massa gran —si tenim en compte les dues tradicions literàries gal·loromàniques—, i això priva que aquest món lingüístic modern pugui ser concebut com a idèntic al món antic, en el qual no hi ha cap rastre d'un ús escrit dels vulgars. Si l'espai literari del

9 Com han justament reconegut Pier Vincenzo Mengaldo (*De vulgari eloquentia*, dins Dante Alighieri, *Opere minori*, II, pp. 3-25 (=«Introduzione») i pp. 27-237 (=text anotat). Milano-Napoli, Ricciardi, 1979) i altres.

vulgar se circumscriu a la lírica, però, es justifica en la fràgil motivació del fer-se entendre per les dones il·letrades a qui es dirigeix la lírica d'amor (*Vita Nuova* xxv), fins a aquest punt em sembla que l'esquema encara es pot defensar, encara és compatible amb el que Dante vol fer. Tanmateix la intervenció de Dante en la fase successiva ja no pot encaixar en aquest esquema. La metàfora del «sole nuovo, lo qual surgerà là dove l'usato tramonerà, e darà lume a coloro che sono in tenebre e in oscuritate per lo usato sole che a loro non luce» (*Convivio* I) és una metàfora que harmonitza profèticament amb les (molt més simples) reivindicacions del vulgar contra el llatí formulades pels més radicals teòrics cinccentistes del vulgar (com Giovambattista Gelli). És una metàfora de *successió* del vulgar al llatí, una metàfora d'alba i d'ocàs, i reclamarà, com a complement intel·lectual necessari, la idea que el vulgar deriva del llatí, que Dante encara no posseeix: no és compatible, doncs, amb la idea de la diglòssia acrònica. És una de les tantes tensions impossibles de resoldre teòricament que faran que Dante deixi inacabat el *De vulgari* i que només trobaran una sortida en la *praxi* lingüística de la *Commedia*.

Tornant a la relació entre «realitat» i «creences», voldria remarcar el següent: Dante reconeix plenament la identitat autònoma del vulgar. El seu esquema, assentat sobre l'oposició *natura / ars* li permet de reconèixer la primacia i la universalitat de la *locutio vulgaris*, contra la secundarietat i la parcialitat de la difusió de la *gramatica*. Allò que l'esquema més difícilment pot encabir és l'emancipació literària del vulgar —precisament el que Dante mateix, i en aquest mateix lloc, promou impetuosament—, perquè és un procés que sembla haver d'acostar el vulgar a la *gramatica*. En la història dels estudis sobre el *De vulgari*, aquest problema s'ha plantejat, a partir de Marigo,¹⁰ en aquests termes: ¿el *vulgare illustre* que Dante teoritza, format a partir d'una elaboració retòrica òbviament reflexiva i altament sofisticada, està destinat a transformar-se, com el llatí, en *locutio secundaria*?

És útil, em sembla, formular-se aquesta pregunta perquè ens enfronta amb un dels punts de crisi, un dels punt-límit, de la visió lingüística de Dante. No em sembla, per contra, útil, precisament per això, obstinar-se a mirar de trobar una resposta que, de fet, penso que no existeix. Em sembla més instructiu constatar que Dante no ha escrit una gramàtica del vulgar. La cosa no és pas tan òbvia com pot semblar. Dante, efectivament, es troba amb: *a*) el problema primari d'*individualitzar* el vulgar il·lustre que ha d'eleger respecte dels vulgars municipals que ha de descartar (com veurem a § 2.1.); *b*) un corpus de poetes precis, *doctores illustres*, que han escrit en aquest vulgar il·lustre; i *c*) una òbvia familiaritat amb l'estructura de les gramàtiques llatines. ¿Per què

10 Aristide Marigo (ed.), Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia. Ridotto a miglior lezione e commentato da A.M. Con Introduzione, analisi metrica della canzone, studio della lingua e glossario*, Firenze, Le Monnier, 1938.

Dante, en aquestes condicions, no ha mirat de produir alguna cosa semblant a una descripció gramatical del vulgar il·lustre? Hauria estat una operació nova i audaç, però ho era també un tractat de retòrica i mètrica del vulgar, introduït per un tractat de lingüística general i històrica, com el *De vulgari eloquentia*. Aquest, a més a més, implicava la concurrència d'una àmplia varietat de fonts («accipiendo vel compilando ab aliis, potiora miscentes») per poder-ne decantar el dolcíssim hidromel; mentre que una extrapolació relativament més simple de Donat o Priscià hauria estat «suficient» per a l'altre objectiu.

No voldria continuar sobre aquesta hipòtesi irreal. Però crec que seria instructiu aturar-se en aquesta consideració: Dante *no podia*, per impossibilitat teòrica, pensar una gramàtica del vulgar. Tenia claríssima la «identitat» del vulgar, i podia posar-se finalment a pensar en un objectiu encara molt més imponent: una plena «retòrica» del vulgar. La poesia hi jugava un paper essencial: penseu en les paraules il·luminadores de Contini sobre el «legame musaico» que substitueix, en l'esfera de la *locutio vulgaris*, a la regularitat gramatical.¹¹ Però no podia concebre, perquè la contradicció no ho permet, una noció encara més fonamental: la «gramaticalitat» del vulgar. L'esquema teòric, doncs, deixa «veure» alguns aspectes de la realitat lingüística, però n'amaga d'altres. En el cas de Dante són efectivament «creences» heretades i compartides, però també esgrimides per ell amb una nitidesa inigualada, i per això modificades en un cert sentit, és a dir convertides en més rígides i vinculants. I aquí esdevé interessant notar com l'oposició *locutio vulgaris* / *locutio secundaria*, que impedeix de «veure» la gramaticalitat inherent en el vulgar, és al mateix temps el fonament del judici d'una major noblesa del vulgar. L'oposició *natura* / *ars* a què Dante, al *De vulgari eloquentia*, ha reconduït lúcidament les «creences» del seu temps, per tal de fonamentar filosòficament la promoció del vulgar, és la que dialècticament li barra el pas.

Aquesta impossibilitat pot considerar-se vigent durant l'època que abraça l'esquema teòric (encara que potser és millor parlar de «pressuposició de fons») que troba en Dante la seva formulació més completa. La primera gramàtica «autoconscient» d'una llengua romànica, i en general d'una llengua moderna (§ 1.2.), s'acabarà construïnt quan es negarà explícitament aquest esquema: fins i tot aquesta mateixa gramàtica serà presentada com la prova de la falsedat de l'esquema anterior.

11 «All'irrimutabilità istituzionale dell'artificiale latino sembra tacitamente far contrappeso e concorrenza, a norma del *Convivio*, il legame musaico nel quale il volgare studia alla sua conservazione», dins Gianfranco Contini, «Dante come personaggio-poeta della Commedia», *Approdo letterario*, (gener-març), ara reed. dins *Varianti e altra linguistica*, Torino, Einaudi, 1970, pp. 335-361.

1.2. Els humanistes del quatrecent

La coneguda discussió humanística sobre quina llengua parlaven els antics romans, a partir de la contraposició de les tesis de Leonardo Bruni i de Biondo Flavio al 1435, i després amb les intervencions de bona part dels millors humanistes italians, de Guarino Veronese a Poggio Bracciolini, a Lorenzo Valla, a Francesca Filelfo,¹² assenyalava una fractura entre l'època que comparteix la visió dantesca de la diglòssia acrònica entre *gramatica* i vulgar, i l'època que història el llatí i concep la transformació de la llengua sàvia, a través de la «contaminació» de les llengües bàrbares, en els vulgars, i així, de fet, atribueix al preat llatí i als menyspreats vulgars (també a les odiades llengües germàniques) el mateix estatut que nosaltres anomenaríem de llengües històrico-naturals. Josep Maria Nadal reconeix la importància d'aquest canvi, a la fi de l'emancipació de les llengües vulgars, amb aquestes paraules:

En un debat aparentment intrascendent sobre les relacions entre llengua escrita i llengua parlada a l'època romana hi ha la clau per explicar el pas de l'humanisme llatí a l'humanisme en vulgar i, per tant, la clau de volta d'una bona part de la història lingüística moderna europea.¹³

També Claudio Marazzini¹⁴ ha apuntat recentment que aquesta discussió és fonamental per a un altre tema: per establir la tradició de la historiografia lingüística italiana, la història de les «històries de la llengua italiana» *ante litteram*, en què es continuarà discutint l'origen del vulgar en els termes que acabem d'explicar, almenys fins a Maffei i Muratori. D'aquesta discussió en subratllaré només alguns aspectes que tenen a veure amb la relació entre «fets» i «ideologia».

a. Primerament, per dir-ho en paraules de Schuchardt: «Der ganze Streit war ein nominalistischer, kein realistischer.»¹⁵ Contrastant aquest perspicaç judici hi afegiria encara avui que això fa la discussió *més* significativa, «proprio perché assai deboli erano i dati di fatto che potevano indurre gli uni e gli altri alle rispettive posizioni, un ruolo primario dev'essere stato giocato

12 Anoto que Jeroni Pau, autor de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers i pagesívols* (J.M. Nadal, «Usar ...», p. 242), és el mateix «Hieronimus Paulus Barcinonensis» que, a la casa romana del cardenal Valentí Borgia (el futur Alexandre VI), defensa la tesi de Biondo Flavio en la reportació de Paolo Pompilio (a. 1485; Cf. Mirko Tavoni, *Latino, grammatica, volgare. Storia di una questione umanistica*, Antenore, Padova, 1984).

13 J.M. Nadal, «Del effetto ...», p. 219.

14 *Storia e coscienza della lingua ...*, ja cit. Rosenberg & Sellier.

15 H. Schuchardt, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, Leipzig, 1866, pp. 44-45.

dalle rispettive e divergenti presupposizioni e abitudini terminologiche. Esse rimandano a diverse visioni sottostanti sul linguaggio, ecc.».¹⁶

b. Sorprèn el refús de l'autonomia i de l'existència mateixa del vulgar per part dels humanistes, una tendència que afecta els dos partits que s'enfronten. Per això m'ha semblat aclaridor reconèixer en la percepció humanística del vulgar el tipus de reaccions psicològiques que Ferguson¹⁷ descriu com a característiques de les situacions de diglòssia: «Nel Bruni il volgare contemporaneo non riceve quel riconoscimento di esistenza autonoma che i dati empirici, tanta più a Firenze, sembrerebbero addirittura dover imporre... Nel Valla tale rimozione è ancora più drastica... Sulla sponda opposta del nostra dibattito, in Guarino la negazione al volgare della qualifica di *litteralis*, con ciò che essa implica, è tanto più significativa in quanto non si può negare che possa apparire paradossale... A me pare che nei tre casi si dia una flagrante concordanza con quanta Ferguson ha constatato in situazioni viventi di diglossia: e cioè che talvolta il sentimento del superiore prestigio di H (la variante sovrapposta) su L può condurre a una sorprendente *self-description*: “Sometimes the feeling is so strong that H alone is regarded as real and L is reported ‘not to exist’ (329-30).”»¹⁸

c. El punt de vista de Guarino és particularment «fort» en aquest sentit: negant al vulgar la qualificació de *vox literalis* li nega, per implicació, les qualificacions de *scriptilis* i de *rationalis*, i això empeny el vulgar al camp de la *vox confusa*, és a dir, segons les categories dels gramàtics llatins a les quals s'até, fora del que és pròpiament el llenguatge humà articulat.¹⁹ Per provar d'entendre un prejudici tan dràstic cap a l'instrument lingüístic que malgrat tot Guarino havia de fer servir quotidianament, he fet servir, en un altre lloc, per una banda «un argomento, banale ma effettivo, di sociologia della scienza: come accade in ogni tempo e in ogni disciplina, anche allora la grammatica doveva essere anzitutto ciò che facevano i grammatici —i quali dunque col semplice non occuparsi di una realtà non prevista dalla loro disciplina ne ribadivano efficacemente l'esclusione dai suoi confini».²⁰ Per l'altra, em sembla que la caòtica fenomenologia gràfica-fonètica exhibida pels vulgars padans a meitat del quatrecentes s'havia de presentar a la mirada d'un gramàtic com una imatge colpidora: «l'abito a vedere la lingua parlata attraverso il filtro strutturante della scrittura discriminava il volgare, la cui

16 M. Tavoni, *op.cit.*, p. 4, n. 3.

17 Charles A. Ferguson, «Diglossia», *Word*, xv (1959), pp. 325-340.

18 M. Tavoni, *op.cit.*, p. 14, n. 8.

19 És el que he sostingut a *op.cit.*, pp. 94-97. He d'admetre que les afectuoses crítiques formulades per Donatella Coppini sobre aquest punt («Il cielo della Luna. Alcune considerazioni su grammatica e latino in età medievale e umanistica», *Rinascimento*, s. II, xvii (1987), pp. 179-214) no m'han fet canviar d'idea.

20 M. Tavoni, *op.cit.*, p. 95.

variabilitat no reduïda impedia de copsar en ell una clara e fixa estructura de elements pertinents —*noi* som en condició de veure que en pràctica això equivalia a requerir al vulgar un'ortografia, fruit d'un procés de standardització i de regulamentació literària, i a la seva vegada reguladora del parlat, que a aquella data el vulgar no posseïa». ²¹

d. Si bé l'observació del punt *b)* valia per ambdós parts, és ben clar que la línia Biondo és la que obre a l'emancipació del vulgar un espai teòric que la línia Bruni li negava. La primera gramàtica veritable d'una llengua moderna neix, a més, com a un atac intel·lectual, com a demostració en acte de la falsedat de la tesi (dantesco-) bruniana de l'agramaticalitat *a priori* del vulgar. La *Grammatica* d'Alberti ho declara en la seva frase inicial: «Que' che affermano la lingua latina non essere stata comune a tutti e' populi latini, ma solo propria di certi dotti scolastici, come oggi la vediamo in pochi, credo deporranno quello errore vedendo questo nostro opuscolo, in quale io raccolsi l'uso della lingua nostra in brevissime annotazioni» (*Grammatica*, p. 177 rr. 1-5). I així, a aquest principi s'hi afegeixen totes les extraordinàries iniciatives militants en pro del vulgar desplegades per Alberti entre 1435 i 1441. Però cal no oblidar que aquell principi de la gramaticalitat inherent a qualsevol llengua natural («omnibus ubique apud Italos corruptissima etiam vulgaritate loquentibus idiomatis natura insitum videmus ut nemo tam rusticus, nemo tam rudis tamque ingenio hebes sit, qui modo loqui possit, quin aliqua ex parte tempora casus modosque et numeros noverit dicendo variare, pout narrandae rei tempus ratioque videbuntur postulare» f. 100), l'havia formulat un humanista que s'expressava precisament en aquests termes, i que contextualment escrivia: «omnes sermone barbaro inquinati ac penitus sordidati fuerunt; sensimque factum est, ut pro romana latinitate adulterinam hanc barbarica mixtam loquelam habeamus vulgarem» (f. 110). No s'han de confondre, doncs, els conceptes amb les (pre)disposicions valoratives. En el nostre cas, la gramaticalitat inherent de tota llengua vulgar és reconeguda per un humanista, Biondo Flavio, que no té ni interès ni simpatia pel vulgar. Té més respecte pel vulgar, i un interès i una simpatia moderats, el seu contradictori Leonardo Bruni (fins al punt de ser enrolat per Baron entre els combatents del vulgar, en l'àmbit de l'anomenat «humanisme civil»), ²² però això no l'allunya de sostenir una teoria intrínsecament nociva a la causa del vulgar: un veritable defensor del vulgar com Alberti s'adherirà lúcidament a la primera teoria, i rebutjarà la segona. Potser en això podem veure-hi una revenja dels «fets» contra els prejudicis. Quan una realitat concreta supera un cert llindar d'evidència, pel que sembla acaba imposant-se

21 M. Tavoni, *op.cit.*, pp. 96-97.

22 Vid. Hans Baron, *La crisi del primo Rinascimento italiano. Edizione riveduta e aggiornata con una presentazione al lettore italiano*, Firenze.

(per tal com les resistències intel·lectuals són sovint més grans del que *a posteriori* sembla possible que succeeixi), i un reconeixement com aquest pot produir-se independentment de les disposicions subjectives de qui li ha de donar forma conceptual.

1.2. Les discussions cinccentistes en pro i en contra del vulgar

Les discussions cinccentistes en pro i en contra del vulgar,²³ engegades per les *Prose* de Bembo (1525), a qui repliquen les oracions celebrades solemnement el 1529 per Romolo Amaseo a Bolonya, davant del papa i de l'emperador, i continuades amb un dens intercanvi de textos al llarg dels anys trenta i, després, fins al *De linguae latinae usus et praestantia* d'Uberto Foglietta (1574), presenten visions oposades de la relació històrica entre llatí i vulgar: podem etiquetar com a visió «humanística» la dels llatinistes, i com a «vitalista» la dels vulgaristes radicals. Els primers, privilegien la dimensió de la llengua escrita, tendint *tout court* a identificar-hi la llengua: la conceben com un fet cultural i nodreixen una confiança o il·lusió fonamental en el control que els literats poden exercitar sobre els destins de la llengua. Els segons, identifiquen la llengua amb la parla, condemnant la llengua escrita a ser una realització secundària i accessòria, i conceben tota llengua com un organisme natural que compleix aristotèlicament el seu cicle de naixement, creixement, decadència i mort fora del control dels literats.

Les visions que he anomenat «humanística» i «vitalista» encabeixen sincrònicament aspectes oposats i complementaris de la complexa realitat del llenguatge; i d'encabir diacrònicament aspectes oposats i complementaris de la complexa transformació del llatí en els vulgars. Cito aquí només els conceptes de «llengua viva» i «llengua morta», que neixen certament en aquest context, creats en la facció vulgarista radical per declarar morta la llengua llatina i viva la llengua vulgar. Es basen en l'aplicació a la història del llenguatge de les nocions biològiques aristotèliques d'*alteratio* (mutació accidental que no compromet la identitat de la substància que es transforma) i de *corruptio-generatio* (mutació substancial que determina l'extinció de la substància afectada i a la vegada el naixement d'una nova substància). Segons els vulgaristes radicals és aquesta segona noció la que descriuria adequadament què va passar amb el llatí després de les invasions dels bàrbars; mentre que els llatinistes, que a més parlen sense embuts de «corrupció», tenen en realitat al cap la idea d'*alteratio*, que implica tanmateix una risible menysvaloració de

23 Vzd. Vittorio Cian, «Contra il volgare», dins *Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna*, Firenze, Tip. E. Ariani, 1911, pp. 251-297, i, també, M. Tavoni, «Sulla difesa del latino nel Cinquecento», a *Essays in Honor of Craig H. Smyth*, Firenze, Giunti, I, 1985, pp. 493-505.

l'existència autònoma del vulgar, empíricament evident. Els pobres llatinistes, veritablement, quan parlaven de «corrupció», «contaminació» i coses semblants, tenien al cap un judici de valor, una condemna històrica. Com a humanistes (és a dir gramàtics, retòrics, historiadors) no tenien familiaritat ni amb Aristòtil en general, ni encara menys amb la seva filosofia natural.

He comentat en un altre lloc aquest debat, i el treball de Federica Gara, que prepara l'edició comentada del *corpus* sencer, farà veure les coses amb nova llum. M'aturaré ara en alguns aspectes lligats a la relació entre «fets» i «ideologia», en els dos sentits de com *a)* les «ideologies» condicionen la representació dels «fets» (és a dir del procés de transformació del llatí en els vulgars), i de com *b)* els «fets» (és a dir l'estadi coetani d'afermament literari del vulgar) condicionen la formació de les «ideologies».

A. Tot aquest debat comparteix com a punt d'arrencada el model de Biondo Flavio. Els vulgaristes radicals, sobreposant-hi el model biològic-aristotèlic, arriben a una conclusió —el certificat de defunció del llatí— que està molt lluny de la mentalitat d'un Biondo Flavio (confirmació que els esquemes conceptuals tenen en cert sentit una força pròpia que supera les intencions de qui els produeix). Els llatinistes recuperen alguna cosa de l'esquema dicotòmic de Leonardo Bruni, col·locant-lo no *ab origine* sinó en el curs de la transformació. En època longobarda es van formar, per tant, *dues* tradicions lingüístiques: una tradició baixa, on pròpiament s'hauria produït la transformació del llatí parlat en els vulgars, els quals van anar paulatinament diversificant-se de la llengua escrita; i una d'alta, on el llatí ha continuat essent usat com a llengua escrita, corrompent-se també però en menor mesura, i on continua essent usat després de la restauració humanística. On els vulgaristes radicals diuen *viure*, els llatinistes diuen *usar-se* —i la segona expressió és més correcta que la primera—. Podem reconèixer que els vulgaristes van individuar amb força el que anomenem «tradició popular ininterrompuda»; però també és just reconèixer que els llatinistes van recordar que la tradició docta també és part de la història del llenguatge. Si, en el quatrecentes, el model de Biondo Flavio havia representat indubtablement un element de progrés cognoscitiu, en el cincents aquesta seva particular reducció *vitalista* el feia unidimensional. Ben al contrari, les repeses cincenistes de punts de vista brunians, com la de la línia que uneix Amaseo i Foglietta, i com la diversa de Castelvetro, van reintroduir la dimensió diastràtica, i ajuden a una comprensió més gran dels fets. Diria que de les formulacions dels vulgaristes radicals en neix un nou paradigma interpretatiu que duu fins a la lingüística romànica vuitcentista. Però les reconstruccions més modernes de l'estratigrafia i de les funcions inherents al procés dels orígens (dels treballs de Roncaglia, Avalle,

Sabatini, Braccini, etc.),²⁴ semblen més en sintonia amb les consideracions dels llatinistes. Més en general, és ben sabut que la Història de la llengua té més dimensions que no la Gramàtica històrica; i que, a Itàlia, la Història de la llengua s'ha instal·lat en el panorama acadèmic subratllant, en oposició a la Gramàtica històrica, la dimensió docta com a àrea constitutiva pròpia: un famós article de Migliorini, al número I/1 de *Lingua nostra* (1939), és quasi un manifest en aquest sentit.²⁵

B. És ben clar per altra banda que tot aquest debat floreix en aquells anys perquè els «fets» lingüístics subjacents han anat preparant el terreny. Les deduccions pro-vulgar que Alberti infereix del model de Biondo Flavio, a finals dels anys trenta, es troben absolutament aïllades, mentre que exactament un segle després les relacions de força s'han invertit, i els vulgaristes radicals alcen la seva bandera *vitalista* perquè se senten immersos en un procés social tan impetuós que es vol representar com un procés natural. Crec, a aquest propòsit, que la cronologia del debat cinccentista és instructiva fins i tot en els detalls. No hi ha cap dubte que el debat s'encén en les *Prose* de Bembo (1524): li contesta, encara que sense anomenar-lo, Amaseo el 1529. I ens diu: les *Prose*, obra d'un humanista prestigiós, autoritzat oficialment pel seu càrrec de secretari pontifici de breus, i basades en el principi de la imitació, han instal·lat per la força la literatura vulgar dins de l'àmbit de la cultura humanística. Després de les *Prose* es fa *impossible*, fins i tot per als humanistes més tancats, no «veure» la literatura vulgar. D'aquí arrenca una línia de reacció humanística que, si bé dóna subproductes teòrics preables, com acabem de veure, és fonamentalment derrotada, fins i tot en el pla cognoscitiu, per tal com s'obstina a voler ofuscar la identitat del vulgar, persistint en la temptativa de presentar-lo com a variant interna del llatí. L'increment dels textos en

24 Aurelio Roncaglia, «Le origini», dins *Storia della letteratura italiana*, Milano, Garzanti, I, 1965, pp. 1-269; D'Arco Silvio Avalle, *Latino «circa romançum» e «rustica romana lingua». Testi del VII, VIII e IX secolo*, Padova, 1965; Francesca Sabatini, «Dalla “scripta latina rustica” alle “scriptae” romanze», *Studi medievali*, sèrie III, ix (1968), pp. 320-358; Mauro Braccini, *Rusticus sermo. Indizi e testimonianze sui volgare romanzo dal IV al XIII secolo*, Pisa, Pacini, 1980 [si he de dir la veritat, tinc els meus dubtes que aquest darrer pugui ser considerat bibliogràficament un llibre. N'hi ha una fotocòpia catalogada a la Biblioteca della Scuola Normale Superiore di Pisa].

25 L'article, a les pp. 1-8, duia el títol «Correnti dotte e correnti popolari nella lingua italiana». G. Folena («Ugo Angelo Canello e i primordi della storia della lingua italiana», dins *Ugo Angelo Canello e gli inizi della filologia romanza in Italia*, [A. Daniele i L. Renzi ed.], Firenze, Olschki, 1987) apunta que aquest article «nella consueta trasparenza e bonomia scrittoria rivestita chiaramente di un carattere programmatico e istituzionale per la nuova rivista e la nuova disciplina universitaria, o, per dir meglio, per il nuovo indirizzio di studi di storia della lingua italiana che si apriva allora promettente». I, per tant, «concludeva con parole che possono oggi apparire col senso di poi di una ovvietà lapalissiana, ma che ancora a quei tempi suonavano eretiche per molti glottologi, e potevano anche costare una cattedra: “Se la linguistica [és a dir, ‘històrica’] tien conto in primo luogo dello strato popolare o addirittura plebeo, la storia della lingua deve tener conto di tutti gli strati sociali”» (pp. 20-21).

defensa del llatí en els anys trenta s'explica en relació a les *Prose*. Quinze anys després, els defensors del llatí esgoten les seves escasses municions. La represa de la iniciativa llatínista als anys seixanta és, de fet, tota una altra cosa: és una defensa del paper del llatí en la pedagogia catòlica i particularment jesuítica, una iniciativa contrareformista dirigida a controlar la formació de les classes dirigents internacionals i que ha deixat de ser una temptativa de condicionar els ordenaments de la cultura literària italiana. Però, tornant als anys trenta, darrera de la teoria de les *Prose* hi ha uns cinquanta anys de consolidació lingüístico-literària del vulgar nacional *en el pla editorial*. El recent i important llibre de Paolo Trovato ho ha demostrat clarament.²⁶ Itàlia és envaïda per una producció creixent de llibres escrits, ara ja ho hauríem de dir, en italià, i produïts per al mercat nacional. Les *Prose* saben donar una teoria a l'alçada d'aquesta realitat; i és davant d'aquesta realitat que les teoritzacions dels llatínistes esdevenen fonamentalment cegues.

2. IDENTITAT DEL VULGAR RESPECTE DE LES PRÒPIES VARIETATS

2.1. Dante

Dante, havent dibuixat el seu mapa de la Itàlia dialectal al capítol 10 del llibre I del *De vulgari*, en el cap. 11 comença la recerca de la «decentiorem atque illustrem Ytalie... loquelam». Ressenya, doncs, els vulgars municipals i se'n desempallega, un darrera l'altre, amb judicis més o menys denigratoris (reservant només per al bolonyès una valoració remarcable, però insuficient per identificar-lo amb el vulgar il·lustre), fent ressaltar contextualment la presència una mica pertot de *doctores illustres* que, «divergint» del seu vulgar municipal, han arribat en el seu poetitzar al vulgar il·lustre. Al capítol 16, després d'haver constatat la fallida de la recerca diguem-ne empírica, hi torna pel tom bant filosòfic («rationabilius investigemus...») i així ateny —en un pla abstracte, postul·lant merament que el que ha d'existir existeix— el que cercava. Al vulgar «trobat» d'aquesta manera li atribueix, a continuació, els quatre famosos predicats d'*illustre*, *cardinale*, *aulicum* i *curiale* (17-18). Al capítol 19, finalment, col·loca aquest *vulgare latium* en el vèrtex d'una sèrie d'inclusions de l'individu en l'espècie i de l'espècie en el gènere, que l'havien

26 P. Trovato, *Con ogni diligenza corretto. La revisione editoriale dei testi letterari italiani fra grammatica e filologia (1470-1570)*, Bologna, Il Mulino, 1990.

de portar, pels camins oportuns, cap als mínims vulgars locals per als quals és la unitat de mesura.

¿Quanta i quina «realitat» hi ha en aquest plantejament, i quanta i quina «ideologia» o, altrament, informació d'ordre extralingüístic? Ara només puc desenvolupar unes observacions escadusseres:

a. Hi ha una gran quantitat de realitat dialectal empírica, deduïda en bona part de textos *in improprium*, tipus particular de literatura dialectal reflexa, recollida en part per observació directa. El *De vulgari* es qualifica, precisament per això, com un exemple extraordinàriament precoç i ric d'observació de la realitat dialectal.

b. En l'estructuració de la Itàlia dialectal dantesca han d'haver-hi concorregut diversos paràmetres. Les característiques efectives dels dialectes de la península, però, no deu haver estat el més important. Si resumim: l'esquema parteix dels tractats de geogràfica clàssica (Pomponi Mela i altres), de les divisions administratives imperials (les 12 regions augustes i les seves variacions successives), de la geografia política contemporània (p.e. el cas del Regne, on el status de referència s'assenta sobre el principi de la columna vertebral apenínica), i, encara, en la valoració lingüística, òbviament impressionista, però en alguns moments agudíssima: Marigo ja destacava que la frontera de l'Apení (suggerida per les fonts geogràfiques clàssiques) havia d'indivduar un confí dialectal ben clar en l'experiència de Dante, per tal com separava els dialectes toscans dels emilians i romanyesos; si més no, la individuació dels trets distintius de la «*magara-Zone*» (I 14,5) és formidable. També és evident, en general, i mereixeria de ser concretat, que els judicis de valor sobre els diversos vulgars municipals deriven de valoracions no només literàries, sinó també directament polítiques: Dante pelegrinava en un exili recent (amb necessitat de sobreviure i amb ànim de revenja) en les zones de què parla. Finalment no s'hauria d'oblidar que aquest panorama dialectal no estava destinat a l'*Archivio glottologico italiano*, sinó que forma part d'un text altament literari que té els seus propis criteris d'estructuració temàtica i formal. Crec que abraçant aquesta òptica, és a dir immersint els capítols 10-15 en l'estructura del llibre I, es podria entendre alguna cosa més —i no vull pas dir en la direcció d'un empirisme dialectològic dantesco.

c. S'hi planteja una perfecta identificació de la llengua poètica alta a través de les seves manifestacions, des dels sicilians als estilnovistes. Tot i que és una identificació mantinguda per una voluntat militant de selecció i d'exclusió, pot ser considerada com a empíricament exacta, en el sentit que es tracta d'un corpus poètic que, en l'estat en què presumiblement el llegia Dante, estava escrit en una llengua homogènia.

Encara haurem de respondre dues preguntes: a) ¿com és possible que Dante no veiés, i fins i tot negués dràsticament, que aquesta llengua era

substancialment el toscà?; b) ¿no és estrany que Dante, escrivint a pocs decennis de distància dels fets, quan a Bolonya encara devien recordar el rei Enzo empresonat, no hagués intuït que els poetes sicilians no havien escrit en la llengua en què es devien llegir en els manuscrits de la seva època? Crec que a la segona pregunta només es pot respondre que Dante ho devia ignorar. Al cap i a la fi, els filòlegs italians, seguint els criteris de Dante, han refusat durant més de tres segles tenir fe en el *Libro siciliano* de Barbieri, fins ben avançada l'escola històrica i pròpiament fins a Debenedetti,²⁷ cosa no pas menys estranya. Aquesta desinformació de Dante, que hem d'acceptar, li permet concebre la idea fonamental que al vulgar il·lustre s'hi pot arribar poligenèticament, des de qualsevol punt de la península, per tothom que tingui l'alçada moral suficient per desmarcar-se del seu vulgar municipal. I això ajuda també a respondre la primera pregunta, a propòsit de la qual ha exercitat un paper encara sense parió aquell altre element epistèmic que és l'ira incontenible.

d. La relació entre *vulgaria municipalia* i *vulgare latium* canvia al llarg del text. Dante comença amb el propòsit de cercar el vulgar il·lustre entre les varietats dialectals, però aquesta recerca falla, perquè les atestacions de vulgar il·lustre que Dante troba una mica pertot arreu existeixen pel fet que els seus autors han *abandonat* el seu vulgar municipal (*divertere, deserere*: mentre que de cap poeta es diu que hagi arribat al vulgar il·lustre refinant, o sublimant, el seu vulgar municipal). D'aquí el nou punt de partida del capítol 16, diguem-ne la via *a priori* cap al vulgar il·lustre. Aquest «ens racional» es relaciona més tard amb els *vulgaria municipalia* mitjançant l'esquema aristotèlic individu / gènere / espècie desplegat en el capítol 19. Així es creen amb força, però només per via hipotètica-deductiva, aquells lligams d'afinitat (de sublimació) entre els vulgars locals i el vulgar italià que la recerca inductiva havia mostrat contràriament com a inexistents. Aquesta és naturalment una contradicció irresolta i irresoluble. En la determinació d'aquest sistema hi convergeixen factors lingüístics i extralingüístics: a) la desconexió de la toscanització de la poesia siciliana, és a dir sobre la monogènesi, en realitat, d'aquelles epifanies del vulgar il·lustre que, en aquestes condicions, poden semblar contràriament poligenètiques; b) la percepció de la diferència incurable entre la llengua de l'alta poesia i els dialectes; c) l'antimunicipalisme, que carrega amb el màxim valor el primer pol d'aquesta percepció, i el segon pol amb el màxim desdeny; d) la pressuposició que l'inaferrable vulgar italià és un *prius* i que els dialectes en són diferenciacions ulteriors (a això hi contribueix el moviment de l'universal al particular que estructura el llibre, per la qual cosa el vulgar de *sì*, ell mateix diferenciació

27 Santorre Debenedetti, «Le canzoni di Stefano Protonotaro», *Studi romanzi*, xxii (1932), pp. 5-68.

de l'*idioma* romànic babèlic, és el punt de partida de l'anàlisi ulterior); e) la voluntat ideològica de declarar l'existència del vulgar italià, manifestació del *gratiosum lumen rationis* substituït i anticipatiu de la cúria i del príncep.

2.2. La «Questione della lingua» en el cinccents

El dilema que inaugurarà públicament la *questione della lingua* és si la llengua ha de dir-se *italiana*, o bé *toscana*, o bé *florentina*. La discussió (que Trissino publicarà cinc anys més tard al *Castellano*) comença a Roma el 1524 amb el *Discorso* de Maquiavel i la *Risposta* a Trissino de Lodovico Martelli. La discussió gira al voltant del *De vulgari eloquentia*, redescobert i posat en circulació per Trissino com a fonament de la seva idea «italianista», i contestat pels dos florentins que retreuen a Dante d'haver escrit indubtablement la seva *Commedia* en florentí. Com fa veure Nadal, l'alternativa es planteja entre «una llengua cortesana o italiana —com Dante sembla proposar teòricament— o l'expansió a tota la península del més prestigiós dels dialectes, el florentí —com Dante sembla proposar en la seva pràctica poètica, especialment a la *Divina Commedia*».²⁸

En aquest sentit és interessant —notar que tant Trissino com els seus contradictors (per raons que obviarem) comparteixen la convicció que el *De vulgari* és l'última obra de Dante, posterior a la *Commedia*, el seu testament lingüístic: i que en aquest Dante declara *no haver escrit la Commedia* en florentí sinó en *vulgare latium*.²⁹ Es tracta d'un error fonamental de col·locació, que condicionarà tot el debat cinccentista i durarà fins al vuitcents.³⁰ En realitat el *De vulgari* pertany a la fase anterior a la *Commedia*, i és un manifest teòric que respon a les experiències lingüístico-literàries de la lírica amorosa i de la poesia filosòfica (i eventualment de la prosa doctrinària), experiències ben diferents de la *Commedia*, que naixerà precisament en el moment en què el *De vulgari* haurà estat abandonat. Em sembla que aquí es presenta un cas curiós en una tipologia ideal de les relacions entre Història de les qüestions lingüístiques i Història de la llengua: un simple error filològic ha condicionat de manera determinant la naturalesa d'un dels filons argumentals de la *Questione della lingua* (si hagués estat clar que el tractat dantesco *no* definia la llengua de la *Commedia*, és a dir el text fundacional de la literatura italiana, el seu valor de suport a la teoria italianista s'hauria gairebé

28 J.M. Nadal, «Usar ...», p. 33.

29 Cf. la meua recensió a N. Machiavelli, *Discorso intorno alla nostra lingua*, [Paolo Trovato ed.], Antenore, Padova, 1982, dins *Rivista di letteratura italiana*, 11 (1984), pp. 563-586.

30 C. Marazzini, *op. cit.*, p. 192.

anul·lat), i per tant es pot imaginar que ha influït d'alguna manera en la història lingüística italiana.

La derivació del quadre «italianista» de Trissino respecte del dantesc és directa pel que fa a la relació entre vulgars locals i llengua nacional. Trissino no fa sinó expandir la idea de *De vulgari* I 19: un quadre artistotèlic abstracte que no es recolza per res en la realitat lingüística de la península. Els florentinistes tenien tota la raó quan feien notar que si tots els literats escrivien aleshores en una llengua comuna era perquè, en un procés de dos segles, el model florentí de les Tres Corones s'havia imposat a tothom. Es pot afirmar que en aquest cas la veritat històrica estava en un sol costat. Això no significa pas, però, que els florentinistes tinguessin arguments per defensar en el present i el futur. De fet, la decadència política després de la mort del Magnífic, la pèrdua d'iniciativa literària, i la subordinació a Venècia en la producció llibresca, condemnaven Florència a un paper secundari. Però, malgrat tot, Florència va tenir un paper, com demostren la forma efectiva de l'estandardització lingüística que es va anar consolidant, l'hegemonia del model de Bembo, i la història de la producció gramatical al llarg del segle.

Bembo es va trobar davant d'aquestes possibles opcions terminològiques: *llengua italiana, cortesana, toscana o florentina*. Tenia claríssim que es tractava de fet de la llengua florentina, esdevinguda (imperfectament) d'ús comú gràcies a l'expansió del tipus lingüístic que vehiculaven els models del trescents. Tenia també molt clar que les propostes cortesana i italianista no servien pròpiament per res precisament perquè, amb la seva tolerància indecisa, no responien a la demanda de normativitat que tots es plantejaven, a falta d'un estat i una capital que resolguessin el problema, i que el mercat editorial feia objectivament urgent. Però tenia també molt clar, cosa que els florentins no volien valorar, que en el curs del quatrecentes el florentí s'havia diferenciat sensiblement de l'idioma «clàssic», i que la norma només es podia basar en aquest darrer (al qual, com demostra Trovato, la praxi editorial s'estava ja adaptant), des del moment que Florència ja no tenia força lingüística expansiva. Una absoluta lucidesa li va fer individuar la solució destinada a vèncer. No sé si podríem afegir: una absoluta lucidesa va consentir-li fixar, donant-nos-en fins i tot el nom, la solució que ja s'anava imposant i que s'hauria imposat de totes maneres.

Aquest és un moment notable, diria que íntim, del nexce entre Història de la llengua i Història de la *Questione della lingua*. En aquest sentit, jo remarcaria el següent:

a. La discrepància entre el sistema fono-morfològic del florentí a cavall dels segles xv i xvi i el del florentí «clàssic» em sembla la dada central de què cal partir per entendre les reaccions de tots els implicats. Diguem que l'article de Paola Manni que sintetitza aquestes dades és fonamental,

des del meu punt de vista (molt més del que sembla en les reconstruccions corrents).³¹ Les reaccions dels florentins d'una banda, i dels no toscans de l'altra, són complementàries: els uns no perceben la importància del canvis (precisament perquè la competència nadiua, més que la ideologia, els hi indueix); els altres, havent-se apropiat finalment per via llibresca de la llengua de les Tres Corones, se senten impulsats justament, mirant des de l'exterior, a emfasitzar la importància d'aquests canvis. A més d'això, la constatació d'una discrepància entre parlat i escrit va en aquesta mateixa direcció (com demostren els freqüents referiments en la tractadística), i contribueix ulteriorment a fer percebre als literats no toscans el florentí contemporani com a «rústic», «corrupte» i «anorreat». La sort de les *Stanze* és la més emblemàtica: ensenya que un poeta refinadíssim com Poliziano no sentia com a rústiques formes com *mie foco, tuo mente i suo ciglia, dua begli occhi, che 'l facci i guidono, gridono* (R: *ridono*), que sí que ho semblaven als modestos operaris de la impremta veneciana de cinquanta anys després. Es tracta d'una història molt coneguda, magistralment reconstruïda en dos treballs de Ghino Ghinassi.³² Vull subratllar que aquest exemple és fonamental per mostrar les dinàmiques de la *Questione della lingua* (i també en aquest cas em sembla simptomàtic que Maurizio Vitale no citi cap d'aquests dos assaigs).³³ Diria que és fonamental dues vegades: una perquè revela, a través dels comportaments, les percepcions subjacents dels fets lingüístics (que en aquest cas són fets d'«història lingüística interna»); i, dues, perquè posa en primer pla la impremta (que és el referent real que dona substància a les diatribes dels literats).

b. Bembo, tanmateix, en el pla terminològic, no opta ni per *florentí*, ni per *toscà*. Usa tant una paraula com l'altra —com a sinònimes entre elles i com a sinònimes del model que ell havia teoritzat—, però de manera minoritària. Descarta el terme *cortèsà* rient-se de les idees de Calmeta, que n'era el teòric, i no pren en consideració el terme *italià*, ja públicament lligat al nom de Trissino. Tria *vulgar*, des del títol de les *Prose della volgar lingua*, i després en la gran majoria dels casos. Em sembla que es tracta d'una tria meditada, no pas de neutralitat sinó de superioritat, respecte de les etiquetes d'*italià* i *florentí* que ja s'havien anat desgastant públicament l'una contra l'altra. Bembo no encalla en els bancals d'aquesta contraposició terminològica ja carregada de ressentiments, vol governar la conversió de tothom a la seva solució. Aquesta tria terminològica és la més funcional amb aquest objectiu.

31 P. Manni, «Ricerche sui tratti fonetici e morfologici del fiorentino quattrocentesco», *Studi di gramatica italiana*, VII (1979), pp. 115-171.

32 G. Ghinassi, *Il volgare letterario del Quattrocento e le Stanze del Poliziano*, Firenze, Le Monnier, 1957. Vid. també G. Ghiassi, «Correzioni editoriali di un grammatico cinquecentesco», *Studi di filologia italiana*, XIX (1961), pp. 33-93.

33 Maurizio Vitale, *La questione della lingua. Nuova edizione*, Palermo, Palumbo, 1978².

c. Amb la solució bembiana el problema de la relació entre el vulgar italià i els vulgars locals ja no té rellevància perquè aquests darrers han estat simplement esborrats de l'horitzó. En el quadre (dantesco-) trissinià fruïen d'una il·lusòria participació en la síntesi que culminava en la «llengua italiana» (que com a màxim n'acollia alguna coloració fonètica). En el quadre florentinista «le bestemmie di Lombardia» apareixien derrotades per la victoriosa expansió del florentí. En la concepció bembiana la llengua dels escriptors ni tan solament evoca l'existència dels vulgars locals. Ja no hi ha ningú que els defensi, si no és (com se sap) algun vulgarista radical com el Peretto del *Dialogo delle lingue* de Pomponazzi, i (cal afegir) els llatinistes. Aquests perdedors es converteixen, en certa manera, en portaveus d'aquells altres perdedors. El personatge que en el diàleg de Foglietta defensa el vulgar repeteix la mistificació segons la qual:

inter italicos hos tam multos tamque varios sermones tanta est similitudo ut plures sermones appellari non possint, unumque tantum sit existimandus Italarum sermo; quippe quod singuli hi sermones ah omnibus Italis intelligantur sine doctore, hetruscaque haec, quam vocamus lingua, brevi et facile sine schola in quotidiano usu possit perdisci

i reporta la comparació tòpica dels italianistes amb la *koiné* grega coexistent amb els quatre dialectes. Amb més realisme, el llatinista Francesco Florido Sabino escriu:

Quid enim si in Apuliam aut Calabriam concedas et vernaculo hoc idiornate loquare? Nae omnes te Syrophenicem aut Arabem arbitrentur. At si latine ibi loquaris, plerosque invenies quibus animi tui sensum explicare facile queas. Quid si in Siciliam, Corsicam aut Sardiniam naviges et vulgarem hanc linguam crepes? Non magis mehercule sanus videberis quam qui insanissimus.

d. Una última consideració, per tal de relacionar aquests apunts sobre l'enfrontament *tosca* / *italià* amb la problemàtica ibèrica. J.M. Nadal concentra comprensiblement el seu interès sobre el moment en què «Castella s'aproprià del concepte d'*Espanya*».³⁴ Un fragment d'aquesta apropiació s'explica (diria que des d'un altre punt de vista) en el famós llibre d'Amado Alonso, *Castellano, español, idioma nacional*.³⁵ Ara bé, ¿la dialèctica entre els termes *castellà* i *espanyol* estudiada en aquest llibre va ser influïda en el cinccents per fonts italianes? En efecte, la dialèctica entre els termes *tosca* i

34 J.M. Nadal, «Usar ...», p. 105.

35 Amado Alonso, *Castellano, español, idioma nacional. Historia espiritual de tres nombres*, Buenos Aires, 1958³.

italià, amb el tercer terme, neutre, *vulgar*, és esquemàticament la mateixa que en la situació espanyola. I els grans textos de la *questione della lingua* italiana, de Castiglione a Bembo i a Speroni, circulen per Espanya, com és ben sabut. Crec per tant que aquesta és una hipòtesi sobre la qual valdria la pena de treballar (si no és que ja s'ha fet), indagant una àmplia gamma de textos espanyols i de textos italians que podien ser coneguts a Espanya.

Per suggerir que una recerca comparada com la que proposo pot ser útil, diria que hi ha un cas concret en què una relació de fonts em sembla molt probable. La *Gramática de la lengua volgar de España*, publicada a Lovaina per Grave el 1559, conté algunes interessants novetats respecte de la gramàtica precedent publicada pel mateix impressor quatre anys abans. La principal és precisament la del nom de la llengua. La *Util y breve institution* optava, des del títol, pel terme *española*, justificant-ho així en l'inici del text:

Esta lengua dela qual damos aqui preceptos se llama hespañola: llamasse assi, non porque en toda Hespaña se hable una sola lengua, que sea universal a todos los habitadores della, porque ay otras muchas lenguas, sino porque la mayor parte de Hespaña la habla... Certamente esta lengua propriamente se deve llamar castellana, porque es propria a la nacion que llaman castellana... Esto baste quanta a la declaracion del vocablo.

La *Gramática de la lengua volgar de España*, ben al contrari, adopta des del títol una tercera denominació, *volgar*, que no és un terme de la tradició espanyola: el terme tradicional per designar la llengua vulgar, en oposició al llatí, és de fet *romance*. El nostre anònim és conscient que introdueix un terme nou. S'explica així:

el quarto lenguaje [abans ha recordat el basc, l'àrab i el català] es aquel, che io *nuevamente* llamo lengua vulgar de España, porque se habla i entiende en toda ella generalmente, i en particular tiene su asiento en los réinos de Aragon, Murcia, Andalusia, Castilla la nueva i vieia, Leon i Portugal.³⁶

¿D'on ve aquesta innovació terminològica? Semblaria ben possible que el nostre anònim manllevés de la tradició italiana un terme que li podia servir per neutralitzar el dilema entre la denominació de llengua *espanyola* i *castellana*. I hi ha de fet una gramàtica italiana que havia d'estar segurament, a Lovaina, sobre la taula del nostre autor: la versió francesa de la *Grammatica volgare* d'Alberto Acarisio, publicada pel mateix Grave el 1555, conjuntament

36 C.M. y M., Conde de la Viñaza, *Biblioteca histórica de la filología castellana*, Madrid, M. Tello, 1893, p. 254.

amb la *Util y breve institution*. La coincidència és tan sòlida que m'atreviria a proposar aquesta edició com a font de la innovació terminològica en qüestió.³⁷ Si, per tant, l'influx d'una font italiana s'ha donat en aquest cas particular, és possible hipotitzar que es pugui donar en altres casos. Alonso mateix suggereix que l'adopció d'*español* per part d'Herrera hauria estat influenciada per la tria terminològica dels «italinistes» italians.³⁸ Si és així, vet aquí un altra tessella molt important del mosaic tipològic que provem de comprendre: la «consciència lingüística» d'una certa tradició està influïda per un element derivat de la «consciència lingüística» d'una altra tradició. Així, doncs, un episodi de la història (tan «externa» com es vulgui) d'una llengua, però un episodi decisiu en l'afirmació de la seva identitat, està influït per un element reflex al·lotròpic.

3. OBSERVACIONS FINALS

3.1. La consciència lingüística com a «reflex» d'un estat de llengua

Pràcticament en totes les situacions que hem considerat fins aquí, les diverses manifestacions de la «consciència lingüística» (ja siguin teories formalment expressades o plantejaments implícits que es dedueixen d'una teorització) es poden veure com a reflex intel·lectual d'un status lingüístic i semblen interpretables sota aquesta llum. La teorització dantesca de la parella *vulgaris locutio* / *locutio secundaria* (§ 1.1.) es troba en evident relació amb la percepció medieval simultània del llatí com a llengua escolar estable en l'espai i en el temps, i dels vulgars com a llengües maternes canviant en l'espai i en el temps;

37 D'altra banda hi ha almenys dues concordances significatives més entre aquests dos textos. La primera és la reducció de les parts de la gramàtica, que, diu l'autor (p. 255) seguint l'esquema llatí, haurien d'ésser quatre: «ortografia, etimologia, sintaxe, i prosodia», a només dues: «pero io, dexando estas dos postreras partes al uso común, dedo se aprenderan mejor i mas facilmente, solo tratar de las dos primeras, porque dellas depende la conicion necessaria desta lengua, de manera que esta obrezita ser dividida en dos libros; en el primero diremos de la ortografia, i en el segundo i postrero trataremos de la etimologia». Es tracta de la idèntica reducció operada primerament per Fortunio, i més tard seguida per quasi tots els gramàtics italians posteriors, entre els quals hi havia Acarisio. Per tant, aquesta reducció, pensada en funció dels escriptors italians no toscans, ve ara adoptada com a funcional «para la instruccion de un principiante» no espanyol que vulgui aprendre l'espanyol. El segon punt de contacte és el refús del cas neutre, també una novetat en la fragilíssima, si podem dir-ne així, tradició espanyola, i un tret comú en les gramàtiques italianes i en particular d'Acarisio.

38 A. Alonso, *op.cit.*, p. 85.

la discussió quatrecentista Bruni-Biondo (§ 1.2.) es pot relacionar clarament amb la perpetuació d'aquesta diglòssia, modificada, però, per les mutacions que va introduir l'òptica humanística; les teories vitalistes desenvolupades pels teòrics radicals del vulgar en el cinccents (§ 1.3.) prenen la seva força d'una expansió dels àmbits d'ús del vulgar tan impetuosa que es pot representar com un devastador procés natural; la Itàlia dialectal de Dante (§ 2.1.a. i b.) és també el fruit d'una observació empírica; així la noció de *vulgare latium* té un indubtable referent real en la identitat de la llengua de la poesia lírica (§ 2.1.c.), etc. El status lingüístic que apareix «reflectit» en aquests exemples és sovint terreny per a la «història externa» de la llengua: és el mapa dels àmbits d'ús respectius, i l'estat de les relacions de força, entre llatí i vulgar. En algun altre exemple que hem ressenyat, per contra, són les dades de la «història interna» el que es proposa com a material subjacent, que sembla reflectir una certa teoria o forma de consciència: és el cas de la curiosa teorització guariniana del vulgar com a exclòs de la *vox literalis* (§ 1.2.c.), sota la qual sembla que es pugui detectar l'estat d'irregularitat gràfico-fonètica dels vulgars padans a la meitat de quatrecentes. Anàlogament, sota la gran innovació teòrica introduïda per Biondo Flavio sembla que s'hi hagi de veure la pressió d'una dada empírica: la *qualitat* diferent del llatí humanístic, experimentat i cultivat en la dimensió de l'ús i de l'estil, posava en crisi la definició del llatí en termes d'artificialitat i erosionava la diferència ontològica respecte el vulgar. La teorització dantesca de la divergència radical entre el *vulgare latium* i els *vulgaria municipalia* (§ 2.1.d.) té una innegable base empírica. I he proposat que tinguéssiu en compte la percepció del florentí argentesc, amb les seves innovacions fonètiques i morfològiques, com una dada fonamental per a les discussions del primer cinccents.

Però aquests mateixos exemples reclamen immediatament, al costat de dades lingüístiques subjacents, un altre ordre de factors explicatius: les idees (la formació de les quals és sovint independent i precedent respecte de les dades empíriques, i gairebé contribueix a determinar-ne o transformar-ne la visió). La interpretació dantesca de la diglòssia no hauria arribat a formular-se sense els conceptes escolàstics de *natura* i *ars* amb què Dante opera per concebre-la (§ 1.1.). Amb les mateixes dades empíriques al davant es poden donar interpretacions enfrontades sobre la base de pressuposicions oposades, com ja hem vist en la discussió Bruni-Biondo (§ 1.2.), en la discussió entre vulgaristes i llatinistes (§ 1.3.), i en aquella entre florentinistes, italianistes i Bembo (§ 2.2.) durant el cinccents. Els ressorts conceptuals que serveixen per donar forma a qualsevol intuïció lingüística poden provenir, òbviament, de qualsevol lloc: de la gramàtica, de la filosofia, de la teologia, etc. Poden venir també d'una tradició lingüística diferent, com en el cas de la discussió

italiana sobre el nom de la llengua, que podria haver servit els teòrics del castellà per qualificar-lo com a espanyol (§ 2.2.d.)

A més dels diversos pressupòsits culturals, també poden tenir el seu pes llacunes o errors d'informació: és el cas de la desinformació de Dante sobre la tipologia lingüística originària de la poesia siciliana (§ 2.1.c.); i de la desinformació de tots els cincentistes sobre la cronologia dels escrits dantescos. Sense aquests dos errors, el *De vulgari* no hauria pogut ser el que és, i l'ús que els cincentistes en van fer no hauria pogut ser el que va ser. I finalment hi té molt a veure la voluntat. Res no distingeix Leon Battista Alberti de Biondo Flavio si no és la voluntat de fer, de la mateixa visió dels fets, un ús oposat (§ 1.2.d.). La despreocupació de Dante en sostenir, al mateix temps però en dues obres diferents, la major i la menor noblesa del vulgar, és un exemple esplèndid de coherència en les finalitats i de cinisme en els mitjans (§ 1.1.), o bé de subordinació del judici a la voluntat.

3.2. «Història externa» i «història interna» de la *Questione della lingua*

Crec que aquesta parella de conceptes es pot extrapolar de la següent manera per il·lustrar com la història de les qüestions lingüístiques es pot explicar fonamentalment de dues maneres: o des d'una òptica prevalentment interna, mostrant com una certa presa de posició del literat x reacciona a les idees sostingudes pel literat y , reprenent punts de vista del literat z , eventualment conformant-les amb les del literat w ; o bé des d'una òptica externa, però oberta en dues direccions: d'una banda cap a la Història de la llengua (tant externa com interna), per no perdre el contacte amb la realitat lingüística en la qual i de la qual els literats parlaven; de l'altra, cap a la història de les idees, les més variades, que de tant en tant sembla que proporcionen pistes aclaridores.

Tot el discurs sintetitzat en l'apartat precedent duu, evidentment, a concloure que el camí més fèrtil és el segon. És un fet, també, que el manual fonamental de què disposem segueix principalment el primer camí.³⁹ O, més ben dit: en la segona edició (fent-se ressò d'una crítica que s'havia fet a la primera edició)⁴⁰ hi ha hagut una notable ampliació cap a una integració de les qüestions literàries —que no són les úniques, però: la filosofia, la teologia, les ciències naturals, no oferirien pas menys nexes instructius i reals, de vegades—. Continua no havent-hi, però, cap contacte amb la Història de la llengua, cosa que sorprèn tractant-se d'un manual escrit no pas per un

39 M. Vitale, *La questione della lingua*, Palermo, Palumbo, 1960, i, la seva reed. *La questione della lingua. Nuova edizione*, Palermo, Palumbo, 1978².

40 Cf. Franca Agno, recensió de la primera edició de 1960 al *Giornale storico della letteratura italiana*, cxxxviii (1961), pp. 90-100.

historiador de la literatura sinó per un historiador de la llengua. El rol que ha jugat la *Questione della lingua* en la Història de la llengua resulta més evident, institucionalment, en Bruno Migliorini.⁴¹

Penso, en resum, que hi ha encara molt per estudiar, i que els més preparats per fer-ho són els historiadors de la llengua, perquè estan familiaritzats amb el més proper i més tècnic dels sectors relacionats amb l'estudi de la *Questione della lingua*. Sempre són desitjables contribucions provinents d'altres disciplines, encara que algun exemple recent no sigui tan encertat. Els historiadors de la llengua que es dediquin a estudiar aquests problemes, tanmateix, han de convertir-se en la mesura del possible també una mica en historiadors de les idees, una mica en filòlegs humanístics, una mica en historiadors del llibre, si volen enfrontar-se amb els nusos històrics reals en els quals se submergeixen: els fets històrics no sempre es poden retallar a la mida de les assignatures universitàries.

3.3. La «consciència lingüística» com a factor de la història lingüística

La gran quantitat de subjectivitat que els intel·lectuals italians han desplegat al llarg dels segles al voltant de les qüestions lingüístiques ha tingut el seu efecte sobre la història de l'italià. L'acumulació de raons i de passions arguïdes en pro i en contra de l'ús de vulgar o del llatí com a llengua de cultura des de Dante a la Contrareforma no han estat en va. La norma de l'italià, a falta d'un Estat, d'una capital i d'una cort, la van fixar els literats. Si això és particularment cert per a la història de l'italià, és veritat a grans trets (i de fet) per a la història de qualsevol llengua, si és exacte que la categoria «Història de la llengua» és vigent només per a les llengües de cultura, com argumenta persuasivament Alberto Vàrvaro.⁴² La seva història no pot prescindir de factors com les tendències lingüístiques militants d'escriptors i Acadèmies, l'eficàcia de les escoles, el paper exercit per les gramàtiques i els diccionaris, la «política lingüística» dels diversos centres de poder o d'influència, etc.

Això és tan obvi que no mereix una exemplificació. Haurem d'acceptar, però, que no estem veritablement en condicions de sospesar, en cada moment històric, l'efecte de cada factor. Per reprendre com a únic exemple el de Bembo (§ 2.2.): ¿en quina mesura la seva gramàtica va recollir tendències que ja eren un fet, en quina mesura va determinar la conformació de l'italià que es va establitzar diguem cap a la fi del cinccents? No ho sabem amb precisió, encara que les *Prose* han fet córrer rius de tinta. Crec que ens hem

41 Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1960, i continua sent així en les seves successives reedicions.

42 Alberto Vàrvaro, *op.cit.*, p. 49.

acostat a la resposta amb el llibre de Trovato, que és precisament un llibre de formulació no tradicional. Els procediments per arribar a respondre no semblen d'altra banda difícils: es tracta de valorar amb atenció buidats suficientment amplis i (característica essencial) quantitatius de la producció impresa en els diversos centres italians i dels diversos gèneres d'escriptura entre 1470 i 1570 aproximadament. Dono aquest únic exemple per significar, fins i tot des d'aquest punt de vista, la necessitat de reintegrar la història de la *questione* i la Història de la llengua (cosa que és més fàcil de fer quan es tracta de gramàtiques que quan es tracta, posem pel cas, d'idees sobre l'origen del llenguatge: els nexes, però, sempre s'hi poden trobar).

3.4. Allò que els historiadors de la llengua deuen a la *Questione della lingua*

Claudio Marazzini mostra la tradició ininterrompuda que lliga les recerques sobre l'origen del vulgar a Itàlia des de 1435 fins a 1935 (per arrodonir les xifres). No em queda espai per ressenyar totes les temàtiques que s'encavalquen sense solució de continuïtat entre Bruni i Cittadini o Muratori o l'escola històrica. Voldria citar, tanmateix, dues interpretacions recents, per part d'historiadors de la llengua, de fenòmens d'història de la llengua del quatrecent, que em sembla que tenen a veure amb les agudes observacions de Vàrvaro sobre el «teleologismo... intrinseco alla storia della lingua», que és, però, «costitutivo di ogni storia della lingua possibile».⁴³ Vàrvaro hi presenta el teleologisme global segons el qual, sobre l'àrea finalísticament pròpia d'aquella llengua, «al suo zenith, vige lo standard unitario». Però crec que es pot estendre el concepte fent veure que cada etapa del camí pot tenir el seu micro-teleologisme, que el discurs de l'historiador de la llengua remarca o del qual més o menys conscientment pren forma.

¿Quin paper ha exercitat el punt de vista de Bembo, com a imatge de la meta cap a la qual tendia el llenguatge líric del quatrecent, sobre la historiografia que en descrivia l'evolució? Contra aquesta (notablement en el treball pioner de Maria Corti)⁴⁴ s'ha formulat una crítica de «teleologisme»: «un codice teoreticamente fondato e stabile come quello del classicismo cinquecentesco, e proprio per questo costantemente presente alla mente dello storico, [ha] proietta[to] a ritroso la sua ombra sulla disarticolata e contraddittoria tradizione lirica del Quattrocento», duent a individuar tant al nord com al sud «precorritori del petrarchismo bembesco», i a interpretar el

43 A. Vàrvaro, *op.cit.*, pp. 48-49.

44 M. Corti, «Introduzione» a Pietro Jacopo De Jennaro, *Rime e lettere*, [M. Corti ed.], Bologna, Commissione per i Testi di Lingua, 1956, pp. i-cxcviii.

procés «in chiave preclassicista», fins i tot *iuxta propria principia*, cosa que hauria dut a una valoració tendenciosa dels quadres fonètics i morfològics oferts per les diverses generacions dels poetes aragonesos.⁴⁵ Més recentment, Vitale ha subratllat el lligam de la poesia tardo-quatrecentista no ja amb la teoria bembiana, sinó, contràriament, amb la teoria cortesano-italianista que trobarà els exemples clau en Castiglione, en Trissino i en Achillini.⁴⁶ L'element nou en aquesta perspectiva és la idea que l'experiència lingüística de la lírica del segon quatrecent es deixa interpretar a la llum de la teoria cortesano-italianista, amb la consegüent nova valoració de l'element lingüístic local. Aquest element local l'hem descrit tradicionalment com la dada inercial, involuntària, que frena la recerca en direcció extra-municipal. Ja des del títol, però, Vitale subratlla el pes del «dialecte» com a «ingrediente intenzionale della poesia non toscana del secondo Quattrocento»: «si tratta pur sempre per la lingua della poesia [fins i tot dels versificadors cultes] di una realtà composita e *miscidata*, risultato —anziché di un inconsapevole, irriflesso affioramento delle singole naturali competenze linguistiche— di un proposito artistico dei rimatori che volutamente non hanno attuato una integrale conversione al petrarchismo linguistico»; «un intento compiaciuto di vistosa policromia espressiva».⁴⁷ No entraré a valorar aquest judici: el que interessa és que aquesta perspectiva diferent també es fonamenta en una teoria cinccentista. La imatge d'una línia «progressiva», és a dir que «progressa» cap al ple acolliment del toscà literari trescentesc, abandonant de mica en mica els trets locals, es recolza, en realitat, en (i a partir de) la teoria de Bembo; la imatge d'una experiència lingüística hibriditzant es recolza en (i a partir de) la teoria cortesano-italianista. En tots dos casos, la disciplina Història de la llengua es confirma com a deutora a la *Questione delta lingua* de les pròpies categories interpretatives.

45 Cf. Marco Santagata, *La lirica aragonesa. Studi sulla poesia napoletana del secondo quattrocento*, Padova, Antenore, 1979, pp. 89-91.

46 M. Vitale, «Il dialetto ingrediente intenzionale della poesia non toscana del secondo Quattrocento», *Revista italiana di dialettologia*, x (1986), pp. 7-44.

47 M. Vitale, *op.cit.*, pp. 9-10.

OBSERVACIONS DES DEL SENTIT COMÚ A ALGUNES IDEES USUALS SOBRE LA HISTÒRIA DE LA LLENGUA

JUAN GUTIÉRREZ CUADRADO

JOSÉ A. PASCUAL

1. INTRODUCCIÓ

En aquestes pàgines volem tractar alguns problemes referits a la història de l'espanyol originats sia pel desig de trobar una explicació a tot el que hi ha esdevingut, sia per la pretensió d'aconseguir-ho sense una crítica rigorosa de les hipòtesis reconstructives basades en les dades de què disposem els historiadors. Amb aquest tipus d'erudició desmoralitzem els nostres alumnes, que arriben a pensar moltes vegades que, pel que fa a la història d'una llengua, tot és opinable, tot igualment possible i, el que és pitjor, que no hi ha manera de separar aquelles hipòtesis que plantegem amb algun fonament d'aquelles altres que pertanyen al domini de la pura fantasia. És, doncs, la preocupació didàctica la que ens ha empès a escriure aquesta ponència. Els plantejaments teòrics a què ens acostarem hauran de ser abordats des d'aquesta perspectiva, ja que una disciplina que guarda tantes dades sense explotar, que n'espera la revisió de tantes altres, compta, en canvi, amb tantes explicacions que semblen ignorar-les o amb tantes altres que se'n serveixen d'una manera poc refinada, que corre el risc que els qui s'hi acostin puguin arribar a considerar-la mancada del rigor que s'exigeix de qualsevol ciència, o a veure-la —no sabem que és pitjor— com una mena de discurs ideològico-literari poc creïble, assentat sobretot en principis d'autoritat, si no en la més pura inèrcia.

És per tot això que, partint del treball ja clàssic que fa gairebé vint anys va dedicar Alberto Vàrvaro a la Història de la llengua —i que, tanmateix, ens ha proporcionat l'excusa per a la nostra reunió aquí—, ens centrarem en alguns punts del seu article,¹ ja que ni l'espai ni el temps ni l'ocasió no ens permeten d'anar més lluny.

Comencem pel principi: la lingüística com a ciència neix al segle XIX, afirmació el sentit de la qual hem intentat precisar, seguint altres autors, en un altre lloc;² ara només volem destacar un fet històric d'importàcia crucial: l'aparició i assentament de l'*especialista* en la universitat germànica decimonònica. Als Estats alemanys va néixer el model d'universitat científica preocupada sobretot per la investigació, fet que va resultar decisiu per tal que, per primera vegada, una sèrie de professionals es dediqués amb exclusivitat a cultivar la Filologia.³ Amado Alonso va percebre clarament aquest canvi de paradigma:⁴ «Antes de constituirse la lingüística, muchas mentes curiosas habían hecho comparaciones entre lenguas para deducir parentescos; pero siempre a base de semejanzas entre palabras, semejanzas azarosas, cuando no forzadas. La comparatística se organiza en ciencia desde el punto en que abandona ese juego caprichoso para buscar series de correspondencias sistemáticas.»

Aquestes correspondències sistemàtiques, que es podien percebre entre els sons de distintes llengües emparentades, donaren lloc a un mètode de descobriment que s'assembla sorprenentment a la manera de treballar dels filòlegs, que es dediquen a la reconstrucció dels textos, servint-se de les

- 1 Alberto Vàrvaro, «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa», *Romance Philology*, xxvi (1972-73), pp. 16-51 i 509-531. Ens situarem en els apartats 16 i 17, dedicats a qüestions fonamentals pel que fa a la relació existent entre la Gramàtica històrica i la Història de la Llengua. No ens és possible ara parar atenció en els punts en que el professor Vàrvaro repassa la història de la disciplina ni en aquells en que ha sabut ressaltar els avantatges que pot oferir, per a la Història de la llengua, la doctrina de la variació.
- 2 Cf. Juan Gutiérrez Cuadrado, «Darwin en la lingüística espanyola del siglo XIX», dins *Actas del II Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias*, I, Zaragoza, SEHC, 1984, pp. 429-448 (especialment les pp. 431 i 432).
- 3 Cf. R.H. Robins, *A short History of Linguistics*, London, Longmans, 1967, p. 133; i R. Bugarsky, «The Object of Linguistic in Historical Perspective», dins *History of Linguistics Thought and Contemporary Linguistics*, [H. Parret ed.], Gröningen, Walter de Gruyter, 1976, p. 7.
- 4 En el seu pròleg al llibre de Karl Vossler, *Filosofía del lenguaje*, Buenos Aires, Losada, 1943, p. 8. Els lingüistes decimonònics foren capaços de formular un conjunt d'hipòtesis positives i també negatives, que configuraren un autèntic paradigma científic, viu encara i que ha originat nombrosos programes d'investigació, segons la terminologia de Lakatos. Actualment conviuen els enfocaments tradicionals amb els estructuralistes, generativistes o sociolingüístics de la Gramàtica històrica amb diferents graus d'acceptació en la comunitat científica, però tots respecten les bases centrals teòriques del plantejament neogramàtic. Pot comprovar-se aquest fet en les diverses aportacions dels quatre toms editats per R. Posner i J. N. Green, *Trends in Romance Linguistics and Philology*, Den Haag, Mouton, 1980-82. Així ho reconeix també Philip Baldi a la seva introducció (pp. 1-13) a l'edició de *Linguistic Change and reconstruction methodology*, Berlin/New York, 1990.

possibilitats de comparació que els ofereix un *stemma*. L'arbre genètic —o genealògic, si ho preferiu— de Schleicher és, en realitat, un *stemma*, de manera que el procediment que utilitzem, passejant-nos per les branques d'aquest arbre, en la reconstrucció de la història de les llengües és molt semblant al que segueixen els filòlegs:⁵

1. Igual que els filòlegs, els qui ens dediquem a la Gramàtica històrica accedim a la protollengua mitjançant la comparació entre les formes que apareixen en les llengües que en deriven. Les lleis fonètiques, que són la base metodològica de la Gramàtica històrica, s'han establert a través de la comparació lingüística⁶ —una comparació que, en el cas de les llengües romàniques, comptava amb l'avantatge addicional, importantíssim, de la conservació del llatí escrit.⁷ De totes maneres, cal reconèixer que el mètode comparatiu té els seus límits, tal com ho recordava Vendryes⁸—en la tradició de Meillet: «Or, réduite à ses propres ressources, la méthode comparative est parfois inopérante. Elle suppose que le développement des langues s'est fait régulièrement, d'une façon continue, sans accident extérieur [...]. Mais

5 El més probable és que tal manera de presentar la relació entre les llengües emparentades procedeixi de la filologia (*vid.* L. Michelena, *Lenguas y protolenguas*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1963, p. 49). Com que volem prendre en consideració el paral·lelisme que, pel que fa al mètode comparatiu, existeix entre la Gramàtica històrica i la Filologia, prescindirem ara de la relació entre la lingüística del XIX i el darwinisme o evolucionisme —per a això remetem a J. Gutiérrez Cuadrado, «Darwin ...»; R.D. Stevick, «The Biological Model and Historical Linguistics», *Language*, xxxix (1963), pp. 159-169; el penetrant treball d'E. Picardi, «Some problems of Classification in Linguistic and Biology, 1800-1830», *Historiographia Linguistica* IV (1977), pp. 31-57; i B. Nerlich, «The Evolution of the Concept of "Linguistic Evolution" in the 19th and 20th Century», *Lingua*, lxxvii (1989), p. 112. D'altra banda, les noves relacions entre la Gramàtica històrica i la Filologia estan donant peu a l'aparició de nous treballs, entre els quals el llibre de R. Wright, *Latín tardío y romance temprano*, Madrid, Gredos, 1989 (la primera edició anglesa és de 1982), pot servir d'il·lustració per al domini hispànic. *Vid.* també el volum editat per J. Fisiak, *Historical Linguistics and Philology*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 1990, del qual resulten particularment interessants per a aquest assumpte el treball de W. Manczak, «The Object of Philology and the Object of Linguistics», pp. 261-272, més clàssic, i el de M. Rissanen, «On the Happy Reunion of English Philology and Historical Linguistics», pp. 353-369, amb interessants referències al domini anglès.

6 D'aquí que s'hagi considerat pròpia de prehistoriadors la tasca que ens correspon com a reconestructors. Cf. així: Leo Spitzer, *Lingüística e historia literaria*, Madrid, Gredos, 1961, pp. 9-10; L. Michelena, «Sobre el pasado de la lengua vasca», dins *Sobre historia de la lengua vasca*, San Sebastián, anejos del Sem. de Fil. Vasca «Julio de Urquijo», 1988 [la versió original d'aquest treball és de 1964], p. 23, i *Lenguas y Protolenguas*, cit., p. 18; G. Devoto, *I fondamenti della storia linguistica*, Firenze, 1951, p. 19.

7 Fet que explica l'escassa inclinació dels romanistes a la reconstrucció: *vid.* A. Várvaro, «Considerazioni sui problema del protoromanzo», dins *Problemi della ricostruzione*, [R. Simone i U. Vignuzzi, ed.], Roma, Bulzoni, 1977, pp. 143-157, on s'assenyala oportunament que ni Schuchardt ni Meyer-Lübke no s'obsessionaren a dissenyar l'arbre genealògic de les llengües romàniques.

8 *Le langage* [1923], Paris, Albin Michel, 1968, pp. 333-334.

en l'absència de toute donnée précise sur les conditions du développement historique, les conclusions qu'on peut tirer de la méthode comparative en ce qui concerne la détermination de parenté linguistique se trouvent beaucoup atténuées. On est réduit alors à déterminer la parenté par les ressemblances que les langues présentent entre elles. C'est une méthode dangereuse.»

2. Si el mètode dels qui reconstrueixen textos i dels qui reconstruïm estadis antics de les llengües és bàsicament el mateix, es deu al fet que, uns i altres, partim d'alguna cosa fàcilment observable: la progressiva diferenciació a què estan sotmesos els textos quan es transmeten en còpies manuscrites, a causa dels errors que cometten els copistes en la seva feina; els canvis permanents que experimenten les llengües cada vegada que les utilitzem.

3. Pels mateixos motius, filòlegs i lingüistes reconstruïm textos i llengües —o més ben dit: hipòtesis de textos i de llengües— que, a diferència del que s'esdevé en realitat —i particularment en el cas de les llengües—, tenen la dubtosa qualitat de ser uniformes.⁹

4. Amb aquest mètode, als filòlegs els resulta difícil reconstruir subarquetips, si no és que disposen per a això d'un nombre suficient de manuscrits i es tracti, llavors, d'autèntics arquetips. Als lingüistes ens resulta més difícil encara proposar hipòtesis d'estats intermedis en una família de llengües, ja que la contaminació —convergència, en aquest cas— és més gran que no pas la que pot donar-se entre manuscrits. Així, arribar al proto-ibèrico-romànic¹⁰ és una ficció, perquè, per situar-lo en el *stemma* / arbre genètic, recorrem no sols a uns canvis que podrien haver-se donat de bon començament, sinó a d'altres que han tingut lloc en algun moment més avançat de la seva història. Una història que —i aquest és el problema— no s'ha desenvolupat amb l'asèpsia amb què els lingüistes fan avançar les aïllades branques de l'arbre genètic, perquè ha de comptar amb el contacte d'aquestes branques —és a dir, de les llengües corresponents— entre si, tal com ho mostra didàcticament la teoria de les ones. ¿Com separar, en aquestes condicions, el que és originari del que és adquirit en el transcurs d'una història en què les llengües no deixen de relacionar-se?

Els problemes que es presenten sovint a l'hora de col·locar diverses llengües en les branques de l'arbre genètic són deguts, en darrer terme, a la diferència existent entre les condicions teòriques del mètode i la realitat concreta en què

9 Vid. Ernst Pulgram, «Proto-Indoeuropean Reality and Reconstruction», *Language*, xxxv (1959), pp. 421-426; i els treballs d'A. Tovar publicats a *Kratylos*, ix (1972), pp. 113-134, i a *Euphrosine*, v (1972), pp. 140 i ss., summament crítics amb els romanistes que accedeixen al llatí exclusivament a través de la reconstrucció.

10 Cf. tanmateix l'arbre genètic que presenta Robert A. Hall, jr., *External History of the Romance Languages*, New York, Elsevier, 1974, pp. 14 i 15. A. Vàrvaro, «Considerazioni...» cit., destaca els esculls que emergeixen en el plantejament de Hall, assenyalant l'arrel pre-neogramàtica del seu arbre i de la reconstrucció de les seves etapes intermèdies. Per als problemes que origina l'aplicació de l'arbre genètic a la península Ibèrica, vid. Y. Malkiel, «Alternatives to the Classic Dichotomy: Family Tree/ Wave Theory? The Romance Evidence», dins *Language Change*, [Irmengar Rauch i Gerald F. Carr, ed.], Bloomington, Indiana University Press, 1983, pp. 192-256.

s'aplica. Mentre que en el camp de la teoria no hi ha cap mena de contacte entre les llengües que es comparen, les coses són ben diferents en el de la realitat. I això, incidentalment, no s'ha de prendre com un problema exclusiu de la nostra ciència: la física clàssica, per exemple, plantejava la teoria del moviment en un buit que no és pas la situació normal en què els éssers humans contemplem el moviment.

Alguns d'aquests problemes que deixa sense solució el mètode de prehistoriadors que caracteritza la Gramàtica històrica pot afrontar-los, des d'altres perspectives, una disciplina plenament històrica com és la Història de la llengua.

1. Així, la Història de la llengua està capacitada no sols per aprofundir, gràcies a les dades, els fets de diferenciació, sinó que pot explicar també els de convergència, tant quan procedeixen del contacte entre llengües, dialectes —o fins quan són interdialectals—, com quan es tracta d'aquest tipus especial de convergència que suposen els préstecs.

2. Pot acostar-se més a la realitat dels fets, arribant a buscar una explicació per a aquells que trenquen el principi metodològic d'uniformitat exigida per la Gramàtica històrica.

En aquest sentit, la Història de la llengua—que no podria existir sense el previ mètode comparatiu de la Gramàtica històrica¹¹—no contradiu el que aquesta aconsegueix, sinó que ho completa— llevat que ens endinséssim, i no és el que pretenem, en el mètode idealista que, al cap i a la fi, no ha deixat d'influir en les maneres que han adoptat la majoria de les històries de les llengües romàniques.¹²

I, tanmateix, els historiadors de la llengua espanyola hem desenrotllat poc les nostres tècniques d'estudi dels textos, perquè la majoria de vegades solem conformar-nos, per pura inèrcia, amb el fet que els nostres treballs serveixin de mera confirmació de les conclusions a què ens permet d'arribar la Gramàtica històrica. Alguns exemples serviran per mostrar-ho.

11 Per això, la més estricta coherència científica hauria de portar-nos a dotar places de professorat de portuguès i de català en les seccions de Filologia Hispànica. Si la Gramàtica històrica és, per definició, ciència comparada, mal es podrà treballar en aquest camp si no podem comptar amb el testimoni de les restants llengües romàniques, particularment les més properes a l'espanyol —malgrat que els hispanistes haguem estat reacs a sortir de l'estret marc de la nostra llengua, com ha assenyalat repetidament Y. Malkiel.

12 *Vid.*, p.e., el plantejament de Benvenuto Terracini, «Di che cosa fanno la storia gli storici del linguaggio. Storia dei tipi *benio* e *Nerba* nel latino volgare», *Archivio Glottologico Italiano*, xxvii-xxviii (1935), pp. 1-31 i 134-150.

2. EL MECANICISME EN LA CONSIDERACIÓ DELS CANVIS

El fet que el mètode neogramàtic, base de la Gramàtica històrica, concebi que les lleis actuen cegament, no ha de dur-nos a una idea mecanicista del canvi. Una cosa és la realitat de l'ús lingüístic, en què pot passar tot i en què el protagonista és el parlant, i una altra de molt diferent són les abstraccions metodològiques que permeten estudiar les llengües en llur evolució. Sorpren, per això, que molts lingüistes cada cop que s'enfronten a un canvi li atribueixin una causa externa que el justifiqui. Hjelmslev va veure amb claredat que el canvi lingüístic no depenia necessàriament d'un agent extern:¹³ «Si davant d'un problema en un sistema determinat es tracta d'aplicar-hi les explicacions donades fins ara, hom troba en primer lloc que no poden demostrar-se sinó que es tracta només d'hipòtesis (economització de l'esforç, clima, llenguatge infantil, condicions socials, substrat, herència), i en segon lloc que s'utilitzen de forma arbitrària, pel que no es pot explicar per què són vàlides en un cas i no en un altre. Per consegüent, no cal pas insistir gaire que les explicacions, preses com a conjunt, no són satisfactòries.

»¿Ha de conformar-se la lingüística amb aquests mètodes no satisfactoris? La resposta és, al mateix temps, sí i no. Sí, perquè pot passar que les explicacions donades siguin les correctes, que els fenòmens explicats realment siguin la causa de les modificacions. Per exemple, la teoria del substrat germànic. Si això és així, hom ha de conformar-se a estudiar els pocs casos en els quals la presència de la causa es deixa comprovar, i renunciar en els altres casos a donar una explicació amb detall.»

Això mateix ho matisa més endavant amb una prudència digna d'elogi:¹⁴ «¿No pot pensar-se que el mateix sistema juga un paper en les modificacions que s'hi experimenten, i té influència en la direcció d'aquestes? Perquè són les modificacions que el mateix sistema experimenta les més difícils d'explicar satisfactòriament amb l'ajut de les hipòtesis proposades fins ara. Fóra millor investigar si no existeix una relació constant entre sistemes donats i modificacions donades.» Una orientació no pas gaire allunyada de la de J. Vachek,¹⁵ per a qui els factors interns són el marc que regula el canvi lingüístic: «[...] a language system (and particularly its phonic level) does not submit to such external influence as would be incompatible with its structural needs and wants. To put the thing differently, language so to speak exercises the right of control with regard to the external influence

13 *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, xv, Copenhague, 1972 [partim de la traducció castellana de Berta Pallarés: *Sistema lingüístico y cambio lingüístico*, Madrid, Gredos, 1976 (p. 32)].

14 *Op. cit.*, *vid.* p. 33 de la traducció castellana.

15 «On the Interplay of External and Internal Factors in the Development of Language», *Lingua*, xi (1962), p. 448.

with wich it is faced. The role of the system of language is thus rather regulative than initiative.»

I, tanmateix, comptem amb tantes explicacions per a cada evolució en particular i per a totes en general, que els nostres alumnes no solen quedar tranquils si no els proposen un inductor —intern o extern— per a cada transformació fonètica. És com si aquella marxa fatal que encamina les llengües a la seva destrucció —en la consideració que en segueixen tenint moltes persones— s'hagués de justificar per algun agent: el substrat, el superstrat, l'adstrat, la tendència a la integració dels sistemes... Tot, llevat de l'expressivitat dels parlants, llur desig de diferenciar-se dels qui utilitzen el dialecte veí, o llurs ganes de coincidir-hi, o moltes altres possibilitats que no tenen una explicació casual sinó merament racional.¹⁶ I no podem negar a les llengües i als seus usuaris unes possibilitats que Paul Valéry explicava així, referint-se al fet literari: «la litterature (en deux mots) résulte de ce qu'on peut par le langage au moyen de ce qu'on peut sur le langage».¹⁷

Comencem amb un exemple clàssic d'índole substratística:¹⁸ don Ramon Menéndez Pidal va explicar a *Orígenes del español*¹⁹ que el comportament que té en castellà la F- inicial llatina és degut al substrat basc —possibilitat que, en principi, i ja explicarem més endavant per què, ens sembla molt raonable. Però val més no sortir de les tenebres del desconeixement que no suposar, sense fonament,²⁰ que: «los cántabros más occidentales hablaban en tiempos

16 Vid. Henning Andersen, «Understanding Linguistic Innovations», dins *Language Change: Contributions to the Study of its Causes*, [Leiv Egil Breivik i Ernst Hakon, eds.], Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 1989, pp. 5-27, i Jean Aitchison, *Language Change: Progress or Decay*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991².

17 Citem aquest pensament que Valéry va confiar als seus *Cahiers*, a través d'Albert Henry, «L'Éthymologie Littéraire», *Revue de Linguistique Romane*, LIII (1989), p. 301, n. 50.

18 Vid. altres crítiques a explicacions substratístiques sobre el català i el castellà a: J.A. Pascual, «Las explicaciones de sustrato aplicadas al catalán», dins *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, pp. 363-382. No volem entrar aquí en teories, d'un abast explicatiu tan gran, però tan indemostrades, com les de la colonització suditàlica: vid. R. Menéndez Pidal, «Dos problemas iniciales relativos a los romances hispánicos», dins *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, [A. Alvar et al. dir.], Madrid, 1960, pp. lxxxvii-cxxxviii; A. Tovar, «La iberia en el sustrato étnico-lingüístico del mediterráneo occidental», dins *Nueva Revista de Filología Hispánica*, I (1947), pp. 129-147 (cf. C. Blaylock, *Romance Philology*, XIII (1959), pp. 414-419 i G. Rohlf, *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXI (1955), pp. 408-413). Sobre els problemes generals del substrat, pot consultar-se *Substrate und Superstrate in den romanischen Sprachen* [R. Kontzi, ed.], Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.

19 Madrid, 1956⁴.

20 L'opuscle d'A. Tovar, *Cantabria prerromana, o lo que la lingüística nos enseña sobre los cántabros*, Madrid, Publicacions de la U.I.M.P., 1955, no ens permet pas sortir d'aquestes tenebres, de manera que, encara avui, el més prudent és pensar que la llengua dels càntabres i la dels bascos eren completament diverses (vid. Luis Michelena, «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», dins *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo, 1985, p. 211).

prerromanos una lengua cuya fonética se conducía respecto al sonido de la *f*, extraño para ellos, en modo exactamente igual que los vascones y demás pueblos vascongados (p. 215).»

Suposició a la qual se n'afegeix una altra de geogràfica, que serviria igualment per al primer mil·lenni abans de Crist que per a l'Edat mitjana —«La Cantabria [antiga] comprendía desde el río Sella, límite cántabro y límite occidental de *f* > *h*, hasta los lugares de Amaya y Santander... (pp. 219, 220) [...] pero por el accidente de este territorio, su límite hacia el Porma y Fontasquesa permaneció estacionaria hasta hoy, como oscura peculiaridad de un dialecto asturiano rudo, desprovisto de toda fuerza expansiva [...], el límite de *f*- y *h*- hacia las fuentes del río Sella es, pues, un límite antiquísimo y estacionario, o casi estacionario (p. 214)»— i l'atribució als ibers d'unes condicions fonètiques per a les quals no tenim més que l'argument circular a què ens porta la hipòtesi substratística.

A aquests arguments s'hi afegeix una cronologia de la romanització orientada a afavorir l'explicació substratística: «Por el Oriente, a su vez, la *f* llegó a suprimir toda tendencia a la *h*- ibérica, porque la romanización de aquellos altos valles del Pirineo, aunque mas tardía que las de las márgenes del Ebro zaragozano, fue bastante mas temprana que la romanización del alto Ebro (p. 222).» D'aquí que es faci imprescindible distingir entre el caràcter primerenc del fenomen substratístic i la tardana difusió que va tenir, en un cas en què no hi ha arguments forts per a tal distinció, llevat dels de preservar aquesta hipòtesi. Així, «queda como tal foco [de la propagació de la *h*- cap al sud] la Castilla delimitada por Alfonso VII al dividir su reino entre sus dos hijos en 1157 [l'Ebre castellà i la seva muntanya càntabra] (p. 222)», per la qual cosa hom pot preguntar-se, sense sortir del terreny de les possibilitats, si és normal que aquesta mateixa zona del nord peninsular sigui en el segle XVI més conservadora en la pèrdua de l'aspiració que Burgos, Valladolid o Soria i que coincideixi amb un territori com Salamanca, on l'aspiració hi havia estat importada. De la mateixa manera, si hom no hi té fe, difícilment pot acceptar una justificació *ad hoc* com la següent: «La regularidad de la *h* en gascón se debe, según creo, a que ese dialecto se desarrolló en mas tranquilo aislamiento, con mas imperturbada peculiaridad, mientras el viejo castellano y el riojano se desarrollaron bajo fuerte presión cultista y en activa comunicación con el leonés y el aragonés-catalán, favorables a la *f*», que podria canviar-se per una altra de sentit totalment diferent perquè, en realitat, coneixent les condicions històriques de la cultura del segle XII castellà, ¿què significa exactament la frase «fuerte presión cultista»?

Fins les il·luminadores i model·liques pàgines que dedica don Ramón a la difusió del fenomen —fet ja allunyat de l'origen substratístic— contribueixen indirectament a reforçar una explicació que el lector, en definitiva, accepta o no perquè, entre altres moltes qualitats, té la de l'elegància.

Dèiem que, en principi, no ens semblava improcedent buscar una explicació al comportament anòmal que presenta *F*- inicial llatina en la seva

evolució castellana, ja que resulta estranya la seva labilitat en comparació amb l'estabilitat que mostren la majoria de consonants inicials. Però això no justifica que haguem de situar aquest canvi en els orígens de l'idioma, explicant-lo mecànicament com a degut al substrat, perquè suposaria confondre el que és el mètode, basat exclusivament en la diferenciació, amb una realitat que pot ser molt més complexa i que pot ser-nos desconeguda.²¹

La concepció mecanicista dels canvis no és exclusiva de la Gramàtica històrica. El mateix estructuralisme, en el que té de pretensió explicativa, ha intentat veure una orientació teleològica dels canvis que experimenten els sons de les llengües, amb independència de l'actuació de les persones que les parlen, a través de principis com el de l'economia o la tendència a la integració dels sistemes.

1. Un tipus d'estructuralisme que va proposant sistemes diferents, segons que anem canviant la nostra idea sobre la cronologia de la confusió [b] - [v] o de [š] - [ž], o que ens exigeix de fer no pocs equilibris per explicar l'evolució de *ty*, *ky* i *k* + e, i —acceptant que *ky* gemini per una banda, sonoritzi per l'altra i arribi després a confondre's amb l'evolució sorda de *ty*, per tal que, finalment, aquest resultat sord s'acabi oposant al sonor de *k* + e, i—,²² és més una presentació estructurada del fet fonètic que un mètode de descobriment. Com esdevé amb l'ocurrència que, generació rera generació, hem hagut d'estudiar, sobre l'evolució del vocalisme del llatí vulgar, originada per la monoftongació del diftong *ae*.²³

2. Aportacions com les referents a la fonologització o a la desfonologització són de gran utilitat per presentar la forma en què s'han efectuat determinats canvis i les conseqüències que se n'han derivat per al sistema, però no proporcionen tampoc un marc que permeti descobrir les raons dels canvis.

3. Explicacions basades en la pressió, economia, arrossegament o empena —tan útils per mostrar l'evolució de les consonants oclusives intervocaliques— no incideixen en la causa dels canvis, sinó que mostren simplement el marc de seguretat dins del qual aquests poden orientar-se.

I el fet és que la fonologia resulta imprescindible a l'hora d'explicar els canvis fonètics, per la seva capacitat d'establir, dintre d'una llengua o d'una família de llengües, principis de major generalitat que les meres lleis

21 En la Filologia passa exactament el mateix. Així, un investigador de tants coneixements com Miguel Marciales és capaç de recórrer arguments lògics i psicològics com els de la p. 71 i de moltes altres del primer tom introductor del seu Fernando de Rojas, *Celestina. Tragicomedia de Calisto y Melibea* (Urbana, University of Illinois Press, 1985), que serveixen de ben poc a l'hora de poder arribar a conclusions raonables en l'àmbit de la crítica textual.

22 Vid. E. Alarcos Llorach, *Fonología Española*, Madrid, Gredos, 1965, p. 239.

23 Vid. L. Michelena, «Románico y circumrománico: sobre la suerte del latín *ae*», dins *Lengua e historia*, ja cit., p. 255. Per a l'ocurrència de partir de la pressió del diftong *au*, de Luigi Romeo, vid. José A. Pascual, *Revista de la Sociedad Española de Lingüística*, II (1973), pp. 242-248.

fonètiques que els són previs, per tant. Abans hem esmentat el fet que la F- té un comportament anòmal en castellà, en relació amb les restants consonants inicials: el té, en efecte, perquè el més normal és que en llengües ibero-romàniques —i no només en elles— les inicials evolucionin de manera paral·lela a les interiors fortes —d'aquí com és sorprenent la pèrdua de la F- inicial. Pels mateixos motius, l'evolució de la L- llatina en posició inicial resulta problemàtica en castellà i no en lleonès o en català, la qual cosa justifica que don Ramón Menéndez Pidal busqués algun tipus d'explicació a aquesta anomalia —una altra cosa és que hi estiguem d'acord—. Treballs com el de Luis L. Michelena sobre els comportaments estranys de la s- en posició inicial,²⁴ de Diego Catalán sobre alguns fets de l'asturià i del mateix espanyol,²⁵ o de Carmen Pensado sobre evolucions romàniques originades en principi per l'estructura sil·làbica,²⁶ mostren la necessitat de comptar amb la fonologia per poder entendre els canvis fonètics.

No hauria de fer-nos sentir incòmodes el fet de no arribar a comprendre les raons de tots aquests canvis, havent-nos de conformar moltes vegades a comprovar senzillament el que ha passat, perquè sembla preferible seguir el consell de Wittgenstein de callar sobre allò de què no podem dir res perquè ho desconexem, per tal de no convertir la nostra disciplina en literatura, en el sentit que E. Anderson Imbert dóna a aquest terme:²⁷ «La literatura no es ciertamente la única actividad humana que falsea y distorsiona la realidad. Aun la ciencia lo hace. Sólo que la ciencia lo hace a pesar suyo y en cambio la literatura falsea y distorsiona la realidad de propósito.»

3. DIFERENCIACIÓ I CONVERGÈNCIA EN ELS CANVIS

La Història de la llengua ha d'intentar avançar per uns camins pels quals no pot transitar la Gramàtica històrica. No pot, en efecte, anar més lluny, aquesta disciplina, perquè, com hem assenyalat, el seu mètode només li permet d'enfocar el canvi a través de processos de diferenciació. Tal com ho

24 «Distribución defectiva y evolución fonológica», dins *Lengua e historia*, ja cit., pp. 240-252.

25 Cf. els publicats a *Las lenguas circunvecinas del castellano*, Madrid, Paraninfo, 1989, particularment de les pp. 17 a 130. Vid. També «En torno a la estructura silábica del español de ayer y del español de mañana», dins *El español. Orígenes de su diversidad*, Madrid, Paraninfo, 1989, pp. 77-104.

26 Cf. p.e., «How do Unnatural Syllabifications Arise?», *Folia Linguistica Historica*, VIII (1985), pp. 117-142, i «El contacto de sílabas como origen de las evoluciones de las secuencias de consonante + wau en romance», *Revista de Filología Románica*, IV (1986), pp. 73-110.

27 E. Anderson Imbert, *Teoría y técnica del cuento*, Buenos Aires, Marymar, 1983, p. 1.

resumeix sentenciosament P. Ramat:²⁸ «La comparazione linguistica, da cui nasce e deriva la ricostruzione, non si attua nella dimensione storica.»

I, tanmateix, qualsevol observador de la seva pròpia realitat històrica —els espanyols tenim, en això, una situació privilegiada— podrà trobar nombrosos exemples, posem per cas, de parlants d'una llengua o d'una varietat seva que, mentre que en una època han actuat amb un clar sentiment d'autoalienació respecte d'una altra llengua o varietat, han modificat en un altre moment la seva actitud en el sentit contrari.

3.1. La tendència a situar la diferenciació en l'arquetip

D'aquí que el mètode *històric*, propi de la disciplina de què estem tractant, ens permeti trencar amb simplificacions a què obligatòriament ens condueix la Gramàtica històrica. Es tracta, bàsicament, de simplificacions que intenten trobar, en el vèrtex del *stemma* / arbre genètic —és a dir, en el nus en què situem l'arquetip o la proto-llengua—, el major nombre possible de fets de diferenciació.

Ja hem assenyalat, encara que amb una altra finalitat, que per a l'evolució de F- no era imprescindible buscar la peculiaritat del castellà en el moment mateix del començament de la seva evolució i que, essent un fenomen caracteritzador de la nostra llengua, pot, això no obstant, haver-se desenvolupat a l'Edat mitjana. Vegem un exemple més, que ens sembla significatiu en aquest sentit:

W. von Wartburg²⁹ explicava la repartició dels pronoms llatins *hic* / *iste* / *ille* partint de llur reestructuració en el mateix llatí en *iste* / *ipse* / *ille* i considerant que aquest sistema es va mantenir a la Romània del sud —portuguès, espanyol, català, sard, toscà i dialectes sud-italians—, mentre que la Romània del nord el va substituir per un de bímembre *iste* / *ille*, a causa del superstrat germànic —en el francès, dialectes rètics i nord-italians— i eslau —en el cas del romanès—. Dámaso Alonso³⁰ va prendre un altre camí per justificar aquesta separació entre una Romània del nord i una Romània del sud, abandonant la idea del superestrat de Wartburg i substituint-la per la de substrat llatí: «La coincidencia hispanosuditaliana de las tres localizaciones demostrativas, y sobre las mismas bases (en la que también participa el sardo) es muy notable y tiene que proceder del latín hablado en estas tres zonas.»

Per explicar les diferències entre les dues grans àrees romàniques, en el marc de la Gramàtica històrica tradicional, el més prudent era situar-se en

28 «Ricostruzione e tipologia linguistiche», dins *Problemi della ricostruzione*, [R. Simone i U. Vignuzzi, eds.], Roma, Bulzoni, 1977, p. 19.

29 *La Fragmentación lingüística de la Romania*, trad. de M. Muñoz Cortés, Madrid, Gredos, 1952, pp. 137 i 138.

30 *Obras Completas*, I, Madrid, Gredos, 1972, pp. 200 i 201. Es tracta de l'article «Metafonía y neutro de materia en España (sobre un fondo italiano)», publicat per primera vegada a la *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXIV (1958).

el mateix moment de la seva separació —per la qual cosa el substrat o el superstrat brindaven les justificacions més tranquil·litzadores—. Però les possibilitats que ens ofereix la Història de la llengua ens obliguen a plantejar les coses d'una altra manera. El que passa, per exemple, en portuguès amb els demostratius *este / esse / aquel* al llarg de l'Edat mitjana no permet considerar-los com a continuació del sistema llatí, perquè encara en els segles XIV i XV, *esse* no sembla haver passat al sistema dels deíctics, sinó que s'utilitzava com un mer anafòric o conservava el valor identificatiu que tenia *ipse* en llatí; no és fins al segle XVI que podem parlar d'un sistema de triple gradació dels adjectius / pronoms deíctics en portuguès. Passa el mateix amb els adverbis d'aquest tipus, perquè *ahí* no apareix amb aquest valor fins al segle XVI.³¹ El que va ocórrer en castellà va ser exactament el mateix, bé que amb un parell de segles d'anterioritat.³² En el sistema adverbial, *ahí* s'ha independitzat en diversos casos de l'anafòric i funciona com a deíctic ja en el segle XIV.³³

Davant la idea que en els inicis de la disgregació lingüística les llengües del sud de la Romània mantinguessin la triple gradació llatina, el que comprovem en algunes d'elles és que aquesta triple gradació s'adquireix tardanament, en època literària. De manera que, per més que resulti sorprenent, sembla que s'ha pogut donar independentment en diferents llengües l'adquisició de tres

31 Vid. Paul Teyssier, «Le système des déictiques spatiaux en portugais aux XIVe, XVe, et XVIe siècles», *CLHM*, VI (1981), pp. 11, 12, 20, 26 i 27.

32 Cf. Vidal Lamíquiz, «El demostrativo en español y en francés», *Revista de Filología Española*, I (1967), pp. 163-202; M. Alvar i B. Pottier, *Morfología histórica del Español*, Madrid, Gredos, 1983, pp. 105 i 113.

33 Sigui'n's permès que, contra el que se sol fer normalment, en aquesta paraula retardem un segle la cronologia del *Diccionario etimológico castellano e hispánico*, i de M. Alvar i B. Pottier, *Morfología Histórica*, ed. cit., p. 332, perquè, si bé existeixen alguns exemples de l'adverbi *ahí* a Berceo, *Egipcíaca*, *Apolonio*, *Castigos e Documentos*, *Grant Crónica de Ultramar*, *Calila e Dimna*, en tots els casos apareixen en còpies posteriors al segle XIII. La nostra opinió és que els copistes del segle XIV en endavant són responsables de la substitució de *y* per *ay* ('ahí'): és el que ha passat en l'exemple següent de *San Millán* de Berceo: «*ay* está hoy en día, aun no es desfecho» —la primera dada que proporciona el *Diccionario etimológico castellano e hispánico*, s.v.—, reconstruït encertadament com a *y* en l'arquetip, tant per Koberstein com per Brian Dutton en llurs edicions d'aquest text; aquesta és la única variant que permet explicar totes les formes que trobem en la tradició manuscrita de Berceo: *ahí* en el ms. del XIV, *y* i *allí* en els del segle XVIII. Quant a la desaparició de *y*, podem considerar-la acomplerta al segle XVI, malgrat que no ens ha de sorprendre topar-nos encara amb un exemple extrem, en què *y* alterna amb la forma *ay*, que l'ha substituït, en un manuscrit de principis del s. XVI —és una còpia molt deturpada— de *La Suma de la Flor de Cirugía*, en el qual podem llegir: «que pueda *y* entrar *ay* vn canuto» (fol. 187 r.). H. Keniston, *The Syntax of Castilian Prose*, Chicago (Illinois), The University of Chicago Press, 1937, p. 82, § 8.32, dóna dos exemples de *y*, en Gonzalo Ayora i en Cisneros, que tenen el valor de 'allí'. No tractarem aquí la situació de l'aragonès medieval pel que fa a la triple gradació dels deíctics, però n'hi ha prou de consultar les dades que proporciona Regina af Geijerstam —en la seva edició i estudi de Juan Fernández de Heredia, *La Grant Crónica de España*, Llibres I-II, Uppsala, Alqvist i Wiksells, pp. 108, 109 i vocabulari, s.vv.: *alla*, *alli*, *aqua*, *aquí*, i *hi*, en la p. 105— per comprovar que el sistema dels pronoms i adverbis mostratius de l'aragonès medieval és bímembre.

graus en els pronoms i adverbis llatins, amb què s'arriba, amb el pas del temps, al mateix sistema llatí, encara que no amb les mateixes unitats.

A l'exemple anterior hem assenyalat que la triple gradació dels pronoms i adverbis deíctics va ser adquirida en castellà i en portuguès d'una manera independent i en èpoques diverses. És una explicació menys simple i econòmica que les de W. von Wartburg i D. Alonso, però no podem forçar els fets per tal d'arribar, per sobre de tot, a hipòtesis senzilles. Si les coses són així, han de fer-se algunes matisacions al mètode de l'arbre genètic per explicar aquestes innovacions que es produeixen de manera independent i paral·lela en les diverses branques.³⁴ La qual cosa no significa que hàgim de preferir sempre les explicacions poligenètiques, perquè la monogènesi és una trava tan necessària en el mètode de la Gramàtica històrica, com ho és l'aire per al vol del colom kantià. Els límits metodològics i pràctics del mètode comparatiu³⁵ obliguen el lingüista a actuar en aquest terreny amb una gran flexibilitat. En els §§ 3.2. i 3.4. ens tornarem a referir a aquest tipus de problemes.

3.2. La convergència

Gran part d'aquests problemes es deuen a la necessitat que van tenir els neogramàtics de partir d'un model de canvi que tingués en compte només els fets de diferenciació, ja que a qualsevol mètode que s'hi basi exclusivament li resulta molt difícil d'explicar els fenòmens de convergència o de contaminació, en el cas de la Filologia. D'aquí que la Història de la llengua, que es recolza en dades històriques, permeti donar compte d'alguns canvis que dos o més sistemes lingüístics han adquirit en comú.

No hi ha, doncs, contradicció entre el comportament del castellà, de l'aragonès i del català pel fet que coincideixin en l'evolució del sufix -ARIUM i discrepin, en canvi, en la de la [l] procedent de K'L, G'L, LY. Res no impedeix d'acceptar que en el primer cas aquests dialectes haguessin actuat

34 En rigorós paral·lelisme amb les innovacions independents de diferents manuscrits, que creen greus problemes per a la reconstrucció. Malgrat tot, els filòlegs no renuncien a acceptar la monogènesi de les innovacions iguals, com a principi. Creiem que, a l'ordenació de la família dels furs derivats de Conca, J. Gutiérrez i M. Peset han aconseguit alguns resultats en seguir el principi filològic de la monogènesi, sense desconèixer les dificultats que comporta, però sense oblidar tampoc els atzucacs en què a vegades desemboca la contaminació (*vid.* la seva introducció al *Fuero de Úbeda*, Universitat de València, 1977). Només amb aquesta prudència pot arribar-se a explicar adequadament el reflex que té, en la transmissió manuscrita, l'activitat parafràstica medieval. I només així es pot evitar que els filòlegs espanyols acabin passant sense transició del costum d'editar «el millor manuscrit» a transcriure'n, més o menys justificadament, diversos; el que hi hagi de comoditat en aquestes maneres de fer no guarda paral·lelisme amb el rigor amb què ha de plantejar-se el treball filològic.

35 *Vid.* Ph. Baldi, *op.cit.*, p. 13.

convergentment,³⁶ en un determinat moment, i alhora haguessin dissentit, potser en un altre moment, pel que fa al segon.

Estem plenament d'acord amb el concepte ja clàssic de «contigüïtat d'àrea lingüística» tal i com el presenta Joan Veny,³⁷ basant-se no sols en el punt de partida comú d'un grup de llengües i dialectes, sinó també, i sobretot, en la coincidència de llurs eleccions posteriors. Igualment hi ha canvis que les llengües d'un ampli bloc porten a terme d'una forma paral·lela, bé que amb cronologies diferents: el que hem assenyalat dels deíctics en castellà i portuguès, la desafricació —o fricativització, si es vol— de les dentoalveolars africades ocorreguda a la Romània occidental, o la confusió mateixa entre els resultats de les antigues [s] i [ʃ] a la major part d'aquesta zona romànica —fet que en el castellà del centre i el nord peninsular resulta una excepció sorprenent—, són exemples clars d'una direcció convergent dels canvis, dins d'un ampli i variat espai lingüístic.

La Història de la llengua pot, de fet, situar en un determinat moment històric alguns canvis que es produeixen en una llengua, convergentment amb els que tenen lloc en una altra, sense necessitat d'explicar aquesta coincidència pel fet d'haver esdevingut el fenomen en un moment comú, previ a la disgregació lingüística.

3.3. El model de la neolingüística

Arribats a aquest punt, no ens sembla imprudent de fer una petita digressió sobre la neo-lingüística, perquè és un model que, en principi, sembla capacitat per donar compte d'alguns dels fets de diferenciació i de convergència esdevinguts en una determinada zona i que permet mostrar, per tant, que els canvis s'irradien en l'espai i no romanen aïllats en les branques de l'arbre genètic. Però com que els processos de convergència i de diferenciació no són permanents ni mútuament excloents, resulta molt difícil acceptar la majoria de les generalitzacions a què arriba la neolingüística. La síntesi que

36 R. Lapesa justifica la coincidència entre castellà, aragonès i català en el començament de la reducció del diftong *ai*, situant-lo a la Tarraconense, al final de l'època visigoda —*vid.* la seva *Historia de la lengua española*, p. 128.

37 Encara que pensat preferentment per al lèxic d'una determinada part nord-oriental de la península ibèrica, que té per centre l'aragonès; *vid.* «Huellas aragonesas en los dialectos catalanes medievales», dins *Actas del congreso de lingüistas aragoneses*, Zaragoza, 1991, pp. 84-102, i els treballs allí citats de B. Pottier, G. Colón, P. Bec i J.A. Frago.

M. Alvar fa,³⁸ per exemple, del castellà —d'acord, per altra banda, amb les idees de R. Menéndez Pidal i de G. Rohlfs— classificant-lo com un dialecte arcaïtzant entre les llengües romàniques i summament innovador dintre de les peninsulars, perquè la Iberoromània pertany a una àrea extrema de la Romània³⁹ i en aquesta àrea el castellà hi té una situació central, és una cosa que pot mantenir-se només després de moltes matisacions, ja que comporta la simplificació d'una realitat molt més complexa en la qual no totes les dades concorden tan bé com pot semblar a primera vista.

Per una banda, com ha assenyalat Luis Michelena,⁴⁰ els corol·laris de la neolingüística condueixen a conclusions força desafortunades, perquè troben una aplicació legítima només on els dialectes s'han anat diversificant sense gaires trasbalsos de població, sotmesos a la influència duradora de centres culturals, religiosos o administratius, i aquesta no és precisament la situació del castellà. Però és que, a més, no existeixen en realitat llengües arcaïques i llengües innovadores, com a característica essencial i permanent d'elles, i no és possible, per tant, situar les innovacions en un únic centre. Per aquest motiu, mentre el castellà va molt més lluny que el portuguès en l'evolució del sufix *-ARIU*, en les de *-L-*, *-N-* i *-D-* intervocàliques el portuguès resulta més innovador.

Si acceptem la idea que Y. Malkiel⁴¹ es fa de la nostra llengua, es veurà la dificultat que existeix, en definitiva, per aplicar els criteris areals, si no es prenen moltes precaucions: «The speech area at present associated with Castile was once bisected by a few important ethnic borderlines marking in all likelihood different adoptions of the Latin legacy. What is ordinarily designated “Old Spanish” is an alliance of subdialects bracketed by the powerful Castilian roof, that is, by common evolutionary trends at a crucial, fairly late stage of the total growth; but on the level of the ground floor, that is, of older shifts anteceding the Muslim invasion by many centuries, there need not have occurred a perfect leveling of contrasts between those subdialects which in the remate past may very well have belonged to different linguistic confederacies.»

38 *Variedad y unidad del español*, Madrid, 1969, p. 30. En els mapes tan didàctics que presenta G. Rohlfs dins *Diferenciación léxica de las lenguas románicas* (trad. i notes de M. Alvar, Madrid, CSIC, 1960), hi ha greus simplificacions pel que fa al castellà i a les llengües peninsulars. Cf. Germà Colón, *El Léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gedos, 1976, i G. Rohlfs, *Romanische Sprachgeographie*, Munich, C.H. Beck, 1971.

39 Si no haguéssim pogut disposar dd llatí i haguéssim de conformar-nos amb el mètode de la neolingüística, a la *Historia de la lengua española* de Rafad Lapesa (Madrid, Gredos, 1981), no s'hi haurien pogut separar en dos apartats les coincidències entre el llatí peninsular i el d'altres àrees extremes —el primer, referit als arcaïsmes d'aquest llatí (§ 21.2), i el segon, als neologismes (§ 21.4).

40 «La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas», dins *Lengua e historia*, ja cit., pp. 74 i 75.

41 «Paradigmatic Resistance to Sound Change: The Old Spanish Preterite Forms *vide, vido* against the Background of the Recession of Primary *-D-*», *Language*, xxxvi (1960), p. 289.

3.4. Les innovacions particulars i la discontinuïtat geogràfica

Quan ens referíem, més amunt (§ 3.1.), a la possibilitat que algunes llengües romàniques haguessin pogut desenrotllar independentment entre si un sistema deíctic de tres graus, estàvem donant, prescindint del fet que fos certa o no, una explicació antieconòmica. En aquests casos el més prudent seria situar el canvi abans que el llatí s'hagués diferenciat per donar lloc a les diferents llengües romàniques. Per això, la Gramàtica històrica intenta explicar les evolucions comunes a diverses llengües remuntant-se a la que els és el punt de partida en lloc de justificar-les aïlladament en cada una d'elles. En això els lingüistes treballem exactament igual que els filòlegs, que solen explicar una innovació en què coincideixen distints manuscrits suposant que va tenir lloc en l'arquetip del qual procedeixen tots ells.

I és que, en un mètode basat en la diferenciació, si explicàvem els canvis com si s'haguessin produït independentment en cada llengua, estaríem atemptant contra els furs de la simplicitat de les explicacions i contra l'economia d'aquestes.

D'aquí que s'hagin fet no pocs equilibris per explicar en comú tant la diftongació romànica, com l'evolució de la *l-* inicial llatina en el lleonès, el castellà, l'aragonès i el català, com a conseqüència de l'*horror vacui* que senten molts lingüistes a causa de la discontinuïtat espacial amb què es presenten aquests fenòmens. De la mateixa manera que diversos copistes de la *Visión Deleitable* pogueren innovar independentment canviant *sabieza* en *sabiduría*,⁴² perquè aquesta darrera és *lectio faciliior*, casos com la diftongació de les vocals breus mitjes tòniques —que es dona en una sèrie d'espais discontinus— no requereixen una explicació que porti a buscar un comportament comú en un moment en què els territoris de la Romània no s'haurien diversificat encara lingüísticament, per després haver de justificar d'alguna manera els casos de no diftongació. Explicacions segons les quals el galaico-portuguès, l'occità o el català han

42 Vid. J.A. Pascual, «Los aragonesismos de *La Visión Deleitable* del bachiller Alfonso de la Torre», dins *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Arco Libros, 1988, pp. 665 i 666. És clar que en altres ocasions el problema consisteix, precisament, a trobar la *lectio faciliior*. J. Gutiérrez —«Berceo y las Rades de Ortoya (Santo Domingo, 223d)», dins *Homenaje al profesor Antonio Vilanova*, [A. Sotelo Vázquez, coord. i M.C. Carbonell, ed.], Universitat de Barcelona, 1989, pp. 309-320— i A. Ruffinato han arribat independentment a la conclusió que calia modificar «por ond a passar ovo de Ortoya las Rades» perquè, malgrat les aparences, es tracta d'una *lectio faciliior*: a l'Edat mitjana, el topònim àrab *rades* era freqüent a la zona riojana-burgalesa o a la salamantina, fet que podia induir a error a un escriptor, malinterpretant la *lecc. «lazarades»* —situada darrera de *passar* i del llatínisme a *orto*— com si es tractés de *las rades*.

diftongat, són deutores, a judici nostre, d'una idea com aquesta i no es basen en arguments de cap solidesa.⁴³

Si en el pla purament teòric, les innovacions independents representen un seriós problema per a la Gramàtica històrica, no és així en la realitat a què es dirigeix la Història de la llengua. Igual com en les tècniques del treball filològic es preveu la possibilitat d'innovacions independents en els textos, de la mateixa manera es produeixen canvis tan corrents en les llengües que no ha de sorprendre que passin a cadascuna d'elles. Sense pretendre entrar pels camins de la fonologia natural, hi ha certs fets romànics que admeten còmodament aquest tipus d'explicació. En aquest mateix simposi, el professor Várvaro⁴⁴ ha presentat un exemple revelador de canvi poligenètic, que troba una explicació satisfactòria en un model d'acostament al canvi històric que tingui en compte la diferenciació social i de registre dels usos lingüístics.

3.5. ¿Lleis metacròniques o lleis diacròniques?

I és que el polimorfisme, que en principi va semblar que suposava un greu esvoranc per a l'edifici neogramàtic, no significa cap problema per a aquesta teoria, sempre que no confonguem el mètode, que reconstrueix llengües com si fossin uniformes,⁴⁵ amb la realitat, en què aquestes es mostren variades.⁴⁶ En això —com en tantes coses— don Ramón Menéndez Pidal fou un avançat: la seva teoria del canvi s'adapta bé a la idea que, en un moment determinat, un so pot experimentar diferents canvis segons el lloc, el nivell social, el registre, etc. És més, don Ramón va saber veure com, entre dues llengües o dialectes, hi ha diferències respecte d'un canvi que poden ser

43 Vid. Y. Malkiel, «Critères pour l'étude de la fragmentation du latin», dins *Atti del XIV Congresso internazionale di linguistica e filologia romanza*, I, Napoli/Amsterdam, G. Macchiaroli/J. Benjamins, 1977, pp. 27-47, i «Between Monogenesis and Polygenesis», dins *Papers from the Third International Conference on Historical Linguistics*, [Peter Mahler et al., eds.], Amsterdam, John Benjamins, 1982, pp. 235-272.

44 «Monogènesi o poligènesi del canvi lingüístic: ¿una oposició inconciliable?», publicat en aquest mateix volum, pp. 13-38. Un cas interessant, pel fet d'anar contra corrent, és el de Leonard Clifford S. jr., *Umlaut in Romance. An Essay in Linguistic Archeology*, Grossen-Linden, Hoffmann, 1978, que fa un meritori exercici de mètode, a costa d'una sèrie de complicacions inusuals, per demostrar que la metafoia, que creiem desenrotllada poligenèticament en algunes zones de la Romània, és d'origen monogenètic, la qual cosa obliga a buscar explicacions per a la pèrdua de la metafoia a la major part dels territoris romànics.

45 El que explica que R. Lapesa escrigui a la seva *Historia de la lengua*, p. 83, que «el latín vulgar se mantuvo indiviso, y en cierto grado uniforme, durante la época imperial; pero esta fundamental unidad no implicaba falta de diferencias regionales».

46 Per això ens sembla exagerat el refús que fa Roy Harris-Nortall de les «series of neat categorial rules» per explicar la síncopa a «The Spread of Sound Change: Another Look at Syncopé in Spanish», *Romance Philology*, XLIV (1990), pp. 137-161.

degudes moltes vegades no a l'evolució en si, sinó a la diferent valoració que se'n feia en ambdues llengües o dialectes.⁴⁷ D'aquí que explicacions com la de la difusió de l'aspiració de *r*- inicial o la dels resultats del sufix *-iello*, resultin sorprenents per llur modernitat⁴⁸ —situació en què es troben també, juntament amb altres, les consideracions de R. Lapesa sobre l'evolució de *-ALT-* en espanyol als segles IX i ss.⁴⁹

El fet és que, dia a dia, anem trobant més dades de la varietat de resultats a què arriba un so determinat en un moment concret, perquè cada vegada disposem de més documents per al nostre treball. De manera que els salts enrera, que en principi no resulten raonables en una cadena evolutiva, sí que ho són quan les dades ens confirmen el que sabem per experiència: que en la lluita de normes és possible que, al llarg d'un temps, la pronunciació prestigiada canviï de direcció diatràtica i diatòpica. I els mateixos exemples poden mostrar, en algunes ocasions, com una llei fonètica, abans de generalitzar-se a tots els casos en què apareix un so en un context determinat, comença per una o diverses paraules. El que, respecte a això, ens ensenya la Història de la llengua no atempta contra les lleis fonètiques, sinó que precisa el seu mecanisme quan les presenta com la selecció última que fa la norma, entre diverses possibilitats d'evolució. En aquesta aparent contradicció entre la uniformitat exigida pel mètode de la Gramàtica històrica i la realitat, tan variada, la Sociolingüística mostra, en la varietat de l'ús, un dels camins pels quals han de transitar els historiadors de la llengua.

Per altra banda —i per buscar un pla més general que el dels sons— aquests meandres pels quals transcorre la realitat del fet lingüístic; tan allunyats de les simplificacions a què ens obliga la Gramàtica històrica, són els que ens pot mostrar també la Història de la llengua. Per exemple, la progressiva desaparició de l'aragonès en el seu ús culte i escrit fins a arribar al segle XV no pot fer-nos oblidar que, en aquell mateix moment, va arribar a exercir un fort influx sobre alguns escriptors castellans, alhora que uns quants aragonesos van

47 Cf. les idees sobre el lleonès i el castellà exposades per D. Ramón Menéndez Pidal en el seu pròleg al llibre de Claudio Sánchez Albornoz, *Una ciudad de la España cristiana hace mil años*, Madrid, Rialp, 1982.

48 Vid. *Orígenes del español*, ja cit., pp. 221 i ss., i 152 i ss.

49 Vid. la seva *Historia de la lengua española*, cit., p. 163.

intentar recuperar llurs senyes d'identitat lingüística, mal que no aconseguissin d'impedir el progressiu abandonament d'aquell dialecte hispànic.⁵⁰

4. ¿ESTUDI DELS DOCUMENTS O RECURS ALS DOCUMENTS?

El desenvolupament dels mètodes de reconstrucció propis de la Gramàtica històrica no ha anat acompanyat entre nosaltres, fins a una època recent, del complement d'un avanç paral·lel dels mètodes de la Història de la llengua. I no ens referim al fet que en molts estudis lingüístics realitzats sobre textos medievals, i fins sobre textos moderns, llurs autors s'hagin conformat amb descripcions dels fets que s'acaben en mostrar els diftongs que, com era d'esperar, són continuadors de les vocals mitges tòniques llatines; o al fet que se segueixi utilitzant Mena, Santillana o Villena per avançar els cultismes que apareixen un segle després en Góngora; o al fet que s'exageri la importància dels italianismes del segle xv. No, no és pas això el que ens preocupa, sinó el fet que no abundin, en el camp de la filologia hispànica, estudis fets amb el rigor i la cura que R. Lapesa va esmerçar en els seus treballs sobre el Fur d'Avilés i altres documents asturians, o L.F.L. Cintra en la seva investigació crítica i ponderada sobre els Furs de Castelo Rodrigo... Aquesta era la millor forma de continuar la refinada manera de treballar de don Ramón Menéndez Pidal.

La majoria de les vegades, els documents medievals ens han servit per localitzar unes quantes grafies amb què confirmar o ampliar el que ja havia apuntat la Gramàtica històrica, més que com un mitjà per falsar-ne seriosament les conclusions. Això es justificava plenament en el cas dels *Orígenes del español*, perquè els problemes urgents que el seu autor va haver de resoldre el van obligar, en escriure aquell llibre decisiu i insuperable, a donar a les grafies interpretacions sorgides intuïtivament davant de cada problema que s'anava presentant, sense poder comptar amb una teoria prèvia de la grafia. D'aquí que el lector tingui, de vegades, la sensació que predomina el costat de la reconstrucció, per sobre del de la interpretació de dades històriques. Vegem, a tall d'exemple, unes quantes línies escrites per don Ramón sobre l'evolució de

50 Vid. F. González Ollé, «Distinción legal entre el castellano y el aragonés en 1409», *Revista de Filología Española*, LXIII (1983); i J.A. Pascual, «Los aragonesismos en *La Visión Delectable...*», cit., p. 675 i «La actitud hipercastellanizante de D. Adolfo de Castro en su edición de *La Visión Delectable* del Bachiller Alfonso de la Torre», dins *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Gunter Narr, Tübingen, 1989, pp. 289 i 290. Hi ha bastants treballs sobre la pervivència de restes lèxiques aragoneses en textos literaris i no literaris posteriors al segle xv; un dels darrers que coneixem és el de J.A. Frago, «El aragonés lingüístico de Gracián», dins *Actas de la I Reunión de Filólogos Aragoneses*, Zaragoza, 1986, pp. 333-363.

κ'L, G'L i LY:⁵¹ «Estas varias grafías *g* o *i* en los documentos de los siglos x y xi, apegados con su letra visigoda a los usos arcaicos de *g* = *y*, pueden significar *y*, resultada moderno leonés de [j]; pero en los documentos del xii en letra francesa, la cual regulariza bastante el empleo de *g* para el sonido distinto de *y*, y en los documentos aducidos aquí en último lugar, pertenecientes a la frontera leonesa con Castilla, es mas probable que *g* o *i* signifiquen [ʒ] o [ʒ̃], aunque no se hallan en León las grafías castellanas *gg*, *ih*, que más claramente revelan intención de representar un sonido diversa de *y* i.»

En aquest fragment hi alternen cautela i imprecisió: l'ús de *g* o *i* en els documents dels segles x i xi «puede significar» un so [y], perquè tal és el resultat modern del lleonès; però en els documents del xii i en els fronterers amb Castella, «lo mas probable» és que es tracti de la representació de la fricativa o africada prepalatal sonora, «aunque no se hallan en León las grafías castellanas *gg*, *ih*, que mas claramente revelan intención de representar un sonido diverso de *y*». En aquest cas la imprecisió no és una casualitat, sinó el resultat a què condueix el fet d'acudir als documents només per confirmar-hi les idees a què hem arribat a través del mètode de reconstrucció. Pel fet de tenir avui el lleonès [y] per a alguns casos de [x] castellana procedents de κ'L, G'L i LY, no seria impossible que als segles x i xi el resultat d'aquests grups hagués estat [y] i que només més tard, i d'una manera particular a la frontera amb Castella, aquesta consonant fos substituïda per una altra de fricativa, o africada, prepalatal sonora. Tot depèn de les idees prèvies que tinguem sobre l'antiguitat de [ʒ] o [ʒ̃] en lleonès.

En aquest sentit, segueixen tenint encara ple valor les encertades precaucions que Américo Castro ens animava a prendre, ja fa vuitanta anys, en la seva tesi doctoral,⁵² quan —a diferència del que passa actualment— sí que era lícit parlar d'una escassetat de materials: «en ningún caso puede darse a estos hechos [gràfics] sino un valor muy restringido; ademas de la razón alegada varias veces de la escasez de los materiales, se añade aquí la del temor de errar queriendo dar a los testimonios escritos la virtud de representar la lengua hablada. Mucho se ha progresado en el estudio de la historia de la lengua utilizando los documentos como fuente de información; por su fecha precisa y por la indicación del nombre y patria del escrito, permiten fijar en un lugar y un año los fenómenos lingüísticos. Pero, por desgracia, los resultados no parecen ser tan exactos como resulta del primer examen de la cuestión.»

51 *Orígenes del español*, § 50-3, p. 277.

52 *Contribución al estudio del dialecto leonés de Zamora*, Madrid, 1913, p. 29.

5. A MANERA DE CONCLUSIÓ

Hem pretès mostrar, amb unes quantes observacions sobre alguns problemes relatius a la Història de la llengua, com normalment aquest mètode —o disciplina, si es prefereix— es pren com a complement de la Gramàtica històrica. Però el fet que sense aquesta no es pugui treballar en aquella, no significa que no hàgim de desenvolupar unes tècniques de treball amb els textos —tant literaris com documentals— que ens permetin d'avançar pels camins de la història. Thomas Cable,⁵³ que ha explicat encertadament com donar la volta a les grafies dels textos amb un plantejament en què no es confonen lletra i so —com en els primers historicistes decimonònics— ni s'interposen les grafies com a simples transcripcions dels sons —segons la doctrina posterior i «més perfecta», després del descobriment de la fonètica—, està originant una bona quantitat d'innovadors treballs a l'àrea anglesa que no seria dolent, per una vegada, d'emular al nostre país, oblidant una mica l'extasiada contemplació dels èxits passats.

En el fons, els problemes que comporta l'estudi de les dades històriques potser vénen del fet que no hem aconseguit sortir del tot de la proposta d'una Història de la llengua fonamentada en l'idealisme, concebuda com una forma de mitigar el positivisme de la Gramàtica històrica. Quan hom al·ludeix —intentant de buscar una sintonia entre les llengües i llur història— al caràcter innovador o revolucionari d'un idioma o a la seva qualitat de ser enèrgic o rude, i fins a la possibilitat que la seva bondat intrínseca fes possible que s'extengués per sobre d'altres idiomes sense cap tipus de coacció, correm el risc d'estimar-nos des de la bella altura de les metàfores per anar a estavellar-nos contra l'intangible esperit dels pobles. No és pas aquí on els autors d'aquesta exposició voldríem situar les tasques que hauran d'emprendre en el futur els historiadors de la nostra llengua.

53 «Philology: Analysis of Written Records», dins Edgard C. Palomé, *Research Guide on Language Change*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 1990, pp. 97-106.

HISTÒRIA INTERNA I HISTÒRIA EXTERNA

FRANCESCO BRUNI

1. Un col·loqui dedicat a *Problemes i mètodes de la Història de la Llengua* convida de manera explícita a la discussió teòrica: és un plantejament que contrasta feliçment amb la tradició d'aquesta disciplina, aliena normalment a reflexions d'ordre general. Es pot recordar, en efecte, que Carlo Dionisotti, ressenyant la *Storia della lingua italiana* publicada el 1960 per Bruno Migliorini, va arribar a escriure, entre els diversos elogis merescuts per aquesta obra fonamental: «La *Storia* di Migliorini è, quale poteva attendersi, un libro onesto, sano, utile, e, grazie a Dio, non problematico»;¹ un llibre, doncs, del tot enfocat cap als fets, cap a la documentació i totalment allunyat de reflexions abstractes sobre els fonaments de la disciplina. No és pas que es tracti d'una característica exclusiva dels estudis italians: s'arriba a la mateixa conclusió prenent en consideració, amb l'ajut d'un treball ben conegut d'Alberto Vàrvaro,² les històries de la llengua produïdes en l'àmbit de la romanística i de la germanística, ja que, per entendre els pressupòsits metodològics implícits, cal fixar-se en els detalls de la investigació. Si prenem en consideració els treballs dels darrers trenta

1 «Per una storia della lingua italiana», dins *Geografia e storia della letteratura italiana*, Torino, Einaudi, 1967, pp. 75-102 (p. 89).

2 «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa», *Romance Philology*, xxvi (1972-73), pp. 16-51 i 509-531, ara dins *La parola nel tempo*, Bologna, Il Mulino, 1984, pp. 9-77.

anys, que permeten de caracteritzar les direccions de la recerca moderna, podem distingir les perspectives de treball que s'obren sota l'estímul:

- a. d'anàlisis lingüístiques compatibles amb la dimensió històrica;
- b. d'anàlisis històriques compatibles amb la dimensió lingüística.

Em sembla lícit atribuir els treballs reagrupables en el primer punt a la història interna, i els del segon a la història externa. He d'advertir de seguida, però, que els diferents estudiosos entenen de maneres diferents les nocions d'història interna i història externa.³ La distinció és ambigua per moltes raons: per claredat, preciso que la història externa de l'italià inclouria, en primer lloc, la difusió del florentí-toscà fora de la Toscana; en segon lloc, la difusió de l'italià (de base florentina) fora d'Itàlia, com a llengua de cultura (al Renaixement o, en altres condicions, al segle xx) o com a llengua dels italians emigrats a l'estranger. De manera inversa i complementària, la història externa del francès, de l'espanyol o del català hauria de tenir en consideració el paper que aquestes llengües han tingut a Itàlia, i la mateixa història lingüística italiana no pot deixar de dedicar una especial atenció a la presència d'aquestes llengües (i dels seus portadors, els homes) en el territori italià. Més endavant faré alguna altra precisió sobre això (*cf.* 3).

2. Començant pel primer dels punts que he indicat, és fàcil de veure que a partir dels anys seixanta els estudis d'Història de la llengua han estat influïts positivament per nous interessos que, tot i que havien madurat fora de la Història de la llengua, també podien trobar una aplicació fecunda en el nostre camp d'estudi. Em refereixo a la projecció històrico-lingüística realitzada a partir de problemes considerats en clau sincrònica: crec que els tres camps principals d'aquesta nova perspectiva són l'italià regional, l'italià popular i l'italià parlat, per als quals podem indicar, sí volem assenyalar punts de partida aproximatiu, les tres recerques-guida de Giovan B. Pellegrini, Maria Cortelazzo i Rosanna Sornicola, dedicades a l'italià regional, a l'italià popular i a l'italià parlat.⁴

Per fer més comprensible la noció d'italià regional, manllevo d'un treball de Pellegrini la transcripció fonètica de quatre enunciats. El primer transcriu una frase en el dialecte arcaic d'una petita comarca veneciana; el segon la repeteix en un dialecte urbà del Vènet; en el tercer es passa ja del dialecte a

3 Seria útil una relació (l'absència de la qual ja ha estat observada per Vàrvaro a «Storia della lingua», p. 25, n. 68) de les diverses accepcions d'aquesta parella de conceptes. Algunes indicacions poden trobar-se al mateix Vàrvaro, «Storia della lingua ...», pp. 24-27.

4 *Vid.* respectivament «Tra lingua e dialetto in Italia» [1960], dins *Saggi di linguistica italiana*, Torino, Boringhieri, 1975, pp. 11-35; *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana. III, Lineamenti di italiano popolare*, Pisa, Pacini, 1972; *Sul parlato*, Bologna, Il Mulino, 1981.

la llengua, però és una llengua amb color regional (també venecià); només el quart enunciat és de l'italià comú:

- a. no sai kande ke podarōn źi ta cęsa del nōst santol
- b. non so kwando ke podarēmo (a)ndar a kasa del nōstro santol(o)
- c. non so kwando (ke) potrēmo andare a kasa del nōstro santolo
- d. non so kwando potrēmo rekarci dal (andare a kkasa del) nōstro padrino⁵

¿Què distingeix l'italià regional del tercer enunciat de l'italià comú del quart i dels dialectes dels altres dos primers? Segons Pellegrini,⁶ l'italià regional es distingeix de la llengua comuna en virtut de peculiaritats prosòdiques, fonètiques (noti's l'absència de reduplicació fono-sintàctica a *an-dare a kasa*), sintàctiques (el cúmul de conjuncions a *kwando ke*, contra *kwando* de l'italià; encara que en un enunciat més acurat el *ke* pot suprimir-se), lèxiques (*santolo* contra *padrino*); contràriament, l'italià regional no es diferencia de l'italià en el pla morfològic, i aquesta és la barrera que el separa de les solucions dialectals.

La novetat d'aquesta classificació no prové de la distinció entre llengua i dialecte, una polaritat constitutiva de la història lingüística italiana, de la qual sempre s'ha tingut una consciència molt clara. Si se'm permet fer un pas cap endarrera en el temps, recordaré que, des d'aquest punt de vista, la investigació moderna segueix una línia de recerca que va inaugurar la tradició del vuitcents. En els darrers decennis del segle XIX, efectivament, per impuls de Graziadio I. Ascoli, a l'atenció per la gramàtica i el vocabulari i als plantejaments històrics de la lingüística pre-científica⁷ s'hi van sumar els interessos de la Gramàtica històrica (principalment de la fonètica històrica) nascuts del comparativisme i de la romanística alemanya; és per això que a l'*Archivio glottologico italiano* fundat per Ascoli el 1873, i a les revistes de filologia romànica dirigides per Ernesto Monaci, van publicar-s'hi edicions de textos, literaris o no, dels primers segles de la llengua, acompanyades de buidats lingüístics que, després d'alguns decennis de treball intens (sobretot en els darrers trenta anys del vuitcents), van mostrar l'articulat mapa lingüístic de la Itàlia medieval, especialment de les regions al nord de la Toscana. La publicació, acompanyada d'«il·lustracions» glotològiques, de

5 G.B. Pellegrini, «Quel che non sappiamo sulla dialettologia», *Problemi*, xix/xx (1970), pp. 823-831 i 865 (p. 827); més àmpliament a Pellegrini, *Tra lingua e dialetto* ...

6 *Vid.* altra vegada Pellegrini, *Tra lingua e dialetto* ...

7 Recentment s'ha posat en relleu la continuïtat, de llarga durada, que caracteritza la reflexió lingüística a Itàlia (*cf.* C. Marazzini, *Storia e coscienza della lingua in Italia dall'Umanesimo al Romanticismo*, Torino, Rosenberg & Sellier, 1989; i *vid.* també les agudes consideracions de M. Tavoni en aquest mateix volum d'actes i a *Il Quattrocento*, Bologna, Il Mulino, en premsa). Crec tanmateix que es pot mantenir la distinció entre una fase pre-científica i una de científica, almenys per consignar el conjunt de les tècniques elaborades en el segle passat per la lingüística històrica alemanya i imitades, més o menys originalment, en altres països europeus (Itàlia entre ells).

textos documentals i sobretot literaris (cultes, en definitiva), d'alt o escàs interès artístic, però sempre significatius lingüísticament, tenia sobretot aquest objectiu. Com ja s'ha remarcat, una tradició semblant existeix encara avui, tot i que certament és més exigent que aquella que va afermar-se a la fi del segle passat, i s'ha estès a les àrees (en primer lloc a les regions meridionals) que van quedar oblidades en la fase dels pioners.

La línia mestra dels estudis, que he descrit aquí molt sumàriament, es concentrava en les posicions extremes de la llengua i del dialecte (equivalents al darrer i al primer dels quatre enunciats reproduïts més amunt). Només en dates més recents també s'han observat amb atenció les varietats intermèdies, i particularment l'italià regional. En la classificació de Pellegrini, doncs, la novetat són les varietats intermèdies.

Els estudis històrico-lingüístics també han rebut la influència d'aquests nous interessos, i ben aviat s'ha produït una projecció cap enrera sobre l'italià postunitari (posterior a 1861).⁸ Naturalment, el pas de l'anàlisi sincrònica a la diacrònia comporta l'abandonament de les fonts orals i l'ús de les fonts escrites, de les quals se serveix, per definició, la Història de la llengua. Així doncs, també per efecte dels estímuls que suggereix la recerca sobre l'estat actual de la llengua, del dialecte, de les seves formes intermèdies, de la situació actual s'ha tornat cap enrera en el temps, cercant noves fonts documentals. En la dicotomia de textos literaris i textos documentals (com per exemple estatuts i reglaments, dotats generalment d'un valor oficial, o fins i tot cartes comercials), s'ha introduït la recuperació i l'examen d'escrits privats, o de textos escolars dirigits a corregir els errors de llengua (*l'Appendix Probi* ha tingut nombroses, incomputables continuacions d'època més recent), amb l'objectiu d'investigar un camp molt vast, que ha estat ben poc cultivat fins que no se n'ha percebut la riquesa. No és pas una novetat absoluta, perquè ja en els anys de la segona postguerra van dedicar-se molts estudis a la toscanització gradual detectada en textos literaris i documentals, per exemple, del segle xv i dels primers anys del xvi, quan s'imposa lentament una norma toscano-florentina. El que és nou, però, és la sensibilitat, alimentada per fonts inadvertides fins fa molt poc, per l'infinit número de persones que es troben entre la llengua i el dialecte, per una situació que pot definir-se com d'imperfecte i parcial coneixement de l'italià. Per posar només un exemple, Giorgio Franchi da Berceto, rector d'un poble de l'Apení emilià, que cap a la

8 Les vicissituds de l'italià regional són una part important del llibre de T. de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza [1963], 1983.

meitat del segle xvi escriu un ampli diari intitulat *Nove* («Notícies») no escriu en dialecte —però també es troba lluny de la llengua literària.⁹

Els italianistes coneixen bé el cas de Manzoni, el qual solia dir que estava familiaritzat amb el francès i el «particolare idioma»¹⁰ de Milà, però que es trobava en serioses dificultats quan havia de fer servir l'italià (el mateix Manzoni ens informa de l'expressió «parlar finito», corrent al Milà del seu temps, amb què s'indicava un ús aproximatiu de l'italià).¹¹ Com que en els dialectes septentrionals es detecta una caiguda molt àmplia de les vocals finals, que l'italià conserva, els milanesos que provaven de parlar «in lingua» es conformaven a restituir la vocal caiguda, mantenint el lèxic i la sintaxi del dialecte. El «parlar finito» implica, per altra banda, una consciència de la llengua i una aspiració cap a ella també entre els parlants no cultes, de fora del cercle dels escriptors, de manera que Manzoni partia, per la seva experiència de narrador en prosa, a més del seu coneixement de milanès i del francès, i de les seves lectures de textos en llengua florentina i italiana, també de l'italià més o menys parcialment aconseguit de la seva ciutat. Aquest italià incomplet (perquè hi alternaven modismes toscans i modismes locals), i per tant «impur», és a dir híbrid, mestís, era de formació antiga. A la Llombardia del setcents coneixem diversos textos plens d'elements regionals. I estudis recents sobre el Ticino, el cantó suís on la italoфония és d'irradiació principalment milanesa, mostren com fins i tot en aquesta àrea perifèrica, a partir del segle xvi, s'hi detecta, per efecte dels fluxos migratoris cap a la Toscana, una evident intenció d'escriure, en circumstàncies tant públiques com privades, en italià, i això «indipendentemente da qualsiasi riferimento di natura letteraria o colta».¹² Aquest italià més o menys aconseguit documenta una parcial però precoç adquisició fins i tot per part d'estrats humils de la població; i el ticinès no es pas un cas aïllat.

En conclusió, les descripcions sincròniques, inspirades en la sensibilitat moderna (de tipus sociolingüístic) per les varietats a mig camí entre llengua i dialecte, i la noció, també originàriament sincrònica, d'interferència¹³ han ajudat a considerar des d'un nou punt de vista també les fases antigues de la llengua, i a no descurar una massa imponent de documentació, que ens interessa

9 Ed. G. Petrolini, Parma, La Pilotta, 1980; d'ell mateix, cf. «Un esempio d'italiano» non letterario del pieno Cinquecento», *L'Italia Dialettale*, XLIV (1981), pp. 21-117 i XLVII (1984), pp. 25-109.

10 Com es llegeix p.e. en la quarta redacció de l'obra *Della lingua italiana*, dins *Scritti linguistici e letterari*, V.I, [L. Poma i A. Stella eds.], Milano, Mondadori, 1974, p. 367.

11 *Vid.* la cinquena redacció de l'obra citada a la nota anterior, p. 767.

12 S. Bianconi, *I due linguaggi. Storia linguistica della Lombardia svizzera dal '400 ai giorni nostri*, Bellinzona, Casagrande, 1989, p. 60.

13 Com és sabut, el concepte està codificat en el conegut llibre d'U. Weinreich, *Lingue in contatto*, Torino, Boringhieri [1953], 1974.

precisament pel fet de procedir d'una zona pròxima o remota dels extrems de la dialectalitat i de la llengua, però no coincident. És per això que comencem a disposar de descripcions i històries lingüístiques regionals, entre les quals ja existeixen, totalment o en part, les del Ticino¹⁴ o el Piemont¹⁵ o Sicília;¹⁶ i s'està preparant, sota la meua direcció, una obra de conjunt dedicada a l'*Italiano nelle regioni*.¹⁷ la història de la llengua regional hi és observada no des de la perspectiva de l'idioma dialectal, sinó de l'italià, en la seva mòbil penetració, diferent segons els tipus d'escriptura i d'usuaris, en la seva coincidència o conflicte amb el dialecte local, o amb altres llengües, com el català i l'espanyol a Sicília o a Sardenya o a Nàpols, o com el francès al Piemont.

A la frontera de l'italià regional i l'italià parlat hi trobem l'anomenat italià popular, definit per Cortelazzo com «il tipo di italiano imperfettamente acquisito da chi ha per madrelingua il dialetto».¹⁸ A diferència de l'italià regional (i del parlat), l'italià popular s'ha estudiat, sobretot en els primers anys, en fonts escrites; però en aquest cas el punt de partida també ha estat sincrònic, inspirant-se en el treball precursor de Spitzer que, havent exercitat l'ofici de censor de la correspondència dels soldats italians presoners dels austríacs durant la primera guerra mundial, va estudiar les seves cartes.¹⁹ Als anys setanta es va discutir la naturalesa, escrita o oral, unitària o geogràficament fragmentada, d'aquest fenomen. Posteriorment s'ha anat aclarint que un aspecte essencial de l'italià popular consisteix en la simplificació de les regles gramaticals que valen per a la llengua²⁰ (no m'aturo a comentar la relació, molt dinàmica, entre italià popular i codificació de la norma). Pel que ens interessa, bastarà repetir que l'italià popular és també des d'una òptica històrica un fenomen necessàriament lligat a l'escriptura (que ens en conserva els testimonis). Ben aviat ens hem adonat que les peculiaritats formals d'aquells textos (i les condicions que en reglen la composició) no estan circumscrites a la cronologia del noucents, sinó que es poden retrobar al llarg d'un període molt ampli.

14 S. Bianconi, *op.cit.*; O. Lurati, *Dialetto e italiano regionale nella Svizzera italiana*, Lugano, Banca Solari & Blum, 1976; A. Petralli, *L'italiano in un cantone. Le parole dell'italiano regionale ticinese in prospettiva sociolinguistica*, Milana, Angeli, 1990.

15 C. Marazzini, *Piemonte e Italia. Storia di un confronto linguistico*, Torino, Centro Studi Piemontesi, 1984; *Il Piemonte e la Valle d'Aosta*, Torino, Utet Libreria, 1991.

16 Entre els molts treballs d'A. Vàrvaro, es poden recordar els d'interès pròpiament sicilià recollits en el volum *La parola nel tempo*, ja cit.; entre els d'altres autors, vegeu p.e. F. Lo Piparo, «Sicilia linguistica», dins *La Sicilia*, [M. Aymard i G. Giarrizzo eds.], Torino, Einaudi, 1987, pp. 735-807.

17 Acaba d'aparèixer el primer d'una sèrie de volums que tracten aquesta qüestió de manera molt més àmplia: C. Marazzini, *Il Piemonte e la Valle d'Aosta*, ja cit.

18 M. Cortelazzo, *Avviamento critico ...*, p. 11.

19 L. Spitzer, *Lettere di prigionieri di guerra italiani 1915-1918* [1921], Torino, Boringhieri, 1976.

20 Cf. en especial G. Berruto, «L'italiano popolare e la semplificazione linguistica», *Vox Romanica*, XLII (1983), pp. 38-79.

En la mesura que els textos en italià popular vénen condicionats per l'origen geolingüístic del redactor, per la varietat local o dialectal materna, no es diferencien de les escriptures de tipus regional o, encara, dialectal. Però hi ha fenòmens derivables d'una tipologia general, que es reproduceix en textos allunyats entre si en el temps i en l'espai. No es tracta pas del joc de les influències conscients, de diàleg intertextual (com se'n diu ara) que relaciona, posem per cas, una lírica amb els textos lírics de la tradició que li fan de fonament. Com que la cultura dels autors de textos en italià popular és escassa, el fet de retrobar caràcters formals anàlegs no és pas el fruit d'una adaptació conscient a les regles d'un (sub)gènere, sinó que és el resultat, com ja es veia venir, de les condicions que presideixen la composició del text, de la relació entre el redactor, la seva poca instrucció escolar i el fet d'escriure. S'explica d'aquesta manera perquè les repeticions i el rol de la deixi tenen un paper tan important en les cartes dels bandolers meridionals de la segona meitat del vuitcents o, per citar un il·lustre text ibèric de «llatí vulgar», en la *Peregrinatio* (o *Itinerarium*) *Egeriae*.

La llengua parlada, finalment, que és un terreny relliscós per a la investigació històrica, concentrada per definició en testimonis escrits, i per això mateix particularment exposada al risc d'observacions impressionistes, és tanmateix un territori essencial, i se n'ha començat una exploració fins i tot en l'àmbit de la diacronia i dels textos escrits.²¹

Arribats en aquest punt, ja és hora de fer explícita una pressuposició ben clara en el que he anat dient: la Història de la llengua ha acabat, quasi sense adonar-se'n, per ampliar els seus interessos a tot tipus de text, on «text» és un terme que pren el sentit ampli de «qualsevol text», tant escrit com oral, tant breu com llarg (encara que amb sentit almenys intencionalment complet), en l'accepció, en definitiva, de la lingüística textual. S'ha observat,²² efectivament, que els estudis d'Història de la llengua italiana només han adaptat marginalment la lingüística generativa, però hi ha hagut una important convergència amb les investigacions etiquetades sota la categoria d'aquella neoretòrica que és la lingüística textual. Més enllà de les etiquetes, sovint convencionals, no hi ha dubte que la història lingüística també s'ha servit (i n'és una prova el volum citat de D'Achille, al qual remeto també per la bibliografia precedent) de nocions com les de *tema / rema*, *donat / nou* com una fecunda clau interpretativa, cosa que ha ensenyat, per dir-ho en poques paraules, a formular noves preguntes a la documentació tradicional

21 Vid. el recent P. D'Achille, *Sintassi del parlato e tradizione scritta della lingua italiana*, Roma, Bonacci, 1990.

22 Per L. Serianni, «La linguistica», comunicació al *Convegno «L'italianistica nell'Università. Ricerca e didattica»*, organitzat per l'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana (AISLI), Sezione italiana, a Bolonya del 2 al 4 de maig de 1991.

i a les noves fonts de què hem parlat. Se sap que la llengua d'un autor està subjecta a variacions que depenen del gènere literari que usa, de manera que al segle xv Boiardo escriu un cançoner (*Amorum libri*) més toscanejant que l'*Orlando Innamorato*, poema cavalleresc per al qual no li servia, com passa per contra en els *Amorum libri*, el model lingüístic, a més d'estilístic, del *Canzoniere* de Petrarca.²³ Però si la nostra recerca s'amplia fins a la textualitat sense restriccions, aleshores podem assistir a una diversitat molt més gran que aborda modes, temps i graus d'italianització en individus i en grups diferents.

3. Les qüestions que hem tocat a propòsit de l'italià regional, popular i parlat s'acosten en molts punts als estudis d'història externa de la llengua. Abans ja he observat que la distinció entre història interna i història externa no és clara, i precisament per això els estudiosos l'interpreten de diferents maneres. Si s'observa com està plantejada en la *Storia della lingua italiana* de Migliorini, on els capítols s'obren amb una síntesi dedicada a *esdeveniments* o *fets històrics* o *polítics*, s'ha d'admetre que les notícies que s'hi recullen no estan íntimament lligades a la història interna, sinó que són, en altres paraules, extrínseques a l'examen de les dades fonètiques, lèxiques, etc.²⁴

Em sembla que moltes recerques modernes parteixen d'un pressupòsit implícit que en aquesta ocasió convé explicitar: la història externa integra diferents centres d'interès, els quals no es limiten als processos de difusió del florentí a Itàlia i de l'italià (i les seves varietats) fora d'Itàlia, de què ja hem parlat a § 1.

Per passar, doncs, a les anàlisis històriques compatibles amb la dimensió lingüística, que és el segon dels punts que he anunciat (§ 1), és fàcil d'observar que les fonts que he citat en el punt precedent no poden ser estudiades des d'un punt de vista exclusivament lingüístic. Tant els textos literaris i documentals (oficials o mercantils), com els modestos llibres de comptes, els diaris, els llibres de memòries familiars, s'han de considerar en relació amb la grafia i el suport material utilitzat, que defineixen també físicament el caràcter semiculte d'un text. Aquest és un altre dels aspectes sobre els quals s'estan multiplicant les investigacions, amb l'objectiu de reconstruir, de la manera més àmplia possible, el procés integral de la comunicació —des de la producció del text fins a la seva recepció— dins del qual viu l'acte lingüístic. En altres casos s'haurà d'estudiar el nexa entre missatge verbal i missatge figuratiu, que avui es mira amb molt d'interès (des de la relació text - il·lustració en els còdexs miniats, fins als escrits que acompanyen molts frescos i cicles de frescos). Això val per al text manuscrit, però s'ha de reservar

23 Cf. P.V. Mengaldo, *La lingua del Boiardo lirico*, Firenze, Olschki, 1963, pp. 35 i ss.

24 Ja a A. Stussi, «Storia linguistica e storia politica» [1980], ara dins el seu *Studi e documenti di storia della lingua e dei dialetti italiani*, Bologna, Il Mulino, 1982, pp. 29-45 (esp. p. 34).

també una atenció anàloga a la impremta, que presenta una gran diversitat de formes: del full volant i del llibre popular al llibre d'estudi per als doctes o els professionals.²⁵

La història de l'ensenyament és essencial per a una història externa connectada amb la interna: la fragmentació dialectal característica d'Itàlia ha actuat de manera que la llengua comuna s'expandís principalment pel canal de l'escola (sense oblidar la importància de les experiències lingüístiques lligades amb el desplaçament dels comerciants, dels mercenaris i dels més diversos moviments migratoris). La història de l'escola és, per tant, un component fonamental de la història de la italianització; i també interessa a la història interna la qualitat de la llengua que s'ensenyava. No sempre era pur el toscà que ensenyaven els gramàtics del cinccents, però sí que era toscà, encara que amb algun conflicte —i de vegades adaptant fins i tot codificacions gramaticals del vènet—, l'italià elemental ensenyat al segle XVIII per sant Alfonso dei Liguori en el seminari de Deliceto, un poblet de la Pulla.²⁶

Després de la invenció de la impremta, l'escola s'ha servit del llibre imprès, i també per aquest motiu (i naturalment en si i per a si), la història de la impremta és, amb la de l'escola, un altre punt d'història externa íntimament connectat amb la Història de la llengua. En el cinccents, Venècia, capital tipogràfica d'Itàlia, va difondre una llengua toscana en què sobreviuen en gran quantitat residus no toscans.

A Itàlia hi ha hagut, a més, una força que ha actuat durant segles com a mitjancera entre els doctes i el poble, i aquesta força, de la qual tot just avui es comença lentament a valorar l'acció lingüística, ha estat l'Església. Si un discurs sobre l'italià d'avui difícilment pot evitar de referir-se a la influència dels mitjans de comunicació de massa, cal tenir present que durant molts de segles el mitjà més continu i eficaç que ha posat en contacte la gent amb un idioma diferent del seu dialecte matern ha estat la paraula dels predicadors itinerants, que atreïen els habitants de la ciutat, i fins i tot s'embranchaven, en època contrareformista, en cicles de predicació a pagès.²⁷ El fenomen de la predicació, doncs, s'ha d'examinar tenint ben present l'acte de la comunicació en tota la riquesa dels elements que concorren a definir-lo. En aquest cas la variant lingüística que empraven els predicadors tampoc no era necessàriament el toscà: però el que compta és precisament la seva acció de

25 Cf. p.e. A. Petrucci, *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Torino, Einaudi, 1986; P. Trovato, *Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali dei testi letterari italiani (1470-1570)*, Bologna, Il Mulino, 1991.

26 S. Alfonso M. De Liguori, *Brevi avvertimenti di grammatica e aritmetica*, [R. Librandi ed.], Napoli, D'Auria, 1984.

27 Cf. almenys V. Coletti, *Parole dal pulpito. Chiesa e movimenti religiosi tra latino e volgare*, Casale Monferrato, Marietti, 1983.

desprovincianització, que no sempre s'ha realitzat en relació amb el toscà. En el quatrecent, el segle entre d'altres de Vicent Ferrer, van tenir un èxit grandios els predicadors de la Itàlia central, no florentins i molt sovint no toscans, que van recórrer tota la península.

He recordat la història de l'escola, la impremta i la predicació (amb la qual podem connectar diverses formes de llibres religiosos, com les hagiografies), però ja es veu que l'inventari no s'acaba aquí. Si no he mencionat la política lingüística, el motiu és senzill d'explicar: la tardana unitat política italiana va impedir una política lingüística nacional, que es manifestarà, i de manera discontinua, només després de 1861. Abans, hi ha signes implícits o explícits de política lingüística (o més ben dit cultural però amb efectes lingüístics) en Frederic II de Suàbia, a l'impuls del qual devem l'escola lírica siciliana de la primera meitat del segle XIII, o en les disposicions d'Emmanuelle Filiberto (1560) sobre l'ús de l'italià i del francès al Piemont i a Savoia, respectivament.

Un home polític important de la Florència i de la Itàlia de la segona meitat del segle XV, protector de les lletres i de les arts, i també escriptor, Llorenç el Magnífic, escriu reflexionant sobre el vulgar de Florència:

E forse saranno ancora scritte in questa lingua cose sottile ed importanti e degne d'essere lette; massime insino ad ora si può dire essere l'adolescenza di questa lingua, perché ognora più si fa elegante e gentile. E potrebbe facilmente nella gioventù ed adulta età sua venire ancora in maggiore perfezione; e tanto più aggiungendosi qualche prospero successo ed augumento al fiorentino imperio, come si debbe non solamente sperare, ma con tutto l'ingegno e forze per li buoni cittadini aiutare: pure questo, per essere in potestà della Fortuna e nella volontà dell'infallibile giudizio di Dio, come non è bene affermarlo, non è ancora da disperarsene.²⁸

De fet, serà feina d'altres *imperii* afavorir l'expansió lingüística en l'interior de les fronteres nacionals i fora d'aquestes, com ensenya la història d'Espanya (on la parella llengua / imperi ha tingut una fortuna particular) o d'Anglaterra. La «Fortuna» i l'«infallibile giudizio di Dio» van reservar un destí diferent per a Itàlia: Llorenç escriu les línies que acabo de citar a l'entorn de 1490,²⁹ i les tropes de Florència no van conquerir Siena, ciutat toscana no gaire allunyada de Florència, fins al 1555. En altres paraules, Florència se'n va sortir tard (i parcialment) d'estendre el seu domini sobre la Toscana

28 *Comento ad alcuni sonetti d'amore*, dins *Scritti scelti*, [E. Bigi ed.], Torino, Utet, 1965², pp. 310-311.

29 Per a la cronologia, i altres aspectes, cf. T. Zanato, *Saggio sul «Comento» di Lorenzo de' Medici*, Firenze, Olschki, 1979.

(Lucca en va romandre fora fins al 1847), i en definitiva el mateix Llorenç va esdevenir, per repetir una frase feta, el contrapès de la balança política italiana, perquè va instaurar el sistema de l'equilibri entre els principals estats d'Itàlia, amb el qual s'impedia que un d'ells prengués massa força i damnés els altres. El florentí, per tant, es va difondre sense «imperi», ni militar ni polític;³⁰ i va tenir com a defensors decisius, al segle XVI i al segle XIX, dos autors no toscans: el venecià Bembo (creador del florentí literari del trescents) i el milanès Manzoni (creador del florentí del seu temps), que destriaven la unitat de la llengua literària i de la llengua parlada, de la tradició culta i de l'ús viu, a la qual s'atenia estretament la cultura de Florència. En una situació tan particular el florentí es va difondre, però amb diferents adaptacions. Els models lingüístics de la predicació quatrecentista no es poden reduir al florentí; perquè la història lingüística italiana va conèixer ben aviat oposicions importants a la prevalença del florentí, i són molts els adversaris de les orientacions lingüístiques de l'Accademia della Crusca de Florència, l'únic organisme dedicat a la llengua i al vocabulari. Per completar la perspectiva, es pot afegir que no va ser la Toscana sinó el Piemont qui va realitzar la unitat política del país, i que Florència va ser la capital política ben pocs anys, de 1865 a 1871, quan Roma esdevé la capital del nou estat (tot i que ben aviat es difongué l'opinió que la capital econòmica del regne era Milà).

D'aquesta peculiar situació, que ja al 1873 Ascoli comparava amb el policentrisme alemany més que amb el monocentrisme de l'antiga Roma o de la situació francesa (a la qual es pot afegir la d'Espanya), en deriva la idea que la sort de la difusió de la llengua s'ha de vincular a Itàlia al prestigi dels escriptors toscans del trescents, i en definitiva a la fortuna de Dante, Petrarca i Boccaccio. Aquesta idea és part de la veritat, però no tota la veritat. Les observacions precedents, encara que molt sumàries, volen recordar que una varietat d'italià de base substancialment florentino-toscana es va difondre ben aviat per Itàlia, sobretot des del segle XV, i que, efectivament, ha seguit la via de la difusió literària, però també altres canals, oberts pel comerç o per la difusió de la cultura religiosa, de forces per tant que no estaven interessades en la literatura, i tanmateix actuaven com a factors de desprovincianització, i, doncs, en el mateix sentit que la llengua literària; aquestes forces arribaven a membres de la comunitat lingüística que quedaven exclosos de la circulació dels textos literaris.

30 Com ja veu clarament, als primers decennis del vuitcents, Vincenzo Monti: «Fu tempo in Italia che il dialetto Veneziano e il Toscano, siccome i più leggiadri della nazione, si disputarono la preminenza. Ma la lite non durò lungo tempo, e rimase la vittoria ai Toscani: perché i Veneziani, se prevalsero di commercio e di *signoria*, non prevalsero di scrittori; e nel fatto delle lingue non è la potenza delle armi che decide la lite, ma quella degli scritti, depositari dell'umano pensiero e di tutti gli oracoli della ragione, la cui forza è posta principalmente nella parola.» Cf. A. Dardi, *Gli scritti di Vincenzo Monti sulla lingua italiana*, Firenze, Olschki, 1990, p. 452; les cursives són meves. Tot seguit Monti cita el proverbial *Graecia capta* d'Horaci.

Deixeu-me dir explícitament, ara, que no em sembla possible o, almenys, no em sembla desitjable la separació d'història interna i història externa.³¹ Precisament l'examen conjunt de la llengua tal i com era concretament i dels usuaris d'aquesta llengua, la unió d'història interna i d'història externa, permet d'afirmar que no és certa la idea usual de l'italià com a llengua morta, o viva (que és el mateix) només en els llibres, almenys fins al moment de la unitat política. Aquest mateix examen, per altra banda, posa de relleu la difusió parcial de la llengua, en dos sentits: que una part de la població (sobretot la de pagès) no ha arribat a conèixer la llengua (o més ben dit, només hi ha tingut un coneixement passiu); i que, en segon lloc, els usuaris de la llengua només coneixen una part de la llengua, i per això se serveixen de les varietats híbrides, de tipus regional, que ja he esmentat. És així com es veu ben clarament un fenomen altrament incomprensible: si bé l'italià no ha esperat per difondre's a la unitat política, i no ha estat vehiculat només pels tres escriptors del trescents, també és veritat que en el vuitcents, en els anys que precedeixen i segueixen a la unitat política, a Itàlia reneix el problema de la llengua, i ens adonem que l'italià és incert en molts punts relacionats fins i tot amb el lèxic de base, el d'alta freqüència. El fet és que a Itàlia hi ha hagut onades successives d'italianització lingüística, degudes de fet a una difusió de la llengua que afectava grups socials diferents, en moments i maneres diverses; i es tractava, repeteixo, d'una italianització parcial.

En italià ¿s'ha de dir *levare la testa* (o *il capo*) o *alzare la testa* (o *il capo*)?, ¿*applicare discorso* o *attaccare discorso*?, ¿*incrocicchiare le braccia* o *incrociare le braccia*? Aquestes alternatives, que l'italià modern ha resolt a favor del segon membre de les parelles citades, eren motiu d'incertesa a principis del vuitcents, quan prevalia, per influx d'un italià après als llibres, el primer terme, quan a Florència la llengua parlada ja havia abandonat el primer per passar al segon. Als *Promessi Sposi* del 1827 Manzoni fa servir la primera opció, als *Promessi Sposi* de 1840 prefereix l'altra, perquè la redacció de 1840 s'adequa a la llengua parlada de Florència. La fortuna escolar del llibre ha donat la victòria al tipus triat a l'edició de 1840. Com es veu, hi havia incerteses fins i tot per als gestos físics més habituals, i la prova definitiva és que el gest d'*accavallare le gambe* no apareix a la novel·la de Manzoni, amb la conseqüència que a la segona meitat del vuitcents encara es fan la competència solucions de diferent tipus; el que preval avui, es va afermar més tard.

Aquest petit exemple mostra com són d'inextricablement connexes les raons de la literatura (els *Promessi Sposi* és l'obra d'art més important del vuitcents italià), els efectes de l'escola (on la novel·la de Manzoni ha estat llegida durant generacions, i encara ho és), la història de les locucions (de

31 I cf. el treball de J.M. Nadal en aquest mateix volum.

les quals se n'hauria d'escriure la biografia, fins i tot les biografies, per mesurar l'evolució de la llengua també des d'aquest punt de vista). Fins i tot un autor com Manzoni, que ha insistit amb molta originalitat sobre la llengua com a patrimoni del conjunt de la comunitat lingüística (i només secundàriament sobre la llengua com a mitjà de comunicació artística), ha influït en la llengua d'ús a través de la seva obra mestra literària, i aquesta és una paradoxa característica de l'italià, llengua de cultura i a la vegada llengua de la comunicació corrent.

Si he insistit sobre aquesta circumstància tan peculiar de la tradició lingüística italiana, és perquè ens introdueix un darrer problema de mètode, sobre el qual voldria formular algunes observacions. El problema consisteix en els lligams entre les gestes de l'alta cultura i els coneixements que pertanyen al món dels usuaris humils de la ploma i de la llengua, fins fa ben poc amagats a l'ombra. No es tracta d'històries separades, com si existís d'una banda la llengua dels escriptors i de l'altra la de la bona gent. Les profundes diferències entre una obra mestra de la literatura i un text, fins i tot oral, de poca cohesió i correcció gramatical, són profundes; però seria excessiu concloure que la gramàtica de la llengua parlada no té cap relació amb la de la llengua escrita, perquè les interferències d'aquests dos registres són infinites. És dintre d'aquesta unitat de base, que cal emmarcar les diferències, que embesteixen fins i tot l'escansió històrica: d'una banda, la periodització de la llengua literària és diferent de la de la història literària; de l'altra, no pot coincidir amb la periodització de la llengua dels semicultes, amb les seves varietats regionals o populars; per altra part, la tipologia que es va extraient de les escriptures semicultes no pertany a un món extrahistòric, immòbil, i el món d'Egeria és ben diferent del dels bandolers de la segona meitat del vuitcents, i no només perquè Egeria escrivia en llatí. Els ritmes del canvi són, evidentment, diferents, i no és possible, i si hem de dir la veritat tampoc desitjable, reduir a unitat històries subjectes a durades i processos diferents. Penseu que la *Storia della lingua italiana* de Migliorini prefereix cenyir-se al calendari, i divideix la matèria per segles, encara que no ignori, òbviament, la natura massa convencional d'una solució d'aquest gènere.³² La periodització, o fins i tot les diverses perioditzacions, reproposen per tant el problema de la unitat i de l'articulació d'una Història de la llengua que vulgui comprometre's amb la textualitat en l'accepció àmplia de què he parlat: ¿És un programa massa ampli i ambiciós? ¿És realment possible integrar tantes dades, i tantes implicacions que van de la descripció lingüística als diversos ambients que la documentació utilitzada ens permet de reconstruir,

32 Sobre aquests i altres aspectes de la historiografia lingüística de Migliorini, i de la seva pràctica aliena a les discussions sobre la periodització, cf. la «Introduzione» de G. Ghinassi a la reedició de l'obra, Firenze, Sansoni, 1988, I, pp. vii-xxxviii.

almenys en part? Aquest complex de coneixements, ¿té una unitat en si mateix o és una suma heterogènia d'històries desiguals? Una història integral de la comunicació, que doni compte d'aquests elements i també de les circumstàncies extralingüístiques, ¿és un objectiu utòpic? Em basta, en acabar aquestes ràpides reflexions, plantejar aquestes preguntes: no sé si de les respostes, teòriques i pràctiques, en depèn el futur d'aquesta disciplina, però espero almenys de no haver augmentat el número de problemes inútils que, segons Dionisotti, Migliorini tenia el mèrit de no haver fet augmentar.

LA CONCEPCIÓ DE LA LLENGUA VINCULADA AL PROCÉS DE MODERNITZACIÓ

XAVIER LAMUELA

L'estudi dels processos d'estandardització lingüística porta a percebre clarament la relació entre aquests processos i els de modernització social. L'estandardització no és altra cosa que l'adequació de les llengües¹ als requeriments propis de les societats modernitzades. L'escola obligatòria, les institucions polítiques que impliquen —o volen implicar— tota la població i un sistema d'ocupació complex i, almenys potencialment, obert requereixen la disponibilitat d'una llengua acceptada generalment i adequada per a tots els usos existents en aquesta mena de societats.

La història de la modernització d'Europa és un llarg procés que té diverses fases i es produeix amb ritmes diversos, autòcton en alguns llocs i adoptat per difusió en d'altres. Es tracta d'un procés d'innovació que canvia d'una manera fonamental les pràctiques socials i ofereix una nova concepció de la realitat: és comparable, en aquest sentit, a la difusió del cristianisme. Pot ser interpretat com un procés d'aculturació: certs sectors de la societat esdevenen difusors d'un canvi de mentalitat, és a dir d'un canvi cultural. No és pas per casualitat que el període històric caracteritzat per la modernització és també un període caracteritzat per la multiplicitat de processos de substitució lingüística.

1 «Language adaptation», en els termes de Coulmas (Florian Coulmas, «Language adaptation», dins *Language Adaptation* [F. Coulmas ed.], Cambridge, Cambridge University Press, 1989, pp. 1-25).

El caràcter conflictual de tal procés és evident. Prenguem com a punt de referència la definició de poder de Boileau i Sussi: «El poder es basa en *recursos* i *valors*, o sigui en el control dels mitjans (recursos) que permeten de realitzar els propis fins (valors), eventualment en detriment dels fins dels altres, gràcies justament al control exercitat sobre els mitjans.»² Un procés d'aculturació també és un procés de deculturació, un procés d'abandonament dels propis trets culturals i dels propis valors. Llavors és necessària una concepció de la realitat capaç de trobar un lloc tal als valors que s'han d'abandonar que alhora en garanteixi l'abandonament, el justifiqui i doni una coartada que permeti de superar l'experiència conflictual al nivell de les concepcions. Aquesta concepció de la realitat orientada a l'ocultació del conflicte, la podem anomenar concepció ideològica, seguint Mannheim, que defineix la ideologia en relació amb la incapacitat dels grups dominants d'observar certs fets que socavarien el sentit que ells donen a la dominació, i també amb la seva capacitat d'imposar als altres aquesta manera de veure les coses.³

Per a esbossar una presentació de la concepció de la llengua vinculada al procés de modernització, sembla, doncs, una perspectiva correcta la de l'anàlisi dels processos de substitució lingüística, vistos en el context més general del canvi de la concepció de la realitat i dels elements ideològics de la concepció innovadora.

Les funcions socials de les llengües constitueixen un terme de referència necessari per a l'anàlisi de tots els fenòmens sociolingüístics. Penso que s'han de prendre en consideració tres funcions fonamentals: comunicativa, definitòria i simbòlica. La primera és la de la comunicació en el sentit més general i, en conseqüència, la que està en relació directa amb l'activitat social. Anomeno funció definitòria la que la llengua desenvolupa en la formació de les concepcions de la realitat i simbòlica la que està vinculada al conjunt de connotacions pròpies de les formes lingüístiques. La funció simbòlica deriva de la definitòria: no fa sinó atribuir a les formes i a les varietats lingüístiques els valors propis d'una certa concepció de la llengua que fa part de la

2 «Il potere si basa su *risorse e valori*, cioè sul controllo dei mezzi (risorse) che consentono di realizzare i propri fini (valori), eventualmente anche a detrimento dei fini altrui, grazie appunto al controllo esercitato sui mezzi» (Anna Maria Boileau i Emidio Sussi, *Dominanza e minoranze. Immagini e rapporti interetnici al confine nordorientale*, Udin, Grillo, 1981, p. 23).

3 «The concept "ideology" reflects the one discovery which emerged from political conflict, namely, that ruling groups can in their thinking become so intensively interest-bound to a situation that they are simply no longer able to see certain facts which would undermine their sense of domination. There is implicit in the word "ideology" the insight that in certain situations the collective unconscious of certain groups obscures the real condition of society both to itself and to others and thereby stabilizes it» (traducció anglesa de l'original alemany (1929): Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, London, Routledge & Kegan Paul, 1936, p. 36).

concepció de la realitat. Però s'hi fonamenten processos tan importants com el d'identificació col·lectiva en una llengua.

Sánchez Carrión⁴ ens ofereix un model d'anàlisi dels processos de substitució lingüística que en destaca la relació amb la concepció de la llengua. Aquest model, vist en la perspectiva de les funcions socials de les llengües, ens permetrà de dibuixar un quadre de la concepció de les diverses varietats lingüístiques i de les actituds que s'hi corresponen. Mitjançant la seva noció d'*espai simbòlic* (pp. 29-40), aquest autor defineix, partint del cas de la llengua basca, diverses fases en els processos de regressió espacial de les llengües que es corresponen amb els diversos aspectes d'una «configuració espacial o categorial del llenguatge».⁵

L'*espai simbòlic* és definit en funció dels parlants com l'«espai de producció simbòlica», l'espai «ocupat pel nucli de persones que *pensen* en aquest idioma: que des d'aquesta llengua formulen els seus propis interrogants racionals (és a dir amb *sense*) i en algun cas arrisquen les seves pròpies respostes».⁶

Segons el meu parer, aquesta noció d'espai simbòlic menysvalora la dimensió social. Efectivament, l'autor oposa la funció comunicativa del llenguatge a la funció de producció simbòlica amb els termes «funció social» i «funció de pensament»⁷ i precisa: «Si la primera d'aquestes funcions és la més externa, la més perifèrica respecte a la mateixa llengua (per grans que siguin l'espai i el temps que ocupa per als seus parlants), la segona és la més central o nuclear, per petita que sigui. Si la primera és estrictament social —és a dir socialment condicionada—, la segona és fonamentalment personal (no pot ser mai “massiva”)».⁸

Per contra, la funció definitòria, que sembla que és la que hauria de correspondre a la funció de producció simbòlica, és inconcebible sense una dimensió social. Pensar no és altra cosa que explicar-se la realitat, és a dir trobar respostes a interrogants racionals o no però inevitables per a qui vol

4 José M. Sanchez Carrión, *El espacio bilingüe*, s.l., Eusko Ikaskuntza, 1981.

5 L'autor anomena indistintament el seu esquema «configuración espacial del lenguaje» i «configuración categorial del lenguaje». El descriu en aquests termes: «Fases en el proceso de regresión espacial del euskara en una comunidad euskaldún: al reducirse las funciones de una lengua, su categoría global se desplaza igualmente hacia abajo. Los espacios superiores van siendo ocupados por la lengua invasora, que llega a ser considerada como la única verdadera “lengua”», *op. cit.*, pp. 163-165.

6 «Espacio que estara ocupado por el núcleo de personas que *piensan* en ese idioma: que desde esa lengua formulan sus propias interrogantes racionales (esto es, con *sense*) y en algún caso aventuran sus propias respuestas», *op. cit.*, p. 31.

7 «función social» / «función de pensamiento», *op. cit.*, p. 30.

8 «Si la primera de estas funciones es la más externa, la más periférica a la lengua misma (por mucho que sea el espacio y el tiempo que ocupe para sus hablantes) la segunda es la más central o nuclear, por pequeña que sea. Si la primera es estrictamente social —esto es, socialmente condicionada—, la segunda es básicamente personal (no puede ser “masiva” nunca)», *op. cit.*, p. 31.

continuar vivint en un món que ha de tenir algun sentit i que l'adquireix justament a través de la vida social. Fins i tot per a qui hagi quedat com l'únic coneixedor de la pròpia llengua, aquesta defineix un món que ja s'ha perdut i que és incomplet des de fa molt de temps però que tenia sentit, i encara en té en el record, justament perquè és interpretat mitjançant el sistema de referències que és la visió del món pròpia d'una comunitat.

La socialitat, la complexitat i, doncs, la possible parcialitat són, en conseqüència, característiques de la funció definitòria que hauré de prendre en consideració en la meua anàlisi de l'esquema de la configuració espacial del llenguatge de Sánchez Carrión.⁹

Segons aquest autor, hi ha set situacions possibles d'una llengua: tres de superiors, o de llengua «completa», tres d'inferiors, o fases de regressió, i una de residual.

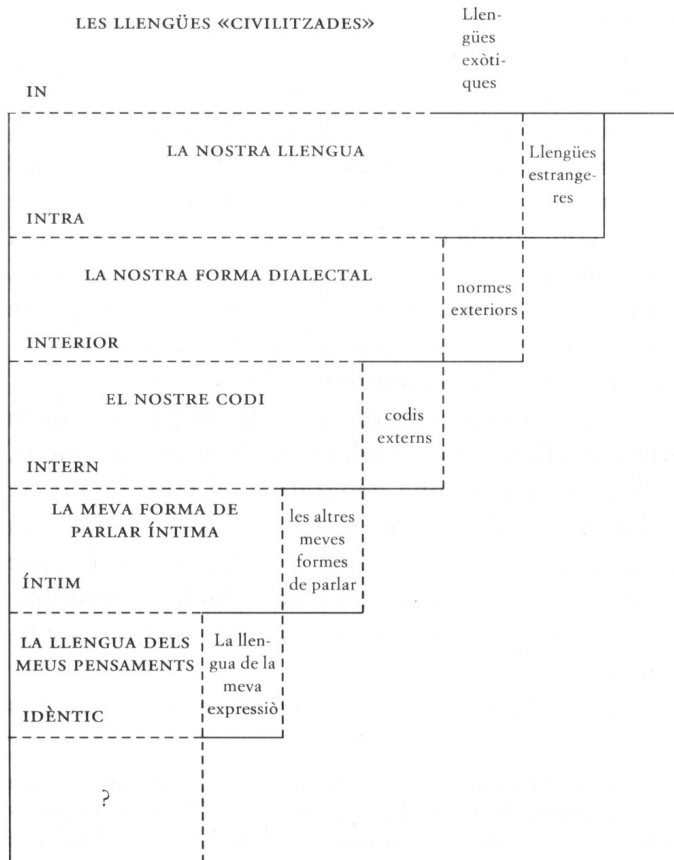
Les tres primeres correspondrien a tres fases cronològiques: la primera, potser només teòrica, en què la pròpia llengua és concebuda com l'única existent; la segona, històrica, en què la pròpia llengua és concebuda com l'única «civilitzada» i normal i les altres com a llengües exòtiques i «salvatges», com a semillengües; i la tercera, moderna, en què la pròpia llengua és considerada com «la nostra», entre altres llengües «completes» i normals.

En les tres fases de regressió la pròpia llengua ja no és una llengua «completa» sinó, successivament, la llengua d'una zona geogràfica, el codi lingüístic intern d'un poble o d'un grup de treball i la manera de parlar en la intimitat. Finalment, en la fase residual, la llengua ja no és un vehicle de comunicació sinó només productora dels pensaments personals.¹⁰

Abans d'establir la relació d'aquestes situacions «espacials» de les llengües amb les funcions lingüístiques i amb les actituds dels parlants, em sembla útil de fer algunes precisions sobre les anomenades fases de regressió. Encara que la llengua d'un sol poble es pugui percebre d'una manera diferent de la llengua d'un territori extens, penso que cal una distinció teòricament més clara i operativa entre la llengua pròpia d'una zona geogràfica i la d'un grup social —no solament d'un grup de treball—. Aquesta distinció depèn

9 «El lenguaje humano; las lenguas “civilizadas” (in) / lenguas exóticas o “salvajes”; nuestra lengua (intra) / lenguas extranjeras; nuestra forma dialectal (interior) / normas exteriores; nuestro código (interno) / códigos externos; mi modo de hablar íntimo (íntimo) / mis otros modos de hablar; la lengua de mis pensamientos (idéntico) / la lengua de mi expresión», *op. cit.*, p. 164.

10 «FASES SUPERIORES: 1. El euskara sería concebido como la única lengua existente. Fuera de él no hay lenguas. 2. El euskara es concebido como la única lengua “civilizada” y normal. Fuera de él las otras son “semi-lenguas” (fase histórica). 3. Hay otras lenguas “completas”, pero el euskara es “la nuestra” (fase moderna). FASES INFERIORES (O DE RETROCESO): 4. El euskara no es lengua “completa” pero es nuestro modo de hablar en la comarca, o en el “país”. 5. El euskara es el código interno de nuestro pueblo, o el código interno de nuestro grupo de trabajo, pero nada mas. 6. El euskara es mi modo de hablar en la intimidad. FASE RESIDUAL: 7. El euskara no me sirve para expresarme. Pero pienso en él», *op. cit.*, p. 165.

La configuració espacial del llenguatge.

justament del fet que existeixi o no un territori: podem distingir, doncs, les llengües territorials de les llengües de grup. A part d'això, hi ha molts casos de grups o de comunitats senceres que utilitzen en certs àmbits una o diverses varietats lingüístiques clarament definides: llengües religioses, llengües literàries separades de les formes lingüístiques habituals, etc. Aquestes les anomenaré llengües sectorials.

D'altra banda, convé de recordar que les llengües territorials són parcials només per la seva relació amb una llengua «completa»: la seva parcialitat és determinada per la presència al seu territori d'una d'aquestes llengües, que les substitueix en certs usos, eventualment en els que són decisius per al funcionament de la societat, i que és parlada també en altres territoris.

En darrer lloc, cal dir que les llengües territorials i de grup no sempre corresponen a fases de regressió. En algunes societats, es poden trobar en una situació de diglòssia estable, en què la distribució funcional no implica una dinàmica de substitució lingüística.¹¹

Des del punt de vista de la funció definitòria, els parlants d'una llengua «incompleta», si participen «completament» en la vida social, tindran, al més sovint, una visió composta de la realitat, determinada per la llengua «completa» en ús entre ells, però formada també per elements «particulars» originats en la pròpia llengua i sentits com a complementaris respecte a la visió de la realitat originada en la llengua «completa».

Aquest plantejament ens permet d'establir un tret important de la dominació lingüística: la llengua dominant és la que, en darrer terme, determina la visió de la realitat d'un grup social, encara que hi hagi altres llengües que intervinguin en graus diversos en la seva conformació.

Aracil caracteritza la relació entre llengües dominants i llengües subordinades pel fet que les primeres penetren entre les varietats de les segones i s'interposen entre aquestes i la resta de les llengües.¹² *Interposició* i *intrusió* es palesen en els manlleus: els anglicismes difosos actualment en les llengües subordinades arriben mediatitzats per la forma que han pres en la respectiva llengua dominant i és habitual que la presència d'un manlleu d'aquesta en una varietat faci incompreensible, o almenys estranya, la forma genuïna conservada en una altra. Exemples d'aquests fenòmens són l'adaptació sistemàtica de l'aspiració anglesa com a *j* [x] de l'espanyol en paraules com *Hollywood* o *hall* o l'ús de *caldo* en el català continental enfront de l'insular *brou*.

L'ús interposat de la llengua dominant apareix habitualment amb els estrangers, encara que no entenguin ni l'una ni l'altra de les llengües en concurrència i, com més forta és la mentalitat de subordinació lingüística, més freqüents són els fenòmens d'intrusió de la llengua dominant entre els parlants de la subordinada. En aquestes condicions, la llengua dominant s'associa a la realitat externa, completa, i la llengua subordinada no és altra cosa que parcialitat, en la definició del món i també com a símbol d'una realitat immediata i particular.

Les nocions d'interposició i d'intrusió lingüística ens permeten de fer una interpretació més precisa de les situacions espacials de parcialitat de les llengües. És justament la interposició de la llengua dominant que defineix el

11 Cf. Charles A. Ferguson, «Diglossia», *Word*, xv (1959), pp. 325- 340; i també Patric Sauzet, «L'occitan. Langue immolée», dins *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France. I: Langues régionales et langues non territorialisées*, [Geneviève Vermes ed.], Paris, L'Harmattan, 1988, pp. 208-260.

12 Lluís V. Aracil, «Sobre la situació minoritària», dins *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions Països Catalans, 1983, pp. 171-206.

caràcter parcial d'una llengua territorial impedit-ne l'accés directe i complet a la definició de la realitat. I la intrusió de l'ús de la llengua dominant entre pobles, grups i persones precedeix habitualment el seu aïllament real en el coneixement de la llengua.

La situació «espacial» de la llengua produeix associacions en els parlants i en els qui hi estan en contacte, associacions que són a la base de les seves actituds: de més o menys lleialtat¹³ en els uns, de més o menys solidaritat en els altres.

La funció simbòlica de la llengua és productora d'identitat: les varietats lingüístiques representen i defineixen els grups que les parlen. Les llengües completes s'associen a la identitat «total», és a dir al «grup bàsic d'identitat privilegiada, que marca amb més intensitat que els altres els límits de la pertinença, el camp de la fidelitat i les línies de la diferència i de l'enfrontament».¹⁴ D'altra banda, les llengües completes expliquen la totalitat de la realitat accessible als seus parlants, definida en termes d'un sistema de referències autònom, mentre que les llengües parcials defineixen sistemes de referències que només adquireixen tot el seu sentit posats en relació amb el sistema propi de la llengua dominant.

D'acord amb l'anàlisi que he fet de l'esquema de Sánchez Carrión, les llengües parcials poden ser territorials, de grup, sectorials, íntimes i individuals. Excepte les sectorials, cada mena correspon directament a unes associacions identitàries. Però les llengües sectorials també tenen una funció identificadora dels grups i de les comunitats que les utilitzen: pensem, per exemple, en una minoria jueva que utilitzi com a llengua habitual la de tota la comunitat social i l'hebreu com a llengua de la religió. Només que no hi ha una correspondència sistemàtica i de validesa general entre les llengües sectorials i un nivell determinat d'identificació. És interessant d'observar que, en l'anomenada fase residual, identitat social i identitat individual es confonen i que, en els processos de regressió de les llengües —penso, per exemple, en el cas de l'occità—, molt abans que la llengua s'hagi extingit ja hi ha molts casos de parlants aïllats per la pràctica general d'ús de la llengua dominant. Aquesta és la manifestació extrema de la intrusió, que, no solament es produeix entre les varietats, sinó també entre la majoria dels parlants.

13 La noció de «lleialtat lingüística» va ser establerta per Uriel Weinreich: «The sociolinguistic study of language contact needs a term to describe a phenomenon which corresponds to language approximately as nationalism corresponds to nationality. The term LANGUAGE LOYALTY has been proposed for this purpose. A language, like a nationality, may be thought of as a set of behavior norms; language loyalty, like nationalism, would designate the state of mind in which the language (like the nationality), as an intact entity, and in contrast to other languages, assumes a high position in a scale of values, a position in need of being "defended"» (*Languages in Contact. Findings and Problems*, Den Haag, Mouton, [1953] 1974⁸, p. 99).

14 Joan F. Mira, *Crítica de la nació pura*, València, Tres i Quatre, 1984, p. 15.

El valor funcional de les llengües depèn del seu ús com a vehicle de comunicació i genera actituds d'adhesió degudes als avantatges que implica el seu coneixement. Però també s'han de tenir en compte les connotacions de practicitat que pot adquirir una llengua a través de l'atribució més o menys fonamentada de valor funcional.

Hi ha llengües vehiculars, amb una difusió més gran que la de les llengües totals. D'acord amb la definició de Calvet són llengües vehiculars les llengües «usades per a la intercomunicació entre dues comunitats lingüístiques ... que no parlen les mateixes llengües».¹⁵ Stewart inclou en la seva llista de varietats lingüístiques caracteritzades per les seves funcions les llengües de més abast i les llengües internacionals;¹⁶ el que m'interessa ara és el seu tret comú de llengües utilitzades més enllà de l'àmbit de difusió de les llengües completes i considero un fet subjecte a un altre nivell d'anàlisi que aquest àmbit sigui o no el d'un estat. Els caràcters estatal, oficial o altres de semblants de les llengües, penso que s'han de poder analitzar combinant els elements que estic desenvolupant. Per exemple es podrien estudiar les raons, basades en el valor simbòlic, en el prestigi i en la practicitat d'una llengua, que la fan esdevenir oficial, o també l'augment d'aquestes propietats quan hi esdevé. Considero que es pot enfrontar de la mateixa manera l'estudi de les circumstàncies que fan esdevenir vehicular una llengua en un moment donat, de les característiques del funcionament social de les llengües vehiculars i de les possibles evolucions de la condició de vehicularitat.¹⁷

Les llengües completes, des del punt de vista de la seva practicitat, són les que permeten el funcionament de la societat en què són parlades. Són, doncs, llengües totals, en el sentit que s'hi poden desenvolupar totes les activitats conegudes en la societat que les utilitza. En canvi, les llengües territorials, enteses en els termes en què les he definides, només permeten una part de les activitats de la societat on són parlades, a causa dels límits imposats per la llengua total.

15 «Ce livre est consacré aux *fangues véhiculaires*, c'est-à-dire aux langues utilisées pour l'intercommunication entre des communautés linguistiques géographiquement voisines et qui ne parlent pas les mêmes langues» (Louis-Jean Calvet, *Les langues véhiculaires*, Paris, Presses Universitaires de France, 1981, p. 23). He suprimit de la definició de Calvet la precisió que s'hagi de tractar de comunitats geogràficament pròximes, que no sembla indispensable per al seu ús del terme i que, en canvi, m'impediria d'utilitzar-lo en el sentit ampli que a mi m'és útil.

Al capítol IV, «La fonction véhiculaire» (pp. 71-97), en què l'autor forneix el context funcional de la seva definició, la reprèn amb aquestes paraules: «la langue véhiculaire n'a pas à être définie plus avant: il s'agit effectivement d'une langue (parfois composite: le pidgin) utilisée pour l'intercommunication dans des situations plurilingües» (p. 96).

16 William A. Stewart, «A Sociolinguistic Typology for Describing Nacional Multilingualism», dins *Readings in the Sociology of Language*, [Joshua A. Fishman ed.], Den Haag, Mouton, pp. 531-545.

17 Vid. L.J. Calvet, *op.cit.*, pp. 71-97 i 99-117.

Les llengües usades a dins d'un grup cobreixen funcions pròpies d'aquest grup, que en principi també podrien ser cobertes per una llengua total. Però pot ocórrer que estableixin límits dintre dels quals només la llengua del grup sigui adequada socialment per a l'activitat que s'hi desenvolupa, i llavors serem davant d'una llengua útil per a certs sectors de l'activitat social. Evidentment, aquest és el cas de les llengües sectorials, limitades o no a l'ús d'un grup determinat però restringides sempre a certs àmbits. D'altra banda, les llengües usades només en la intimitat poden esdevenir llengües secretes, utilitzades en certes circumstàncies, i llavors adquireixen una practicitat, si es vol, de sentit invers a la capacitat general d'actuar.

A més de les connotacions simbòliques d'identitat, hi ha d'altres connotacions que anomenaré atribucions de valor i que, com les connotacions de practicitat, s'associen a comportaments socials o a situacions valorades de maneres diferents, segons els valors propis de cada societat, de cada grup social i de cada individu. Això s'esdevé amb el prestigi social que poden tenir certs comportaments o certs objectes, i, de la mateixa manera, certes formes lingüístiques, certes varietats o certes llengües. Weinreich defineix com a *prestigi* «el valor d'una llengua per a l'ascens social»¹⁸ i estableix que s'ha de restringir l'ús del terme a aquest significat, exclouent-ne d'altres tals com la practicitat o el valor cultural.¹⁹ Però a mi em sembla que el sentit habitual del terme «prestigi» no correspon a l'ús que en fa Weinreich i que per a parlar del que ell anomena «valor d'una llengua per a l'ascens social» és millor utilitzar aquesta expressió o bé la de «valor discriminant d'una llengua». La funció discriminant actua alhora a través de les diverses capacitats lingüístiques i a través de les connotacions de classe o de grup associades als trets lingüístics. En canvi el prestigi s'associa només a la forma lingüística, i em sembla perfectament legítim l'ús d'aquest terme, amb els adjectius oportuns, per a referir-se a les atribucions de valor, i llavors parlar, per exemple, del prestigi social o cultural d'una llengua. Ja es veu que, segons les diverses societats, s'hauran de tenir en compte atribucions de valor diferents. En qualsevol cas, distingir entre funció discriminant i practicitat com fa Weinreich permet d'analitzar els casos de dissociació entre les dues, com les situacions de diglòssia tradicionals, en què la llengua del poder no és la llengua usada més correntment.²⁰

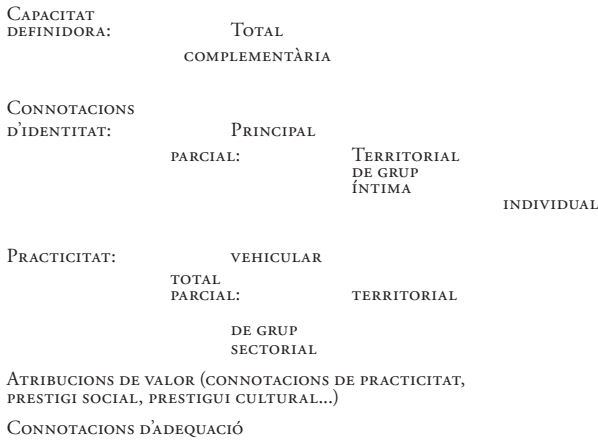
18 «The value of a language in social advance might be designated *prestige*», *op.cit.*, p. 79.

19 «The term “prestige” is often used indiscriminately to cover also (or rather) the usefulness of a language as a means of communication, its literary-cultural worth, possibly even its emotional significance, or the total dominance configuration. As a technical term, however, “prestige” had better be restricted to a language's value in social advance, or dispensed with altogether as too imprecise» (*op. cit.*, p. 79, n. 34).

20 Vegeu l'article de Ferguson citat a la nota 11.

També es pot parlar de connotacions d'adequació adquirides per les varietats o per les formes lingüístiques a través de l'experiència de l'ús que se'n fa. La distribució de les diverses formes en estils socials les marca com a adequades o inadequades per a cada situació i, de la mateixa manera, quan hi ha distribució funcional, s'adquireix el sentit de l'adequació o de la inadequació de cada llengua o de cada varietat per als diversos usos.

Un resum dels factors que conformen les actituds lingüístiques ens dona la llista següent:

Si pensem en la situació lingüística que ens és familiar, l'espai de referència ineludible serà el de l'estat, de tal manera que la connotació d'identitat principal és habitualment la de l'anomenada llengua nacional, és a dir la de la llengua oficial de l'estat. La llengua nacional esdevé la llengua total per excel·lència: és vista com la llengua capaç de definir el conjunt de la realitat de manera anàloga a les altres llengües nacionals —que són, però, altres, estranyes i estrangeres— i en una posició supraordinada de llengua global i superior en relació amb les altres llengües compreses en el mateix àmbit estatal.²¹ La institució de la llengua nacional com a tal és paral·lela a la definició de l'estat burgès. Davant de la definició precisa que comporta aquesta institució, hi ha una definició generalment imprecisa de les altres llengües parlades en l'espai estatal, sovint lligada als fenòmens d'intrusió. El domini geogràfic d'aquestes llengües és sovint desconegut pels parlants i, cosa

21 Els estats organitzats com a plurilingües no són una excepció d'aquest principi des del moment que a cada llengua present se li reconeix el caràcter de llengua nacional en el seu territori. Certament aquest no és el cas de l'Estat espanyol.

més important, no estan organitzades com a àmbits d'ús amb límits segurs i com a sistemes de referències a l'abast de tots els parlants.²² Una llengua no definida amb precisió és alhora una llengua que deixa la part fonamental de la seva capacitat definidora a la interposició de la llengua dominant. Aquesta, l'única o quasi l'única usada en les relacions secundàries, també és la llengua de la practicitat total i s'associa a la nova mobilitat social.

La que podem anomenar concepció ideològica de la llengua en els processos de modernització es recolza en el nacionalisme i en la idea de progrés. El nacionalisme justifica la definició d'un espai comercial com a estat anomenat nacional i el nacionalisme lingüístic tanca el cercle gràcies a la funció simbòlica de la llengua. La ideologia de progrés identifica, d'una banda, en el terme «progrés» el canvi social i la millora de les condicions de vida de la humanitat i, de l'altra, aquest anomenat progrés amb les possibilitats d'ascens social. L'assumpció d'aquesta ideologia provoca l'adopció d'indicadors d'estatus superior per part de masses importants de població sense que això signifiqui necessàriament un ascens real. I aquest és un dels mecanismes habituals de la substitució lingüística, orientada dintre dels límits definits per l'estat i per l'anomenada llengua nacional. Naturalment, els processos de modernització poden comportar ocasions autèntiques de millorar les condicions de vida, però això no canvia el fet que en la concepció de la realitat inherent a aquests processos hi hagi les cadenes d'associacions que he descrit i que aquestes associacions no siguin precisament intuïcions correctes dels mecanismes socials, encara que, lògicament, produeixin els seus efectes. La substitució lingüística induïda per la ideologia de progrés prepara un funcionament nou de la llengua com a factor de la distribució del poder. En les societats tradicionals les diferències lingüístiques reforçaven la distinció entre els diversos grups socials; en les societats modernitzades les diferències, menys aparents, a dins de la llengua compartida per tothom impliquen capacitats lingüístiques diverses i encara indiquen les diverses posicions socials. En el primer cas la llengua tenia una funció distintiva d'inclusió / exclusió i, quan hi havia bilingüisme, el poder era en mans de les minories bilingües. En el segon la llengua té una funció discriminant de diversos graus i la llengua més usada és també la que regula l'ascens social: ara practicitat i funció discriminant van juntes.²³

22 *Vid.* P. Sauzet, *op.cit.*, pp. 209-210: «Parler d'occitan, de deux langues (car personne ne nie que le français en soit une) renvoie à l'ambiguïté du concept de langue. Deux acceptions peuvent en être retenues: la langue comme grammaire, la langue comme institution... Comme langue instituée, l'occitan n'a pas l'évidence que confèrent les appareils d'État et autres institutions qui ont la langue pour objet ou pour moyen.»

23 *Cf.* «Enquadrament sociolingüístic del llenguatge jurídic-administratiu», dins X. Lamuela, *Occità, català, friülà: llengues subordinades i planificació lingüística*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1987, pp. 93-114.

La ideologia de progrés es pot veure com un desenvolupament dinàmic d'una concepció de la realitat organitzada en un sistema dual d'oposicions que és fàcil posar en relació amb un procés de canvi social de gran abast. L'eix fonamental és el de l'oposició entre els valors nous i els vells, però, no podia ser altrament, és xop de les concepcions jeràrquiques tradicionals. Aracil troba aquesta concepció de la realitat en les manifestacions del que ell anomena «racionalisme oligàrquic», aparegudes durant la Il·lustració i en l'últim tombant de segle: «Es tracta sempre de correspondències, d'un nombre indefinit d'oposicions suposadament correlatives que es reflecteixen i reforcen mútuament i que produeixen un discurs que, a través de permutacions, retorna sempre com un engranatge a qualsevol posició anterior. Com que no hi ha començament ni fi, l'ordre de la descripció és accessori. D'un costat, hi ha una partició de la ment que posa a dalt la intel·ligència, la lògica, la raó, la ciència, etc., i els subordina l'instint, l'afectivitat, la demència, el mite, la mística, etc., promíscuament barrejats. Hi ha també l'oposició modern / primitiu, que coincideix amb civilitzat / salvatge i amb europeu / exòtic. És clar que també coincideix, dins Europa mateix, amb *élite* / *foule*, que admet moltes versions. Finalment hi ha les tradicionals oposicions adult / infant i mascle / femella. Encara hi podríem afegir normal / anormal i vigília / somni.

»Noteu que tot això implica dues menes semblants de divisió jeràrquica: una de la *ment* individual, i una altra de la *gent* que formen la societat.»²⁴

Un desenvolupament d'aquesta mena d'oposicions, aplicat al sistema de connotacions que destaca l'afirmació de la llengua dominant enfront de les altres varietats lingüístiques, ens dóna:

subordinació / supraordinació
definició imprecisa / definició precisa

concretesa / abstracció
vaguetat / precisió
connotació / denotació
emotivitat / racionalitat
espontaneïtat / control
improvisació / organització
natura / artifici

domesticitat / publicitat
ruralitat / urbanitat
tradició / modernitat
conservació / progrés
simbolisme / utilitat
immobilitat / ascens social
submissió / domini²⁵

24 Lluís V. Aracil, «El racionalisme oligàrquic», dins *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions Països Catalans, 1983, pp. 47-65.

25 El mateix Aracil (*op. cit.*, p. 62) recull un sistema d'oposicions semblant, establert per Chapman a propòsit de la concepció del gaèlic escocès: «Chapman enumera una certa colla d'oposicions correlatives: intel·lectual / emocional, racional / intuïtiu, ciència / religió, ciència / art, extern / intern, instrumentalitzat / creativitat, practicitat / sentimentalitat, cultura / natura, materialisme / idealisme, objectivitat / subjectivitat, artificial / espontani, societat / família, modern / antic, mascle / femella —i anglosaxó / celta». Cf. Malcolm Chapman, *The Gaelic Vision in Scottish Culture*, London/Montreal, Croom Helm/McGill-Queen's University Press, 1978.

Patric Sauzet aporta un punt de vista especialment útil per a establir les diferències de comportament lingüístic i de concepció de la llengua entre les societats tradicionals i les modernes.²⁶ Es tracta de la inhibició o la no inhibició de la mimesi d'apropiació, entesa en els termes de Girard.²⁷ En les societats tradicionals, les classes populars són excloses de l'aprenentatge de la llengua dominant; la modernització de la societat engega, en canvi, un procés mimètic a través del qual esdevé general el coneixement d'aquesta llengua: «L'oposició de dues actituds en relació amb la imitació, amb la mimesi, dins de les societats arcaïques i modernes, prohibició d'una banda, desfermament de l'altra, permet de concebre dues articulacions de la diglòssia i de la substitució lingüística. La diglòssia és fonamentalment estable, sense substitució, si la societat continua sent tradicional, és a dir posseeix prohibicions antimimètiques i mecanismes sacrificials. Al contrari, la diglòssia és substitutiva dins de les societats modernes on les barreres contra la mimesi han caigut o cauen. A França es produeix un pas massiu a la modernitat, seguint ritmes que varien d'un indret a l'altre a partir del segle XVIII. El segle XIX, que Weber descriu com el de la transformació dels "pagesos en francesos",²⁸ és el de l'entrada en la mimesi. També és el segle de l'assimilació lingüística».²⁹

Un acostament a l'anàlisi de les relacions entre llengua i poder pot ampliar la nostra perspectiva sobre l'orientació dinàmica que caracteritza la ideologia de progrés. Hi ha tres modalitats d'exercici del poder, que Strassoldo, seguint la terminologia d'Olsen, anomena *força*, o «poder coercitiu», *dominància*, o

26 Vegeu el seu estudi citat a la n. 11, i «Delai de la diglossia. Per un model mimetic del contacte de lengas», *Lengas*, XXI (1987), pp. 103-120.

27 «Chez Platon, déjà, la problématique de l'imitation est amputée d'une dimension essentielle ... Jamais dans cette problématique platonicienne il n'est question des comportements d'appropriation. Or, il est évident que les comportements d'appropriation, qui jouent un rôle formidable chez les hommes comme chez tous les êtres vivants, sont susceptibles d'être copiés. Il n'y a aucune raison de les exclure ... Si le mimétique chez l'homme joue bien le rôle fondamental que tout désigne pour lui, il doit forcément exister une imitation acquisitive ou, si l'on préfère, une mimésis d'appropriation dont il importe d'étudier les effets et de peser les conséquences» (René Girard, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris, Grasset, 1978, pp. 16-17).

28 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford, Stanford University Press, 1976.

29 «L'oposicion de duas actituds al regard de l'imitacion, de la mimèsis, dins las societats arcaïcas e modernas, prohibicion d'un latz, deslargament de l'autre, permet de pensar duas articulacions de la diglossia e de la substitucion linguistica. La diglossia es fonamentalament establa, sens substitucion, se la societat demòra tradicionala, çò es possedís d'interdiches antimimeticas e de mecanismes sacrificials. Al contrari la diglossia es substitutiva dins las societats modernas ont las restancas contra la mimèsis son tombadas o tomban. Un passatge massís a la modernitat se jòga en França, segon de ritmes que varían d'un ròdol a l'autre a partir del sègle 18. Lo segle 19, que Weber descriu coma lo de la transformacion dels "païsans en Franceses" (Weber 76) es lo de l'intrada dins la mimèsis. Es lo sègle tanben de l'assimilacion linguistica» (Sauzet, *op.cit.*, pp. 107-108).

«poder econòmic», i *autoritat*, o «poder cultural». D'acord amb Strassoldo, aquests termes «impliquen ... una distinció entre els *recursos* del poder i les *sancions*». L'autor continua: «En les relacions d'autoritat, el recurs d'A és la legitimitat, localitzada en l'estructura dels valors de B... En el cas de la dominància A tampoc no ha de fer cap esforç per aplicar sancions. El comportament conforme de B s'obté a través del simple control dels recursos, amb el desenvolupament normal de les funcions d'A. Aquest és el cas de les relacions d'intercanvi i d'interdependència. ... El terme “dominància” sembla extremament útil per a indicar aquesta relació concreta de poder, per la seva connexió amb la teoria econòmica (la posició “dominant” d'una empresa en el mercat, o d'un factor de producció sobre els altres, etc.) i amb la teoria ecològica (“dominància” de la ciutat sobre el camp, etc.)

»En el cas de la força, en canvi, els recursos tendeixen a coincidir amb les sancions, ja que els mitjans de coerció (violència) no tenen altra funció que la d'imposar el comportament conforme.»³⁰

Si mirem de posar aquestes tres modalitats d'exercici del poder en relació amb les funcions socials de la llengua, hi trobarem certs paral·lels, ni que siguin incomplets. Hi ha un paral·lel, en efecte, entre l'autoritat i les funcions simbòlica i definitòria de la llengua i també entre el poder econòmic i la funció comunicativa, la importància de la qual és la base de la dominància lingüística, que designo justament amb el mateix terme usat per a la dominància econòmica.³¹ Però sembla que la força resta al marge de les funcions socials de la llengua, encara que condicioni sens dubte les activitats lingüístiques de la societat.

30 «implicano ... una distinzione tra le *risorse* del potere e le *sanzioni*. ... Nei rapporti di autorità, la risorsa di A è la legittimità, localizzata nella struttura dei valori di B... Anche nel caso della dominanza non si ha, da parte di A, alcuno sforzo di applicare sanzioni. Li comportamento conforme di B è ottenuto attraverso il semplice controllo delle risorse, nel normale svolgimento delle funzioni di A. Questo è il caso dei rapporti di scambio e di interdipendenza. ... Il termine di dominanza sembra estremamente utile ad indicare questo particolare rapporto di potere, per le sue connessioni con la teoria economica (la posizione “dominante” di un'impresa sul mercato, o di un fattore di produzione sugli altri, ecc.) e con la teoria ecologica (“dominanza” della città sulla campagna, ecc.)

Nel caso della forza, invece, le risorse tendono a coincidere con le sanzioni, poiché i mezzi di coercizione (violenza) non hanno altra funzione che quella di imporre il comportamento conforme» (Raimondo Strassoldo, «Potere», dins Franco Demarchi i Aldo Ellena, *Dizionario di sociologia*, Milano, Edizioni Paoline, 1976, pp. 935-948; (pp. 940-941). Cf. Marvin E. Olsen, «Power as a Social Process», dins *Power in Societies* [M.E. Olsen ed.], London/New York, Macmillan, 1972⁴, pp. 2-10.

31 En aquest text distingeixo les nocions de «dominació lingüística» i de «dominància d'una varietat». La «dominació lingüística» és el fenomen pel qual existeixen relacions jeràrquiques entre les varietats de tal manera que a una li correspon una posició d'avantatge; quan aquesta posició dominant, com en el cas de les societats modernitzades, es basa en el valor comunicatiu, parlo de «dominància lingüística».

La constatació d'aquests paral·lels ens permet de veure que totes les actituds que depenen de connotacions diverses o del prestigi tenen relació amb els valors propis de la societat i fan la llengua productora d'autoritat. Per contra, el valor comunicatiu, o practicitat, de la llengua funciona d'una manera anàloga al poder econòmic i, seguint aquesta analogia, podem establir una definició de dominància lingüística basada en la capacitat comunicativa, és a dir, de la mateixa manera que el poder econòmic determina el funcionament de la societat i retroactua sobre ell mateix, la capacitat comunicativa d'una llengua, o de certes formes lingüístiques, determina el funcionament de la societat i retroactua sobre aquesta mateixa capacitat, sobre aquest mateix valor comunicatiu.³²

En aquesta perspectiva, podem veure en el procés de modernització un desenvolupament de la dominància com a modalitat privilegiada d'exercici del poder; un desenvolupament, però, que pren el vell ordre jeràrquic com a punt de referència. En la nova concepció de la realitat, la ideologia de progrés presenta la desigualtat social com a resultat de la mateixa dinàmica de funcionament de la societat i el nou sistema de valors garanteix l'autoritat com a pràctica del poder i alhora dóna via lliure al poder econòmic. En aquest context, també la dominància lingüística, partint de la jerarquia de les llengües coneguda anteriorment, adquireix el caràcter dinàmic que he descrit i es combina amb la funció discriminant. Pel que fa a les connotacions positives de la llengua, remetent al seu caràcter nacional —lligat a la definició d'un espai d'activitat—, racional —és capaç de programar activitats orientades a resultats definits— i funcional —com a instrument d'aquestes activitats.

Les característiques de la llengua nacional, és a dir de la llengua dominant de la primera fase de desenvolupament de la societat burgesa moderna, són a la base dels discursos i del treball del Cercle de Praga en favor de la modernització de la llengua txeca³³ i d'algunes codificacions lingüístiques recents, com les del català i de l'occità, portades a terme respectivament per Fabra i Alibèrt.³⁴

32 Cf. X. Lamuela, «Fixació i funcionament de la gramàtica normativa en el procés d'estandarització de la llengua catalana», dins *Occità, català ...*, pp. 61-92 (p. 68).

33 «La langue littéraire accuse une double tendance caractéristique: d'une part *tendance à l'expansion*, à jouer le rôle de *koinè*, d'autre part *tendance à devenir le monopole* et la marque caractéristique de la classe dominante» (Cercle linguistique de Prague, «Thèses», dins *Mélanges linguistiques dédiés au Premier Congrès de Philologues Slaves*, I, 1929, pp. 7-29 [p. 17]).

34 Vegeu els treballs de Georg Kremnitz, *Versuche zur Kodifizierung des Okzitanischen seit dem 19. Jh. und ihre Annahme durch die Sprecher*, Tübingen, Tübinger Beiträge zur Linguistik, 1974; i «Fabra i Alibèrt», dins *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, V (1986), pp. 231-249; i de Xavier Lamuela i Josep Murgades, *Teoria de la llengua literària segons Fabra*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1984.

És significatiu que aquesta llengua sigui anomenada «llengua literària», encara que no sigui vista com a simple «llengua de la literatura».³⁵ Es tendeix a oposar les nocions de llengua popular i de llengua literària, prenent com a models respectius la llengua parlada i la llengua escrita: la llengua popular només pot ser «reproduïda» o «registrada» en els textos i la llengua de les conferències o de la conversa «culta» seria una derivació dels models escrits. Segons Havránek, la «forma d'expressió» pròpia de la llengua literària en determina el caràcter: «es tracta en la major part de manifestacions escrites o, almenys, de llenguatge monologat i continu». Això tendeix a conformar un sistema tancat sense pressuposicions contextuais i a reforçar l'ús conscient de la llengua.³⁶ En conseqüència, podríem caracteritzar aquesta llengua com la llengua pròpia del *discurs sense objectes* i observar que el pas de la llengua

35 Vid. p.e. Fabra: «L'obra de redreçament de la llengua escrita no podria ara limitar-se al sol llenguatge literari —amb exclusió dels llenguatges tècnics, etc.— i, per altra banda, ha de defugir tota artificiositat que dificultés la seva difusió» (Pompeu Fabra, «De la depuració de la llengua literària», dins *El català literari*, Barcelona, Barcino, 1932, pp.117-132; pp.117-118).

36 «Le choix plus minutieux et plus sévère des mots, qui est cause de la différenciation de ces derniers, est déterminé par le mode d'expression linguistique: il s'agit en majeure partie de manifestations écrites ou au moins du langage monologué et continu, destiné au public le plus étendu: dans ce dernier cas, l'expression linguistique doit être relativement complète, se trouvant moins complétée par la connaissance de la situation et par des procédés de communication autres que linguistiques, mais on a la possibilité de mieux réfléchir aux éléments linguistiques et de les choisir» (Bohuslav Havránek, «Influence de la fonction de la langue littéraire sur la structure phonologique et grammaticale du tchèque littéraire», *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, (1928), pp. 106-120; p. 108).

dominant de la primera societat burgesa moderna a la de la societat de consum significa també el retorn a l'oralitat i al *discurs amb objectes*.³⁷

Però l'expressió «llengua literària» té a veure també amb un sistema de referències culturals concebut com a diferent del propi de la llengua popular i de la visió tradicional del món. Seria interessant establir fins a quin punt la llengua tradicional i la modernitzada vehiculen concepcions de la realitat diferents, però n'hi haurà prou ara d'analitzar com és vista la llengua anomenada literària en la seva funció de representació del món.

Segons els teòrics del Cercle de Praga la «llengua literària» té com a funció distintiva la d'expressar «la vida de cultura»; això significa que ha de ser capaç de produir discursos «sobre matèries que no tenen una relació directa amb

37 Basil Bernstein, «Social Class, Language and Socialization», dins *Class, Codes and Control*, v. I, 2.ª ed., London, Routledge & Kegan Paul, [1971] 1974, pp. 170-189 (pp. 178-179), reporta un exemple il·lustratiu del contrast entre les dues menes de discurs: «Consider the two following stories which Peter Hawkins, Assistant Research Officer in the Sociological Research Unit, University of London Institute of Education, constructed as a result of his analysis of the speech of middle-class and working-class five-year-old children. The children were given a series of four pictures which told a story and they were invited to tell the story. The first picture showed some boys playing football; in the second the ball goes through the window of a house; the third shows a woman looking out of the window and a man making an ominous gesture, and in the fourth the children are moving away.

Here are the two stories: (1) Three boys are playing football and one boy kicks the ball and it goes through the window the ball breaks the window and the boys are looking at it and a man comes out and shouts at them because they've broken the window so they run away and then that lady looks out of her window and she tells the boys off. (2) They're playing football and he kicks it and it goes through there it breaks the window and they're looking at it and he comes out and shouts at them because they've broken it so they run away and then she looks out and she tells them off.

With the first story the reader does not have to have the four pictures which were used as the basis for the story, whereas in the case of the second story the reader would require the initial pictures in order to make sense of the story. The first story is free of the context which generated it, whereas the second story is much more closely tied to its context. As a result the meanings of the second story are implicit, whereas the meanings of the first story are explicit.»

No ve a tomb discutir ara l'oportunitat de fer correspondre la primera mena de discurs amb l'ús d'un possible «codi elaborat» i el segon amb el d'un «codi restringit», però sembla indiscutible que hi ha una relació entre cada mena de discurs i una concepció i un ús diferents de la llengua, i que no és pas per casualitat si això té a veure amb les diferències de classe. Vegeu també Joaquim Mallafre, *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1991.

la vida real», «sobre matèries noves» i «també sobre les coses conegudes en la vida real» però «amb precisió i d'una manera sistemàtica».³⁸

Aquestes consideracions confirmen el sistema d'oposicions segons el qual la llengua popular seria pròpia de l'expressió del món concret i del món tradicional i concreta en les referències pròpies del seu funcionament, i la literària seria adequada per a l'expressió del món abstracte i del món modern i capaç de funcionament abstracte.

Naturalment s'ha de revisar la noció de «cultura» vinculada a aquesta concepció de la llengua i s'ha de precisar l'àbast d'aquestes oposicions, però, en qualsevol cas, sembla correcte de dir que la «llengua literària», en la concepció que ara exposo, és el vehicle de les formes de pensament més operatives i alhora més característiques de la societat en què es produeix.

Amb aquesta finalitat, d'acord amb les *Thèses* de 1929, la «llengua literària» és una llengua capaç d'un funcionament lògic,³⁹ és a dir capaç «d'expressar la interdependència i la complexitat de les operacions del pensament» i «fa un ús funcional més considerable dels elements lèxics i gramaticals». D'altra banda, es caracteritza per un ús més conscient i, doncs, més subjecte a control que el de la llengua popular: exerceix «un control dels elements emocionals» i té «un caràcter més regulat i més normatiu». És especialment interessant que aquest caràcter d'objecte d'ús conscient i susceptible de control permeti

38 «*La distinction de la langue littéraire se fait grâce au rôle qu'elle joue, grace en particulier aux exigences supérieures qu'elle se voit imposer, en comparaison du langage populaire: la langue littéraire exprime la vie de culture et de civilisation (fonctionnement et resultats de la pensée scientifique, philosophique et religieuse, politique et sociale, juridique et administrative). Ce rôle qui est le sien, élargit et modifie (intellectualise) son vocabulaire: le besoin de s'exprimer sur des matières qui n'ont pas de rapport direct avec la vie réelle, et sur des matières nouvelles, nécessite de nouvelles expressions, que la langue populaire ne possède pas, ou qu'elle ne possédait pas jusqu'alors; le besoin également de s'exprimer même sur des choses connues de la vie réelle, avec précision et d'une façon systématique, aboutit à la création de mots-concepts, et d'expressions pour les abstractions logiques ainsi qu'à une définition plus précise des catégories logiques à l'aide des moyens d'expression linguistique*» (Cercle Linguistique de Praga, «Thèses», *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 1 (1929), pp. 7-29; p. 16).

39 Vegeu el final de la nota anterior.

la intervenció de «esforços reformadors» i la posada en funcionament d'una «política lingüística».⁴⁰

La insistència en el caràcter instrumental de la llengua i el desenvolupament d'una política lingüística d'abast general són dos dels trets fonamentals de la concepció de la llengua en les societats modernitzades. Un tercer tret és l'associació simbòlica de llengua i nació, prenent aquest terme en el seu sentit modern. Les operacions de fonamentació històrica dels nacionalismes tenen un paral·lel lingüístic en l'ús que es fa de la tradició literària. La definició d'una història, d'una llengua i d'una literatura nacionals es manifesta singularment a l'escola. La «llengua literària» també és, doncs, la llengua de l'ús escolar i l'objecte de l'ensenyament lingüístico-literari. D'aquesta manera la llengua dominant adquireix en la primera societat burgesa moderna un caràcter marcadament escolar, vinculat als processos explícits de socialització i al prestigi acadèmic. Podem dir que, com a instrument d'exercici del poder s'insereix en l'àmbit de l'autoritat, però el ferment de la concepció dinàmica de la llengua ja és present i es desenvoluparà decididament cap a la mena de funcionament lingüístic propi de la societat de consum, en què la dominància és la forma de poder més característica.

Pier Paolo Pasolini planteja el problema de l'evolució de la llengua dominant en una societat moderna.⁴¹ L'autor explica les diferències importants que hi ha entre la mena de llengua produïda per la societat burgesa en la seva primera fase de desenvolupament i la produïda en la fase de la societat de consum. En un primer temps la burgesia es comporta encara com una elit que usa una llengua que, encara que ja sigui la d'un estat burgès, no és la llengua del conjunt social. En realitat, en aquesta

40 «*L'intellectualisation de la langue* dont il est question est également due au besoin d'exprimer *l'interdépendance et la complexité des opérations de pensée* —d'ou non seulement des expressions pour les notions abstraites en cause, mais aussi des formes syntaxiques (élaboration de la phrase avec subordonnées au moyen de formules plus précises).

L'intellectualisation de la langue littéraire se manifeste également *par un contrôle accru (censure) des éléments émotionnels* (culture de l'euphémisme).

À une attitude plus exigeante envers la langue est lié un caractère plus réglé et plus normatif de la langue littéraire. La langue littéraire est caractérisée par une utilisation *fonctionnelle plus considérable des éléments grammaticaux et lexicaux* (en particulier lexicalisation accrue des groupes de mots et délimitation plus précise des fonctions qui se traduit par la tendance à éviter l'équivoque et par une plus grande précision des moyens d'expression), et en second lieu elle est caractérisée par une plus grande abondance de normes linguistiques sociales.

Le développement de la langue littéraire comporte un accroissement du rôle joué par l'intention consciente: celle-ci se manifeste dans les formes variées des efforts réformateurs de la langue (en particulier du purisme), dans la politique linguistique et dans une influence plus prononcée du goût linguistique de l'époque (esthétique de la langue dans ses transformations successives)», *op. cit.*, pp. 16-17.

41 «Nuove questioni linguistiche», [*Rinascita* 26.12.1964], dins Oronzo Parlangeli, *La nuova questione della lingua*, 2.ª ed., Brescia, Paideia [1971], 1979, pp. 78-100.

llengua de la societat burgesa del segle XIX i de començaments del XX, ja hi ha en potència la llengua general, que encara haurà d'esperar l'ample ús actual dels *mass media* per esdevenir la llengua de tota la societat. Ara ja ha començat una nova fase en la concepció i en el funcionament de la llengua dominant, que ja no és d'una elit ni en la consciència dels seus membres, com en la societat tradicional, ni en la pràctica social, com en la primera societat burgesa. El caràcter dinàmic de la llengua i, sobretot, la importància del seu valor comunicatiu, esdevingut índex de dominància i regulador de la discriminació social, són els elements fonamentals, i la relació dels parlants amb la llengua esdevé directa, amb l'oralitat també, com en les societats caracteritzades per les relacions primàries dels seus membres. La crisi de les llengües de què es parla sovint no és altra cosa que la manifestació de la transició d'una societat burgesa de tipus tradicional a una societat de consum arribada a la seva plena caracterització.

Podem destacar doncs dues característiques del funcionament de la llengua dominant en la societat de consum: la importància fonamental del seu valor comunicatiu i la situació de contacte immediat, que disminueix la rellevància dels processos explícits d'aprenentatge, augmentant alhora l'eficàcia dels processos implícits. En la nostra societat, per primera vegada al llarg de tot el procés que he descrit, la llengua dominant és apresada generalment mitjançant el contacte directe amb l'oralitat. Tot això ens porta també a veure d'una manera nova la importància de les atribucions de valor, basades en fets diversos. La connotació de practicitat és probablement la que domina entre totes les altres, però també són importants totes les promogudes per la publicitat, reforçades per les tendències imitatives i vinculades en general a situacions d'oci altament desitjables. L'acostament de Sauzet es revela especialment fecund en l'anàlisi del funcionament de la llengua en la societat de consum, caracteritzada per la dominància dels comportaments mimètics fins al punt que els valors s'organitzen més a partir de la capacitat de moviment que no a partir de l'establiment d'un paper fixat i els símbols d'estatus són regits pels principis de canvi i d'imitació generalitzada que sintetitza la moda.

El model de llengua dominant en la societat de consum, no cal dir-ho, és l'anglès, d'una banda vinculat als afers internacionals i, de l'altra, a formes de cultura connotades com a molt modernes, àmpliament imitades i que tenen un prestigi generalitzat, típicament consumístic, en oposició al tradicional de les llengües portadores d'una càrrega simbòlica molt forta de tipus autoritari, d'estatus explícit en una societat tradicional o burgesa. En la societat de consum, la revaloració de la capacitat referencial de les modalitats orals, pròpies del discurs amb objectes, i la facilitat de difusió dels models lingüístics ofereixen la concretesa, la naturalitat i l'espontaneïtat com a valors propis de la llengua.

Ja no existeix l'imperi de les llengües nacionals com a tals, però mentrestant són aquestes que han ocupat les posicions de dominància i, un cop més, l'ordre jeràrquic propi de les situacions anteriors condiciona les noves fases de desenvolupament de la societat.

UNA DISCIPLINA QUE JA NO VA AMB BOLQUERS

LA HISTÒRIA DE LA LLENGUA CATALANA, TRENTA ANYS MÉS TARD

ELOI BELLÉS

Universitat de les Illes Balears

Encara anem amb bolquers?

«Entre nosaltres, els estudis d'història de la llengua estan en bolquers». Són les paraules que obren l'article de Modest Prats «Contrareforma i barroc», publicat a *L'Avenç* el 1995 (Prats 1995: 58).¹ Més enllà del to volgutament (o no?) provocatiu, la frase es referia a una sensació que, m'atreviria a dir, era general entre els historiadors de la llengua ara fa trenta anys. Malgrat alguns estudis anteriors més o menys orientats —i amb resultats més que correctes— la història de la llengua catalana, com a disciplina dins de la Filologia Catalana, tot just si acabava de néixer. Hi havia molts estudis sobre gramàtica històrica, sobre història cultural i, sobretot, sobre història literària que, de manera subsidiària, s'havien ocupat d'història de la llengua (Ginebra 2021). O d'això que, més o menys, en diem *història social de la llengua*. No vull ser exhaustiu, però a finals dels setanta hi havia alguns estudis que podrien obrir camí a aquesta disciplina, com els estudis de Joan Fuster —el qual reclamava que existís una *història social de la llengua catalana* (Pérez i Moragón i Ortells Miralles 2020)—, Manuel Sanchis Guarner o Jordi Carbonell —aplegats no

1 Molt elegantment, Francesc Feliu va eliminar aquesta frase de la refosa de l'article dins del volum *Engrunes i retalls* (Prats 2009). Senyal indubtable que, per al curador, dues dècades donaven per llevar-se els bolquers i arribar, almenys, a una fecunda adolescència acadèmica.

fa pas tant per Antoni Ferrando (vg. Carbonell 2017). Tot això eren estudis d'història de la llengua, però la història de la llengua no era, per a tothom, una disciplina. Al llarg de la dècada dels vuitanta, això va canviar, m'atreviria a dir que gràcies, sobretot, a dos pols de recerca: la Universitat de Girona, al voltant de Josep M. Nadal i Modest Prats, i la Universitat de València, al voltant d'Antoni Ferrando.

Josep M. Nadal i Modest Prats s'havien embarcat en l'escriptura d'un primer manual complet d'història de la llengua. El manual, tot i que només va tenir finalment 2 volums, va ser una referència inexcusable i una primera peça fonamental del que de fet ja començava a ser la història de la llengua catalana. O potser la primera peça d'una disciplina sistemàtica i autònoma, com ha posat de manifest no fa pas gaire Miquel Nicolás, en considerar que abans del manual de Nadal i Prats «la història del català existia només “en grau de temptativa”» (Nicolás 2026: 252). Un grau de temptativa, dit sigui de passada, amb resultats excel·lents: els llibres d'història cultural de Joan Fuster, les aportacions fetes des de la primera sociolingüística per Lluís V. Aracil o Rafael L. Ninyoles o llibres fonamentals com *Els mallorquins i la llengua autòctona* de Josep Massot i Muntaner (Massot i Muntaner 1972), o la *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* d'Antoni Ferrando (Ferrando 1980) —malauradament introbable.

En aquell primer llibre «fundacional», si volem dir-ne així, Nadal i Prats declaraven tot de limitacions pròpies de l'obra —concebuda com un manual per a les classes— i de la disciplina mateixa, i constataren: «Els estudis d'història lingüística, tal com pensàvem el nostre sobre la llengua catalana, són relativament recents i no gosaríem pas dir que ni les mateixes qüestions metodològiques prèvies hagin estat aclarides a hores d'ara» (Nadal i Prats 1982: 10). Justament per aclarir qüestions teòriques i metodològiques i establir unes bases estables per a la disciplina en el si de la catalanística, el 1991 Nadal, Prats i el grup de Girona van organitzar el col·loqui «Problemes i mètodes de la història de la llengua», que va donar lloc, el 1995 —el mateix any que l'article de Modest Prats— al llibre homònim que ara reeditem, i també a una de les trobades imprescindibles per als historiadors de la llengua catalana. Aquell primer col·loqui «pretenia estimular la reflexió sobre els aspectes més teòrics de la Història de la llengua» i «fomentar un debat eficaç sobre qüestions de metodologia, problemes generals i experiències concretes en cadascun dels àmbits d'investigació» (Martí i Feliu 1995: 9). Què ha passat, doncs, entre el 1995 i el temps que ens és més o menys present? Quins són els avanços de la disciplina? Hem aconseguit deixar els bolquers, o encara anem de quatre grapes? Què ens queda per fer (si és que ens queda res per fer)? Intentaré d'apuntar algunes respostes generals a aquestes qüestions.

Abans de continuar, sigui'm permès un paràgraf d'advertència. Escriure sobre la història de la història de la llengua catalana no és una tasca fàcil. Segur que desconec i ignoro molts estudis que haurien de figurar en aquest text, i estic convençut que no he estat prou ponderat o generós amb tots els *homenots* —i ben poques *donotes*, ai!— que compareixen al meu treball, mestres admirats tots i amics estimats la majoria. Demano, doncs, indulgència. El que m'ha mogut no ha estat fer una història acadèmica de la història de la llengua, sinó un assaig de valoració de la feina que s'ha fet en aquest àmbit els darrers tres o quatre decennis.²

L'assentament metodològic d'una disciplina

A mitjan 2026 no gosaria afirmar que la *història de la llengua catalana* no és una disciplina ben assentada en els estudis de Filologia Catalana. La sensació general potser és que és una disciplina que havia tingut més èxit, o havia estat més popular en el passat que no pas ara. Miquel Nicolás, que és qui ha fet més esforços individuals per bastir una teoria que doni compte del *què* i del *com* en la història de la llengua, se n'ha prou lamentat diverses vegades. El 2011, per exemple, tot demanant-se si existia una història social de la llengua catalana, es referia als perfils que hauria de tenir una «disciplina nonada» (Nicolás 2011: 106), i encara el 2019, en reflexionar sobre les bases històriques i metodològiques de la historiografia lingüística valenciana, considerava que es tractava aquest d'un «camp *que s'ha de construir científicament*» (Nicolás 2019: 384, la cursiva és meva).

Antoni Ferrando —i jo estic d'acord amb ell— ha destacat algunes de les fites de la història de la llengua catalana els darrers cinquanta anys. Per a Ferrando, la història de la llengua catalana és una «disciplina autònoma», homologable a «les principals llengües de cultura de l'Europa occidental», tot i que, certament, assenyalava algunes qüestions pendents, entre les quals destaca la falta de «reflexió a la periodització i a l'etiquetatge». Ferrando apunta, amb elegància, que aquesta mancança «darrerament s'intenta corregir» (Ferrando 2025,

2 I en nota, tot i que no per això menys important, vull agrair a Francesc Feliu que m'hagi fet confiança per escriure aquestes ratlles, i també per voler-me en l'organització dels seminaris d'historiadors de la llengua a Girona: crear un espai per veure'ns i debatre és, de ben segur, un símptoma de bona salut acadèmica i humana. Moltes de les idees d'aquest text, i sobretot de l'apartat final, han sortit de profitoses converses amb alguns dels «responsables» d'haver construït la disciplina, els quals considero els meus mestres i amb qui estic en deute acadèmic permanent. Aprofito l'espai per agrair igualment a Rosa Calafat que hagi accedit a llegir una primera versió d'aquest text, i a fer-hi valuosos suggeriments de millora.

totes les citacions són de la pàgina 162). Dic amb elegància perquè les tres contribucions més recents i destacades sobre aquesta qüestió són un treball de Francesc Bernat (2014a), un article de Brauli Montoya (2021), i sobretot, un capítol llarg i estimulant... d'Antoni Ferrando (2023)!

No han estat els únics que han teoritzat sobre la disciplina, és clar. Sense cap intenció de fer un catàleg exhaustiu sobre la matèria, sí que m'agradaria recordar, tanmateix, que als anys noranta, quan la disciplina diguem que es consolidava en el bon sentit de la paraula, hi hagué força papers que endreçaven conceptes, mètodes i enfocaments. Ja he esmentat suara el volum *Problemes i mètodes de la història de la llengua*, que ara reeditem, i no voldria deixar d'apuntar que tots els altres volums derivats dels col·loquis de Girona són, en bona part, aportacions teòriques o obertures de línies de recerca, sovint en relació amb la història francesa o italiana. Quedant-nos als noranta, però, voldria recordar el llibret de Josep M. Nadal *Llengua escrita i llengua nacional* (Nadal 1992). La primera part, «El concepte d'història de la llengua» —que forma part del volum *Problemes i mètodes de la història de la llengua*—, és la base seminal de bona part de les reflexions teòriques posteriors de Nadal i dels seus deixebles. Per a Nadal, una llengua és fonamentalment un constructe històric i social, i un etern procés de simplificació —de selecció, d'estandardització, si es vol— de «l'enorme variació que presideix el comportament lingüístic» (Nadal 1992: 14). La història de la llengua, doncs, és la història del procés que ha comportat la creació de les llengües nacionals, la unificació lingüística i, en última instància, la pèrdua de la «llengua primordial»: no en va, aquest és el leitmotiv del darrer col·loqui gironí, celebrat el 2024, i que tenia com a marc teòric i punt de partida el text de Nadal «L'arada i el tractor. Consideracions (amb excursos poètics) per a un debat sobre el futur incert de la diversitat lingüística»³ (editat, ara en anglès, a Nadal 2026).

Tornant als anys noranta, m'agradaria destacar dos treballs, encara, que són aportacions interessants a aquest assentament general de la disciplina. Penso, en primer lloc, en una proposta programàtica de Jordi Ginebra per sistematitzar la història de la lingüística catalana (Ginebra 1996). Evidentment, la proposta de Ginebra és volgutament parcial: en el seu treball proposa un cert programa per estudiar la història de la lingüística —a vegades n'hem dit historiografia lingüística—, que és una part de la història de la llengua. Que en sigui una part, tanmateix, no vol pas dir que sigui un element a menystenir: la història de la lingüística contribueix a explicar la història de la llengua, entre altres motius perquè, al llarg de la història, bona part dels usos almenys formals de la llengua els han construït els lingüistes a través de gramàtiques,

3 <https://esdeveniments.udg.edu/105967/section/46814/xiie-collloqui-internacional-lproblemes-i-metodes-drhistoria-de-la-llengua-la-perdua-de-la-llengua.html> [consulta: 30.04.2026]

diccionaris i altres obres de tipus lingüístic. Fins i tot les ideologies, les actituds, les creences, la consciència sobre la llengua poden veure's condicionades —o poden condicionar— el desenvolupament d'una historiografia lingüística particular. Almenys així m'ho vaig creure i vaig intentar explicar-ho, per exemple, a la meua tesi doctoral (Bellés 2022).

I, tot i que la proposta teòrica de Ginebra no sé si ha tingut gaire repercussió —jo mateix no vaig saber que aquest text existia fins no fa pas gaire—, diria que la història de la lingüística, o la historiografia lingüística, sí que ha tingut un desenvolupament important, amb alguns projectes molt destacats i la magnífica *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític* de Pere Marçet i Joan Solà com a vaixell insígnia (Marçet i Solà 1998). Hi ha altres projectes que han ajudat a consolidar l'estudi de la història lingüística, com ara la col·lecció «Documents de Filologia Catalana» de l'editorial Alta-fula, que editava amb facsímils i bones introduccions textos fonamentals de la història lingüística catalana; el projecte (per concloure) de l'edició de l'obra lingüística d'Antoni Febrer i Cardona; o els deu volums de les *Obres completes* de Pompeu Fabra, acompanyats d'estudis excel·lents i de referència.

Ara bé, qui ha dedicat més esforços a pensar la història de la llengua com a disciplina ha estat Miquel Nicolás. Ja n'he parlat abans, però no vull deixar d'esmentar la seva tesi, refosa al volum *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs* (Nicolás 1998). El llibre és un autèntic *tour de force* per sistematitzar un mètode d'estudi de la llengua catalana que permeti assentar, des d'una perspectiva interdisciplinària —atent, doncs, a disciplines afins com l'antropologia, la sociolingüística o la sociologia— la història de la llengua com a mètode. I tot i la importància inqüestionable del llibre, no m'atreviria a dir que els que ens hem enfilat a les espatlles de Nicolás n'haguem fet una referència inexcusable.

En tot aquest apartat he parlat d'*història de la llengua*, a vegades d'*història social de la llengua*, i fins i tot d'*historiografia lingüística*. Si bé és cert que, com a disciplines naixents, les propostes d'integrar els canvis formals del codi lingüístic amb els canvis socials, actitudinals, d'ús i de forma de la llengua estaven cridats a ser un, la realitat ha estat una altra: mentre que la gramàtica històrica ha fet el seu camí —ara reconvertida, en part, en lingüística teòrica diacrònica a partir de corpus—, el que en dic *història de la llengua* o *història social de la llengua* ha estat una combinació de sociolingüística històrica —sociolingüística no variacionista, entengui's— i historiografia lingüística. És a això, doncs, que em refereixo.

Els usos socials del català entre l'antic règim i el vuit-cents

Amb alguns problemes d'estructuració metodològica, i a vegades amb una forta dependència de la història de la literatura (Ginebra 2021), el cert és, però, que la història de la llengua ha fet camí. Quins han estat els àmbits d'actuació, per dir-ho d'una manera que burocrateja, de la història de la llengua aquests darrers decennis? L'edat mitjana, lamentablement, ha estat molt poc estudiada —tot i l'interès innegable per les *Regles d'esquivar vocables* i per la llengua de la cancelleria, i també per la llengua dels grans escriptors, singularment per Ramon Llull. Segurament, l'accés a les fonts, la manca de formació d'historiadors estrictes i el fet que des de la sociolingüística del conflicte era un període poc conflictiu hi han contribuït. Ara mateix no sabia per on posar-m'hi, però certament és una de les tasques que tenim pendents.

L'edat moderna, en canvi, ha rebut més atenció. És sabut l'interès que, des de la història de la literatura, hi ha hagut per desactivar el concepte de «Decadència». La feina d'Albert Rossich i dels seus deixebles hi té molt a veure. A vista d'ocell, semblaria evident que el concepte de «Decadència» tindria validesa des del punt de vista de la història de la llengua: el retrocés del català en àmbits formals que havia ocupat durant l'edat mitjana és evident, i també és evident la minva d'ús del català en indicadors que tradicionalment s'havien consolidat clau com l'edició de llibres o l'alta predicació. Aquestes dècades, tanmateix, hem après que la història no és tan senzilla, i que mirat de perfil, el català a l'edat moderna continua essent, amb els peròs que es vulguin, una llengua d'estat i, sobretot, una llengua d'ús en pràcticament tots els àmbits de la vida quotidiana. I, com a llengua d'ús en pràcticament tots els àmbits de la vida quotidiana, el català té presència i competeix amb altres llengües —substancialment amb el castellà i amb el llatí— en molts àmbits: en l'administració, en l'Església, o en l'educació. En aquest darrer àmbit és sobre el qual hi ha més feina feta, com per exemple la panoràmica mallorquina del cinc-cents que ha escrit fa poc Rosa Cafalat (2024a).

En la decadència no decadent, o sigui en l'edat moderna, convé distingir clarament entre el que passa abans de la Guerra de Successió, i tot el que ve després. Abans de la Guerra, com ja he avançat, el català «no sols és l'única llengua de comunicació normal entre els habitants dels països catalans, l'idioma del país, sinó també el que avui anomenaríem una llengua d'estat, és a dir, l'habitual de les comunicacions formals del poder» (Rossich 2023: 19). Després de la Guerra, tot i que ara sabem que el català manté una presència important en molts àmbits fins a mitjan segle XIX, les dinàmiques són unes altres: el país ha perdut la guerra i, per tant, també el poder local, com ha explicat Rosa Cafalat per al cas mallorquí (1999).

En un tom més assagístic que acadèmic August Rafanell, a *La llengua silenciada* —un llibre que per a mi va ser il·luminador— va resseguir les vicissituds del català durant el llarg període de l'edat moderna. El llibre és antic, del 1999, però diria que dues de les tesis que s'hi defensen continuen essent vàlides avui, i el que hem fet ha estat matisar-les, impugnar-les parcialment, però mantenint-ne l'estructura —amb això no vull dir que fossin tesis inèdites fins aleshores, només me n'aprofito perquè el llibre m'agrada, i perquè és una síntesi molt encertada.

Les tesis, deia. En primer lloc, la idea que el català a l'edat moderna no és una llengua «silenciosa» sinó que és una llengua «silenciada». Rafanell pensava en un silenciament per part del castellà, que havia relegat el català als usos baixos. Jo també penso en un silenciament per part de l'acadèmia: sense negar tots els problemes que es vulguin, rebutjar apriorísticament l'edat moderna fa que sigui un objecte d'estudi incòmode i, per tant, poc explorat. Al silenciament de la nostra edat moderna hi ha contribuït la historiografia castellana, però també la nostra historiografia més primerenca, encara amarada de Renaixença. Abandonar el concepte de «Decadència», sens dubte, ens ha ajudat. En segon lloc, el llibre estableix aquesta divisió que ara deia que em sembla important en l'edat moderna, i ordenava la informació en dos blocs: «1500-1700. Nous usos i costums», i «1700-1850. Una política de la llengua».

El segle XVIII és, encara ara, un espai per acabar d'explorar. Tenim dues bones panoràmiques: el volum *La llengua catalana al segle XVIII* (Balsalobre i Gratacós 1995) i, més recent, el monogràfic coordinat per Gabirel Sansano a la revista *Dieciocho* (Sansano 2012), que és una panoràmica que té en compte la història literària, cultural i lingüística —dins del monogràfic hi ha un article de Jordi Ginebra sobre el paper del català al segle XVIII (Ginebra 2012). Del segle XVIII ara com ara en sabem sobretot coses de la història de la llengua i de l'inici de la conflictivitat política de la qüestió de la llengua —ara penso en la feina que els últims anys ha fet Rosa Calafat, i que ha aplegat en una monografia prou recent (Calafat 2024b). També sabem coses de la (pre)història de la filologia catalana, per dir-ho a l'araciliana manera. En aquest sentit, la feina de Francesc Feliu, sol o en col·laboració, és important: tant per l'estudi de les apologies de la llengua (Feliu et al. 1992) com de l'obra de Bastero, el primer (?) filòleg (?) de la nostra tradició, del qual va editar la *Història de la llengua catalana* (Bastero 1997) i sobre el qual ha tornat a treballar recentment, ara a propòsit de l'edició de la *Crusca provenzale*. El cas singular de Menorca ha donat lloc a molts estudis que, a mig camí entre la història de la llengua i la història cultural, són també d'un gran interès. El treball d'Antoni-Joan Pons (1995) continua essent la millor síntesi d'història de la llengua a la

Menorca setcentista, tot i la feina ingent que estudiosos com Josefina Salord han fet els darrers anys.

Si l'edat moderna és, tradicionalment, el període que va fins a les revolucions liberals, Rafanell acabava el llibre l'any 1850. Novament, aprofito el seu volumet per referir-me a una qüestió més general, i jo diria que, ara com ara, una de les més rellevants: l'evolució de la llengua catalana al segle XIX i, particularment, al trànsit del món de l'antic règim a la modernitat.

De la mateixa manera que amb l'edat moderna s'ha fet un esforç enorme per superar la Decadència i valorar el període sense apriorismes historiogràfics, cal dir que la feina feta sobre el segle XIX no ha estat pas menor. Entendre el segle XIX des del punt de vista de la història de la llengua ha volgut dir, entre altres qüestions prou rellevants, escapar de l'ombra de la Renaixença, entendre-la com un constructe cultural que respon a uns moments i a unes raons polítiques, artístiques i ideològiques concretes i, sense renegar-ne, prendre'n distància. Potser no tanta com n'ha volgut prendre Joan Lluís Marfany el qual, al capdavant, però, és qui més ha contribuït a deixar clar —a vegades amb una quantitat de fonts primàries excessiva, absolutament inabastables, i sempre amb un discurs propi definit— que una cosa és la història de la Renaixença i una altra de ben diferent és la història del català (vg. sobretot Marfany, 2001, 2017).

Superar el constructe de la Renaixença —si me'n deixeu dir així— ha servit, sobretot, per aprendre a valorar la cultura escrita en català del primer segle XIX. Entendre que la *Gramàtica* de Josep Pau Ballot no és un símptoma teleològic de la Renaixença sinó un producte gramatical fruit d'un context concret, ens ajuda a comprendre'n l'abast. Entendre que un *best-seller* com *La Cuynera Catalana* no és un símptoma teleològic de la Renaixença, sinó un producte comercial fruit d'una dinàmica sociolingüística concreta, ens ajuda a comprendre millor l'inici del segle XIX. Així, a mesura que anem sabent més coses d'aquests moments d'impàs, més complexa —i alhora més senzilla d'entendre— és la dinàmica aparentment paradoxal amb què, de fa temps, s'ha caracteritzat el període —s'hi han referit així Josep Murgades (1996) o Francesc Bernat (2014b), per citar-ne dos exemples.

Deixeu-me que m'entretingui encara una mica sobre el primer vuit-cents. Una altra de les coses que —diria que feliçment— hem superat és la idea de l'anarquia ortogràfica. Certament, els Jocs Florals, com a certamen cultural i literari, van canviar algunes regles del joc de la llengua literària de mitjan XIX, però el que és clar és que no partien del no-res. Amb una certa fragmentació dialectal, i amb uns particularismes més accentuats a València que al Principat —però això potser ho dic perquè soc català i perquè ha triomfat la llengua estàndard basada fonamentalment en el meu dialecte—, durant l'edat moderna

el català va perviure com a llengua normal, en el sentit que existia un model lingüístic definit, que es transmetia i que era (re)conegut per les persones amb accés a l'escriptura. Potser caldria fer-hi matisos territorials, i veure si a València i a Mallorca no fora diferent, però segur que el que dic és vàlid per al Principat i també per a Menorca. Es tractava d'un model de llengua desenvolupat durant l'edat moderna, en part gràcies a la impremta, i que s'allargà ben bé fins a mitjan segle XIX. Jordi Ginebra crec que ho ha explicat molt bé quan, a propòsit de tots els textos escrits en català durant la primera meitat del vuit-cents, diu que existeix «un català literari institucionalitzat —tot i que no específicament “de la literatura”— en la dècada dels trenta, quaranta i cinquanta del segle XIX: hi ha identificats uns usos socials de la llengua i un consens entorn d'uns valors, i *hi ha un model idiomàtic establert*» (Ginebra 2023: 11, la cursiva és meua). I hi afegeix, en un parèntesi que per a mi és fonamental: «és una llengua que avui no ens agrada, però això és una altra qüestió» (Ginebra 2023: 11). Certament, és una altra qüestió, però no pas menor. La valoració que, des del postfabrisme, hem fet de la llengua moderna ha estat, en general, negativa. En part perquè l'hem associat a aquesta «anarquia» que ara sabem que no existia —o que no existia tant— i en part perquè l'hem associat, també, a una llengua embastardida i castellanitzada.

Per desmentir aquest tòpic hem fet esforços, però diria que no prou. Des de la història de la literatura s'ha insistit en la idea que bona part dels castellanismes que es detecten en la literatura de l'edat moderna no s'han d'atribuir només a la subalternitat del català, sinó a l'emmirationament en la llengua i els gèneres literaris de moda a l'Europa barroca —però també s'hi ha insistit des de la història de la llengua. En la llengua literària de l'edat moderna, «la castellanització del model de llengua no és [...] la conseqüència de la deixadesa dels autors, ni una prova de llur defecció lingüística o nacional, sinó més aviat el testimoni d'un interès per elevar la dignitat literària del català» (Feliu 2006: 126). Ara bé, no coneixem prou com era la llengua literària de la no-literatura —és a dir, l'estàndard dels textos pràctics. En la llengua del XIX també queda molt per fer. Tothom qui està habituat a la llengua d'aquest període s'adona de quin és el model formal que predomina, que generalment coincideix amb el model de les obres gramaticals i lexicogràfiques del moment. Jordi Ginebra (2009), partint d'aquest model i diria que d'una bona dosi d'intuïció i d'hàbit a la llengua del vuit-cents, ha fet una temptativa d'estudi de com canvia la llengua literària al llarg del segle XIX, i ens ha ofert un primer esborrany a partir del qual, però, caldria continuar treballant per traçar-hi el dibuix definitiu —si és que en les qüestions que ens afecten *definitiu* vol dir res— de la llengua (o les llengües) del nostre segle XIX.

No puc estar-me de relacionar la qüestió del model de llengua amb un tema que, sens dubte, és molt interessant: el model ortoèpic del català modern. Tot i la dificultat d'accedir a les traces d'oralitat en èpoques pretèrites, els treballs d'August Rafanell i, sobretot, d'Albert Rossich han explicat bastant com era aquest català oral culte de l'edat moderna, un model que, de fet, ara sabem que pot ser que s'allargui, en alguna mesura, fins ben entrat el segle XIX, també (Bellés 2024). Quan i com canvià el model a favor del català oral que avui considerem «normal» o «normatiu»? I per què? Potser seguint les pistes que alguns treballs, com l'estudi d'Albert Rossich sobre els diversos sistemes ortogràfics en Verdaguer (Rossich 2006) en traurem l'entrellat, però, ara com ara, diria que és una tasca per completar.

Una llengua amb identitat

La identitat de la llengua, la consciència lingüística dels parlants, les ideologies i les actituds lingüístiques que els catalans del passat han tingut cap a la pròpia llengua —i cap a les altres— són, també, un tema fonamental. Ja ho sabem: són les qüestions que, al capdavant, condicionen els usos lingüístics. En aquest sentit, la història de la llengua catalana hi ha prestat prou atenció. Ja m'he referit abans a l'estudi, encara avui imprescindible, d'Antoni Ferrando a propòsit de la consciència idiomàtica dels valencians (Ferrando 1980). Des de la història estricta, Antoni Mas i Forners (2020) l'ha replicat, ara amb dades de la consciència idiomàtica i nacional —ell en diu *etnocultural*— dels mallorquins, des de la fundació del Regne de Mallorca fins a la desaparició de la Corona d'Aragó.

La qüestió de la identitat sens dubte és més rellevant allà on la consciència compartida ha estat, per motius polítics, socials o de qualsevol mena, més feble o més qüestionada. No és una sorpresa, doncs, que al País Valencià la qüestió de la consciència lingüística —molt relacionada amb la identitat de la llengua i amb el secessionisme— hagi estat un camp fecund. I ara comencem a conèixer molt bé quina era la posició de la major part de la intel·lectualitat valenciana cap a la llengua pròpia des de mitjan XVIII i fins al primer nou-cents, no exclusivament, però en gran part gràcies als esforços d'Adrià Martí-Badia, que a part d'una excel·lent monografia (Martí-Badia 2020) que recull una panoràmica de la segona meitat del XIX, ha donat més dades en articles i capítols diversos.

L'altra gran qüestió de les consciències lingüístiques és el llemosinisme, la identitat —o no— compartida entre el català i l'occità, i totes les conseqüències

identitàries, lingüístiques, polítiques i culturals que se'n deriven. Aquest ha estat un tema llargament debatut des de molts punts de vista: òbviament, des de la filologia estricta però també des de la història de la llengua, la identitat política o senzillament la història cultural. Tot i que en tots els àmbits del coneixement sempre es poden fer noves aportacions, l'estudi del llemosinisme des de la història de la llengua i la història cultural és un aspecte molt conegut avui en dia, sobretot a partir dels treballs d'August Rafanell i, per sobre de tots, a l'extensíssima *Il·lusió occitana* que, en dos volums, recull la història de les relacions occitanocatalanes dels segles XIX i XX (Rafanell 2006); no cal dir que, per a altres moments i èpoques, ell mateix hi havia dedicat estudis. La qüestió, però, va reapareixent, i es presta a noves lectures, com la proposta original que Vicent Lledó-Guillem ha fet d'alguns textos de l'edat mitjana i l'edat moderna (Lledó-Guillem 2018). A més a més, el llemosinisme continua present cada cop que algú gira la mirada a erudits, gramàtics o escriptors valencians o balears del vuit-cents o d'abans: al capdavant, *llemosí* era el nom que s'havia convingut per a la llengua literària antiga, i sota aquest nom em sembla que s'hi podien amagar significats ben diversos: des de qui l'emprava rudimentàriament, sense consciència de què podia implicar, fins a qui en feia un ús conscient i polític. És el cas, per exemple, del metge maonès Jaume Ferrer i Parpal, que a mitjan segle XIX emprà el llemosinisme com a argument per legitimar el secessionisme lingüístic, com va estudiar Àngel Mifsud (2007) i, una mica més tard, vaig reprendre jo mateix (Bellés 2020).

El segle XX

La recerca en història de la llengua del primer segle XX està clarament marcada pel procés de normativització del català, i la majoria dels temes d'història de la llengua del període toquen, poc o molt, aquesta qüestió. L'obra i la figura de Pompeu Fabra han estat al centre de l'interès per aquest període, amb múltiples estudis sobre l'autor; els col·loquis internacionals «La lingüística de Pompeu Fabra», celebrats quinquennalment a la Universitat Rovira i Virgili; l'edició, entre 2005 i 2020, dels 10 volums de les *Obres completes* del gramàtic... Tot i aquest interès indubtable, sobta que encara no s'hagi escrit cap biografia crítica de Fabra, que superi la canònica —i un punt hagiogràfica, si se'm permet— de Josep Miracle (1968). Potser la situació sociolingüística del país durant la segona meitat del segle XX ha condicionat tant l'aproximació a l'obra de Fabra com al seu context, però també trobo a faltar un estudi sistemàtic de l'antifabrisme —o simplement de la dissidència fabrista—, tot i algunes aportacions rellevants puntuals. Per exemple, Narcís Iglésias ha estudiat l'obra de Josep Calveras (2004),

i molt recentment ha editat, amb una acurada introducció que contextualitza l'obra i el personatge, l'obra cabdal del jesuïta: *La reconstrucció del llenguatge literari català* (Calveras 2025). No hi ha, tanmateix, un programa sistemàtic que estudiï la dissidència fabriana sense apriorismes —però les pistes que va donar Magí Sunyer (2012) em semblen molt estimulants.

Hi ha un altre tema que ha estat llargament treballat d'aquest període, que té a veure amb l'establiment de la filologia catalana com a disciplina autònoma i els inicis dels treballs lingüístics en català. En tot aquest aspecte, Antoni M. Alcover hi té un paper fonamental. Joan Julià-Muné (2019), de fet, ha considerat la *Lletra de convit* de 1901 el moment fundacional de la nostra tradició lingüística. L'obra d'Alcover ha estat ben estudiada, i com la de Fabra, avui en dia és majoritàriament accessible, la qual cosa devem molt majoritàriament als esforços esmerçats per Maria-Pilar Perea. Com en el cas de Fabra, però, trobo a faltar una biografia actualitzada del manacorí que superi l'*Home de combat* de Francesc de B. Moll (1962), i que contextualitzi adequadament l'obra d'Alcover, tant en el seu temps històric com en la nostra tradició lingüística.

Arribats en aquest punt cronològic, es planteja una qüestió: tenim prou distància temporal per considerar objectes d'estudi de la història social de la llengua els anys del franquisme i de la transició? Montoya, en la proposta de periodització de la història de la llengua a què m'he referit abans, considera que el final del franquisme ha de ser també el final de les històries de la llengua catalana, perquè el que ha passat més ençà és massa recent per tenir-ne la perspectiva històrica necessària (Montoya 2021: 168). Certament, no és pas d'aquesta opinió Ferrando (2023: 236-237), que en la seva proposta fa arribar la història del català fins després del 2010. Més aviat em decantaria per donar la raó a Antoni Ferrando.

Les aportacions que hi ha hagut no són, però, gaire abundants, i a vegades és difícil definir on s'acaben els estudis d'història social i on comencen els de sociolingüística —tot i que potser tampoc cal que els distingim gaire. Entre totes aquestes aportacions, per la rellevància fonamental en la configuració moderna del país, cal destacar l'estudi sobre el procés de bilingüïtzació de la societat catalana al llarg del segle xx, un treball fet amb mètodes sociolingüístics, però que és una contribució de primer ordre a la història de la llengua (Galindo et al. 2021). El treball s'ha replicat, amb matisos, per a la societat de les Illes Balears (Defior i Vanrell en preparació).

Una altra frontera que pot ser difícil de delimitar és la de la historiografia lingüística del segon nou-cents i del primer segle xxi. En el mateix llibre que citava abans, Julià-Muné (2019) proposa una primera panoràmica de l'evolució de la lingüística en tant que disciplina acadèmica assentada en la catalanística, i situa com a límit del que és historiable la primera edició de la

Gramàtica del català contemporani, el 2002. A mig camí entre la història social i la historiografia hi ha algunes qüestions que han suscitat un cert interès recentment, com ara la difusió de la normativa lingüística durant el franquisme —sobre la qual Daniel Casals està desenvolupant una línia de recerca fecunda (Casals i Massanell 2023)—, o la transmissió de la doctrina fabriana a través de les obres gramaticals del segle xx. Així, es fa difícil considerar obres d'història de la llengua els repassos gramatogràfics de Sebastià Bonet (2000) o alguns treballs de Laia Benavent Llinares (2020, 2021), tot i que es tracta d'obres que tenen un indubtable interès històric.

Una mirada al futur

En una entrevista d'Emili Boix a *Treballs de Sociolingüística Catalana*, Miquel Nicolás deia: «no em canso de repetir als meus alumnes que, si volen conèixer bé la llengua actual i els preocupa el seu futur, trobaran respostes en l'estudi del seu passat» (Nicolás en resposta a Boix-Fuster 2023: 240). Per donar les respostes que Nicolás oferia, i també —no ens enganyem— per mantenir la disciplina consolidada, malgrat els peròs que he adduït abans, és important assegurar-se que la història de la llengua, com a disciplina, té presència en els plans d'estudi dels futurs filòlegs i lingüistes. És un pas necessari, per bé que insuficient, per assegurar, així, que s'elaborin treballs de recerca, tesis doctorals i trajectòries acadèmiques bastides sobre l'estudi de la història de la llengua. La sensació general, amb tot, és que la història de la llengua és una disciplina que «no està de moda». Jordi Ginebra, per exemple, ha especulat amb la possibilitat que la lingüística sincrònica hagi arraconat la història de la llengua «a una posició marginal dins els estudis lingüístics» (Ginebra 2021: 211). Igualment, Narcís Iglésias s'alegrava de la publicació del primer llibre d'Adrià Martí-Badia justament pel fet que un investigador jove hagi decidit dedicar la carrera acadèmica a la història de la llengua: «És tot un motiu d'alegria, per si sol, que un jove investigador s'obri pas en els estudis d'història de la llengua, ja que no són pas nombroses les aportacions que s'hi fan de manera sovintejada» (Iglésias 2021: 254).

Quin és, però, l'estat real dels estudis d'història de la llengua en els plans d'estudis dels Països Catalans? En aquest darrer apartat vull fer un breu repàs a la presència d'assignatures d'història de la llengua als diferents graus de Filologia Catalana, conscient com soc que la seva presència no és suficient per assegurar un futur a la disciplina, però sí una condició pràcticament indispensable. Ja ho sabem: els estudiants s'interessen, en gran part, per allò que estudien al grau, i sobretot per allò que estudien de forma estimulante i amb bons professors.

En la taula següent he endreçat les assignatures d'història de la llengua que s'ofereixen en totes les universitats del país que tenen estudis de Filologia Catalana —tinguin el nom que tinguin. He exclòs, naturalment, les assignatures purament lingüístiques, és a dir, les Gramàtiques Històriques sense context social.

Taula 1. Assignatures d'història de la llengua a les universitats que ofereixen estudis de Filologia Catalana.

Universitat	Nom del grau	Nom de l'assignatura	Tipologia	Curs	ECTS
Universitat d'Alacant	Filologia Catalana	Història social de la llengua catalana	OB	1	6
Universitat de València	Filologia Catalana	Història de la llengua catalana I	OB	3	6
		Història de la llengua catalana II	OB	4	6
Universitat Rovira i Virgili	Llengua i Literatura Catalanes	Llengua i societat	FB	1	6
		<i>Història social de la llengua catalana</i>	OT	4	6
Universitat de Barcelona	Filologia Catalana	Història de la llengua catalana antiga i medieval	OB	2	6
		Història de la llengua catalana moderna i contemporània	OB	2	6
Universitat Autònoma de Barcelona	Filologia Catalana: Estudis de Literatura i Lingüística	Història social de la llengua catalana	FB	1	6
Universitat Oberta de Catalunya	Llengua i Literatura Catalanes	Història de la llengua catalana	OB	—	6
		Orígens i evolució de la llengua catalana	OT	—	6
Universitat de Girona	Filologia Catalana	Introducció a la Filologia Catalana	FB	1	6
		El català, dels inicis al segle XIX	OB	3	6
		Història del català contemporani	OB	4	6
Universitat de Lleida	Filologia Catalana i Estudis Occitans	Història social de la llengua catalana	OB	3	6
Universitat de les Illes Balears	Llengua i Literatura Catalanes	Història social de la llengua catalana	OB	2	6
Universitat de Perpinyà Via Domitia	Llengües, Literatures i Civilitzacions Estrangeres i Regionals. Itinerari català	Història de la llengua	OB	3	2,5

En gairebé totes les universitats, s'ofereix una altra assignatura semestral de gramàtica històrica. Ara voldria fer-hi un parell de comentaris. A la Universitat Rovira i Virgili, l'optativa Història social de la llengua catalana no s'ha pogut activar mai, de manera que, per acord de Departament, l'assignatura Llengua i societat és, *de facto*, una assignatura en què es fa història social de la llengua catalana.⁴ Val la pena destacar que la Universitat de Girona és on més història es fa, amb dues assignatures *i mitja*, ja que a Introducció a la Filologia Catalana s'ofereix un repàs històric a la disciplina —a canvi, la gramàtica històrica que ofereixen només és de 3 crèdits. A la Universitat de Barcelona les dues assignatures obligatòries combinen història social i gramàtica històrica —de gramàtica històrica se n'ofereix també una optativa: Lingüística diacrònica catalana: teoria i anàlisi. De la mateixa manera, l'única gramàtica històrica que s'imparteix a la Universitat Oberta de Catalunya forma part de l'assignatura optativa Orígens i evolució de la llengua catalana.

A grans trets, podem dir que la presència de la història de la llengua com a assignatura a tots els graus de Filologia Catalana està assegurada, però és més aviat minsa.

Per acabar

Com ja he dit al començament, no volia que això fos un repàs acadèmic sistemàtic a tot el que s'ha fet en la història social del català els darrers trenta anys. Antoni Ferrando ja ha ofert un panorama sobre aquesta qüestió amb més voluntat de sistematitzat. Per exemple, no he analitzat una obra de síntesi important com el manual de Ferrando i Nicolás (2011); en canvi, Ferrando sí que ha inclòs una anàlisi de tots els manuals d'història de la llengua que s'han publicat, i a més a més n'ha examinat la proposta de periodització (Ferrando 2023, 2025). El que m'ha mogut, doncs, és valorar la feina feta. Una valoració, no cal dir-ho, que necessàriament ha estat parcial i condicionada. En primer lloc, és una valoració parcial perquè és impossible que conegui tot el que s'ha escrit sobre la història de la nostra llengua. Però també és una valoració condicionada perquè, com és obvi, conec i estic més familiaritzat amb una mena d'història de la llengua que amb una altra: el meu interès pel segle XIX i pel trànsit de l'antic règim a la modernitat, la mirada sociolingüística que m'agrada pensar que dono als meus treballs són, sens dubte, elements que condicionen què llegeixo i com ho

4 Dec —i agraïxo— aquesta informació a Jordi Ginebra. També agraïxo a Joan Peytaví les precisions sobre la Universitat de Perpinyà.

llegeixo. Espero, malgrat tot, haver estat ponderat i generós, i no haver omès cap fet rellevant

Potser la disciplina «història de la llengua catalana» no està tan teoritzada i sistematitzada com voldríem, però em sembla innegable que és una disciplina ben assentada, amb uns referents intel·lectuals, uns problemes compartits i uns espais de trobada comuns. Sense que la història i la historiografia lingüística catalanes hagin estat prolixes en teorització, diria que cada cop més tenim uns marcs compartits. La visió sociolingüística, o l'ús de terminologia i metodologia sociolingüística en la nostra recerca, diria que ens hi ajuden, i ens mantenen en un pla d'igualtat amb les altres llengües de cultura de l'Europa occidental. Per posar-ne un exemple: diria que la majoria dels temes que figuren al *Handbook of Historical Sociolinguistics* de Hernández Campoy i Conde-Silvestre (2012) han estat tractats, amb més o menys profunditat, per la catalanística.

Ara bé, no voldria acabar sense recollir, ni que sigui a tall de síntesi, algunes qüestions pendents que crec que caldria treballar més. Al llarg del text ja he avançat algunes coses que em sembla que seria interessant tractar més, o d'una perspectiva diferent. Aprofito aquests darrers paràgrafs per assenyalar-ne algunes més. Que ningú s'ho prengui com un retret, sinó com un estímulo a continuar treballant en la història de la llengua catalana.

Si la relació entre la història (social) de la llengua i la sociolingüística és fructífera i, a mi em sembla que, inevitable, caldria determinar bé quins són els conceptes i els mètodes d'aquella que ens poden ser útils. Com ja vaig dir, «un dels aspectes pendents és, certament, decidir o definir si hi ha límits entre la sociolingüística i la història de la llengua. Segui quina sigui la relació, hem de posar-nos d'acord en com emprem els termes pensats originalment per a la sociolingüística sincrònica en textos del passat» (Bellés 2025: 142). Penso, per exemple, en l'aplicabilitat del terme de *lleialtat lingüística* a algunes situacions sociolingüístiques de l'antic règim.

Com ja he dit, encara no sabem prou coses dels models lingüístics de l'edat moderna i l'edat contemporània. La intuïció ens diu que el model és substancialment el mateix fins a mitjan segle XIX, però caldria aprofundir-hi, i aprofundir també en com canvia, i en quin estat de variació —o d'estabilitat— arriba el model a finals del vuit-cents. En aquest sentit, m'agradaria fer dos comentaris sobre la transmissió d'aquest model.

El primer té a veure amb l'estudi del sistema educatiu i de les dinàmiques de difusió dels textos escrits. Certament, entendre com funcionava el sistema educatiu ens ha d'ajudar a entendre com es difonia, mal que sigui per la simple inèrcia d'escriure amb el model après, el català modern. I sabem que la liquidació del català al segle XIX va ser més complexa i lenta que no ens

pensàvem. Deixeu-me ser una mica irreverent: si Aribau va poder escriure els alexandrins de *La Pàtria* i Rubió va teixir els versos de *Lo Gaiter del Llobregat* és perquè havien après a llegir i a escriure en català. I no precisament en un català rudimentari, apte només per a la llista de la compra. Prestar més atenció als historiadors, sens dubte, ens hi ajudarà, com ja s'ha vist, per exemple, en un article de Jordi Ginebra (2022), que aprofita, entre altres qüestions, l'excel·lent llibre de Ricard Expósito (2016). De la mateixa manera, aprofitar-nos dels estudis d'història del llibre i de la impremta ens ha de permetre aprendre més coses de la circulació de la llengua catalana.

El segon comentari té a veure amb l'estudi de les (poques) (?) obres pròpiament lingüístiques del moment. Diria que no els hem prestat prou atenció, i no les hem estudiat prou a fons. Hi ha els panorames de Germà Colón i Amadeu J. Soberanas (1991) i d'Albert Rico i Joan Solà (1995), però encara coneixem molt poc les nostres grans obres lingüístiques —potser amb l'excepció de la gramàtica Ballot. Penso en els diccionaris: hi ha la tesi de Pere Montalat sobre el *Gazophylacium* de Joan Lacavalleria —que confesso que no m'he pogut llegir— (Montalat 2020), però ignorem en gran mesura les fonts, l'estructura o la incidència real en la llengua literària de diccionaris que ens semblen tan rellevants com el diccionari de Pere Labèrnia o el diccionari de l'Acadèmia de Bones Lletres.

El canvi d'atenció dels textos literaris i les grans obres lingüístiques a les «menuderies», és a dir, a impresos de caràcter pràctic i efímer, i als textos més pràctics i aparentment menys rellevants diria que ja s'ha donat entre nosaltres. Són, certament, textos que eren molt més significants per al dia a dia dels catalans del passat. Hem posat sota el focus el que certa tradició historiogràfica hispànica, per exemple, havia anomenat —no sense un cert menyspreu— fonts epihistoriogràfiques, que només rodejaven els objectes centrals de la historiografia lingüística. Joan Lluís Marfany hi ha excel·lit, però no és l'únic: les recerques de Rosa Calafat sobre els llibres educatius de la Mallorca de finals de l'antic règim també en són bons exemples. I ens relliguen bé l'antic règim i la modernitat. Ens queda, però, un àmbit que hem explorat poc, i que se circumscriu en gran mesura al segle XIX: la premsa periòdica. L'estudi de la premsa és un àmbit que, per exemple en la hispanística, ha donat resultats excel·lents (Gaviño Rodríguez i García Folgado 2024) i que, com ha dit Silvestre Llamas, es pot considerar ja una font de primer ordre per a l'estudi de la història de la llengua (2026: 19).

I voldria tancar amb una qüestió de perspectiva. Ja n'he parlat una mica abans. Estic d'acord amb Antoni Ferrando, i crec que —tot i que la distància ens pot distorsionar un poc algunes visions—, el passat més recent és, de fet, història de la llengua. Per exemple: per què no hem estudiat, fora d'apriorismes,

el debat públic sobre el model de català que va tenir lloc als anys 1980 i 1990, i n'hem ponderat la incidència en el procés modern d'estandardització?

Ara sí, acabo. La història de la llengua no és una disciplina exempta de dificultats, presents i futures. Aquí no n'he parlat, però el model d'avaluació de la recerca universitària no hi ajuda. Així i tot, el camí fressat els darrers decennis l'ha consolidat com una disciplina acadèmica de ple dret; les persones que ens hi intentem dedicar tenim un marc compartit —de col·legues, trobades i publicacions— i, sobretot, una llista de deures per al futur, el que és, sens dubte, la millor garantia de continuïtat. 30 anys després, és obvi que la història de la llengua ja no va amb bolquers.

Referències

- Balsalobre, Pep i Joan Gratacós (1995) (ed.): *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Bastero, Antoni de (1997): *Història de la llengua catalana*. Edició a cura de Francesc Feliu. Vic/Girona: Eumo Editorial / Publicacions de la Universitat de Girona.
- Bellés, Eloi (2020): «Política e ideología en la obra lingüística del menorquín Jaime Ferrer y Parpal», dins Borja Alonso Pascua, Francisco Escudero Paniagua, Carlos Villanueva García, Carmen Quijada van den Berghe i José J. Gómez Asencio (ed.), *Lazos entre lingüística e ideología desde un enfoque historiográfico*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca, 131-145.
- Bellés, Eloi (2022): «Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris catalans del segle XIX». Tesi doctoral. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, Universitat de Barcelona.
- Bellés, Eloi (2024): «Un modelo ortológico catalán del siglo XIX. La *Colección de palabras disbaratadas* de Josar-Andá (1871)», *Revista de Filología Española* 104(2), 1379.
- Bellés, Eloi (2025): «Un moment potser no prou explorat en la història social de la llengua catalana», *Revista de Catalunya* 331, 131-145.
- Benavent Llinares, Laia (2020): «La prescripción del catalán en obras gramaticales desde 1933 hasta 2016», dins Borja Alonso Pascua, Francisco Escudero Paniagua, Carlos Villanueva García, Carmen Quijada van den Berghe i José J. Gómez Asencio (ed.), *Lazos entre lingüística e ideología desde un enfoque historiográfico*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca, 104-114.
- Benavent Llinares, Laia (2021): «La transmissió de segones opcions de la *Gramàtica catalana* de Pompeu Fabra (1918)», dins Miquel Àngel Pradilla

- (ed.), *De llengua i societat: de la proposta fabriana a la reforma normativa de l'IEC*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 97-107.
- Bernat, Francesc (2014a): «Per una periodització de la història social de la llengua catalana», dins Mercè Pujol Berché (coord.), *Recherches sur la langue catalane*. Llemotges: Éditions Lambert-Lucas, 267-277.
- Bernat, Francesc (2014b): «La història contemporània de la llengua catalana com a paradoxa», *Llengua, societat i comunicació*, 12, 3-9.
- Boix-Fuster, Emili (2023): «Entrevista a Miquel Nicolás», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 33, 239-246.
- Bonet, Sebastià (2000): *Les gramàtiques normatives valencianes i balears del segle xx*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Calafat, Rosa (1999): *Sabotatge a la llengua catalana*. Palma: Lleonard Muntaner, editor.
- Calafat, Rosa (2024a): «L'ensenyament a Mallorca al segle xvi (cartilles, catecismes i gramàtiques)», dins Rafael Ramis Barceló (coord.), *El llindar de la modernitat: Mallorca a la tardor medieval i al Renaixement (1412-1598)*. Madrid: Sindéresis, 559-580.
- Calafat, Rosa (2024b): *El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica: Mallorca y Menorca (siglos xviii y xix)*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert
- Calveras, Josep (2025): *La reconstrucció del llenguatge literari català*. Pròleg de Narcís Iglésias. Argentona: Voliana edicions.
- Carbonell, Jordi (2017): *Elements d'història de la llengua catalana*. Edició a cura d'Antoni Ferrando. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Casals, Daniel i Mar Massanell (2023): «La divulgació de la normativa als mitjans de comunicació com a línia de recerca», *Estudis romànics* 45, 273-285.
- Colón, Germà i Amadeu J. Soberanas (1991): *Panorama de la lexicografia catalana*. Segona edició augmentada. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Defior, Beatriu i Maria del Mar Vanrell (en preparació): *Història de la bilingüització de les Illes Balears al segle xx*. Palma: Lleonard Muntaner, editor.
- Expósito, Ricard (2016): *Nivells d'alfabetització i pràctiques culturals en la Catalunya moderna: aprendre de llegir, escriure i comptar*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal.
- Feliu, Francesc (2006): «*Mansana, temprana, eriso* i tots els altres mots “desconeguts”: el problema dels castellanismes en la llengua literària de Fontanella», dins Pep Valsalobre i Gabriel Sansano (ed.), *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*. Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitella.
- Feliu, Francesc, Sadurní Martí, Francesc Ten i Josep Vicens (ed.) (1992): *Tractar de nostra llengua catalana: apologies setcentistes de l'idioma al Principat*. Vic/ Girona: Eumo Editorial / Publicacions de la Universitat de Girona.

- Ferrando, Antoni i Miquel Nicolás (2011): *Història de la llengua catalana*. Segona edició. Barcelona: UOC.
- Ferrando, Antoni (1980): *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València: Universitat de València.
- Ferrando, Antoni (2023): «La periodització en la història de la llengua. Una proposta per a la història de la llengua catalana», dins Jordi Antolí Martínez i Josep Martines Peres (ed.), *Variació i canvi lingüístic*. València: Tirant lo Blanc, 167-263.
- Ferrando, Antoni (2025): «Els estudis d'història de la llengua catalana: un panorama (1973-2023)», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes / LXXIX. Miscel·lània Joaquim Rafel, 2*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 135-163.
- Galindo, Mireia, Carles de Rosselló i Francesc Bernat (2021): *El castellà a la Catalunya contemporània: història d'una bilingüització*. Benicarló: Onada edicions.
- Gaviño Rodríguez, Victoriano i María José García Folgado (2024): «LinPePrensa. Ideas sobre la lengua y su enseñanza en la prensa histórica española (1800-1939)», dins Giulia Nalesso i Alessandra Vicentini (ed.), *Texts and ideas in the history of language learning and teaching*. [Quaderni del CIRSIL, 17] Bologna: CLUEB/Alm@DL, 51-74.
- Ginebra, Jordi (1996): «Algunes reflexions sobre l'objecte, mètodes i possibilitats de l'estudi de la història de la lingüística catalana», dins Axel Schönberger i Tilbert Dídac Stegmann (coord.), *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 3, 111-126.
- Ginebra, Jordi (2009): «La construcció de la llengua literària contemporània: què devem al segle XIX?», *Anuari Verdaguer* 17, 309-334.
- Ginebra, Jordi (2012): «La lengua catalana en el siglo XVIII. ¿Una lengua doméstica?» dins Gabriel Sansano (coord.), «Dossier especial: La literatura y cultura catalanes en el siglo XVIII. Estado de la cuestión», *Dieciocho* 35(1), 106-116.
- Ginebra, Jordi (2021): «La relació entre història de la llengua i història literària», *Caplletra* 71, 201-217.
- Ginebra, Jordi (2022): «Quan la *llengua nacional* desplaça la llengua materna a l'ensenyament: rastres de docència en català a començament del segle XIX», *Cauriensia* XVII, 951-969.
- Ginebra, Jordi (2023): «Institucionalització de la literatura i institucionalització de la llengua literària», *Zeitschrift für Katalanistik* 36, 5-32.
- Hernández Campoy, Juan Manuel i Juan Camilo Conde Silvesre (2012) (ed.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Malden: Wiley-Blackwell.

- Iglésias, Narcís (2004): *Una revisió de Fabra, una crítica a la norma. L'obra lingüística de Josep Calveras*. Girona: CCG Edicions.
- Iglésias, Narcís (2021): «Ressenya a Adrià Martí-Badia, *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*». Barcelona / València, IIFV / PAM, 2020», *Scripta* 18, 254-261.
- Julià-Muné, Joan (2019): *Un segle de lingüística catalana: de la Lletra de Convit a la GCC (1901-2002)*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- Lledó-Guillem, Vicente (2018): *The Making of Catalan Linguistic Identity in Medieval and Early Modern Times*. Nova York: Palgrave MacMillan.
- Marcet, Pere i Joan Solà (1998): *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític*. Vic/Girona: Eumo Editorial / Universitat de Girona.
- Marfany, Joan-Lluís (2001): *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al XIX*. Barcelona: Empúries.
- Marfany, Joan-Lluís (2017): *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62.
- Martí, Sadurní i Francesc Feliu (1995): «Presentació», dins Sadurní Martí i Francesc Feliu (ed.), *Problemes i mètodes de la història de la llengua*. Barcelona: Quaderns Crema, 9-11.
- Martí-Badia, Adrià (2020): *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Mas i Forners, Antoni (2020): *Llengua, terra, pàtria i nació. L'evolució de la consciència lingüística i etnocultural entre els cristians de l'illa de Mallorca (segles XIV-XVII)*. Palma: Documenta Balear.
- Massot i Muntaner, Josep (1972): *Els mallorquins i la llengua autòctona*. Barcelona: Curial [2a ed., ampliada, Barcelona: Curial, 1985; 3a ed., amb el títol *Els mallorquins i la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018].
- Mifsud, Àngel (2007): «Menorca: quatre projectes per a la llengua en els tres darrers tombants de segle», *Anuari Verdaguer* 15, 355-371.
- Miracle, Josep (1968): *Pompeu Fabra*. Barcelona: Aymà.
- Moll, Francesc de B. (1962): *Un home de combat (Mossèn Alcover)*. Palma: Moll.
- Montalat, Pere (2020): «Lexicografia catalana siscentista: el *Gazophylacium catalano-latinum*, de Joan Lacavalleria i Dulac». Tesi doctoral. Departament de Filologia i Comunicació, Universitat de Girona.
- Montoya, Brauli (2021): «Problemes de periodització en història de la llengua», *Caplletra* 71, 157-173.
- Murgades, Josep (1996): *Llengua i discriminació*. Barcelona: Curial.
- Nadal, Josep M. i Modest Prats (1982): *Història de la llengua catalana, 1. Dels orígens fins al segle XV*. Barcelona: Edicions 62.

- Nadal, Josep M. (1992): *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Nadal, Josep M. (2026): «The plough and the tractor. Considerations (with poetical excursions) for a debate on uncertain future of linguistic diversity», dins Irene Capdevila i Francesc Feliu (ed.), *The Loss of Primordial Language and the Future of National Languages*. Amsterdam: John Benjamins, 4-12.
- Nicolás, Miquel (1998): *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Nicolás, Miquel (2011): «Hi ha una història social de la llengua catalana?», *Caplletra* 21, 105-114.
- Nicolás, Miquel (2019): «Les bases històriques i metodològiques de la historiografia lingüística valenciana», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Nunc dimittis. Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*. València: Publicacions de la Universitat de València, 365-386.
- Nicolás, Miquel (2026): «L'aportació de Modest Prats a la Història de la llengua catalana», dins Irene Capdevila i Francesc Feliu (ed.), *The Loss of Primordial Language and the Future of National Languages*. Amsterdam: John Benjamins, 250-260.
- Pérez i Moragón, Francesc i Salvador Ortells Miralles (2020): «Història social de la llengua catalana, un projecte frustrat de Joan Fuster», *Ítaca. Revista de Filologia* 11, 239-272.
- Pons, Antoni-Joan (1995): «La llengua a Menorca: entre el mite i la realitat», dins Pep Balsobre i Joan Gratacós (ed.), *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, 469-498.
- Prats, Modest (1995): «Contrareforma i barroc», *L'Avenç* 189, 58-63.
- Prats, Modest (2009): *Engrunes i retalls. Escrits de llengua i de cultura catalanes*. Edició a cura de Francesc Feliu. Girona: CGG Edicions.
- Rafanell, August (1999): *La llengua silenciada*. Barcelona: Empúries.
- Rafanell, August (2006): *La illusió occitana*. Barcelona: Quaderns Crema, 2 vols.
- Rico, Albert i Joan Solà (1995): *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Rossich, Albert (2006): «Els dos registres lingüístics en la poesia de Verdaguer», *Anuari Verdaguer* 14, 111-129.
- Rossich, Albert (2023): «Introducció», dins Francesc Vicent Garcia, *Poesia completa. Volum I, sonets i dècimes*. Barcelona: Barcino, 17-76.
- Sansano, Gabriel (2012) (coord.): «Dossier especial: La literatura y cultura catalanes en el siglo XVIII. Estado de la cuestión», *Dieciocho* 35(1), 89-198.
- Silvestre Llamas, Miguel (2026): «Notas sobre la construcción y la canalización del discurso en torno a la corrección y la innovación léxica en la prensa española decimonónica», *Verba* 53, 9991.

Sunyer, Magí (2012): «Una reflexió sobre el primer antinormisme», dins Miquel Àngel Pradilla (ed.), *Fabra, encara*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 169-176.

UN DIÀLEG PERSISTENT: LES PUBLICACIONS SORGIDES DELS COL·LOQUIS «PROBLEMES I MÈTODES»

ÍRIA CABALLÉ I VILÀ, MÍRIAM SELLÉS I LLAUGER

Universitat de Girona

Els col·loquis internacionals «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», on s'han abordat qüestions diverses des de molts àmbits lingüístics diferents, han estat sobretot, al llarg dels anys, un espai privilegiat de debat i de contrast metodològic. Les comunicacions i ponències que s'hi han presentat no han tingut només la funció immediata d'esperonar el debat científic, sinó que, en la majoria dels casos, han trobat continuïtat en forma de publicacions posteriors que han permès estendre el seu impacte en la comunitat acadèmica internacional.

El present capítol té com a objectiu constatar la projecció internacional dels treballs generats arran dels col·loquis de Girona, a partir de la recensió dels volums publicats, que reprenen, amplien o reformulen qüestions plantejades inicialment en el marc d'aquestes trobades científiques. D'aquesta manera, s'obté una visió panoràmica de l'impacte d'aquestes publicacions en la recerca sobre la història de les llengües, sobretot europees, i se subratlla el seu paper com a vehicle efectiu per a la discussió científica i la presentació de mètodes, plantejaments i resultats.

Llengua i religió a l'Europa moderna, a cura de Francesc Feliu i Narcís Iglésias. Quaderns Crema, 1997, 208 pàgines

El III Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», que va tenir lloc l'any 1995, es va centrar a debatre aspectes relacionats amb la història lingüística d'Europa en temps de la Reforma i la Contrareforma. Tal com adverteixen els editors al pròleg del llibre, aquest volum no recull cap ponència que tracti específicament la història de la llengua catalana en el període estudiat, atès que pocs mesos abans s'havia publicat el volum *Política lingüística de l'Església catalana. Segles XVI i XVII* de Modest Prats (Eumo, 1995).

En el primer capítol, *Reforma i Contrareforma: el marc històric*, Joan Busquets (Facultat de Teologia de Catalunya — U. de Girona) caracteritza el moviment cristià de la Reforma com una realitat complexa i plural inserida en un moment de canvi cap als estats moderns. Busquets defensa que la Reforma neix del camp del pensament teològic i de l'espiritualitat, dels quals n'és hereu Luter. El professor reflexiona sobre els plantejaments heterodoxos de la baixa Edat Mitjana, la figura d'Erasme —a qui caracteritza com un reformista moderat i mancat d'entusiasme— i fa un repàs a altres moviments reformadors i herètics. Busquets atribueix a Luter l'originalitat en temes de descoberta teològica. La seva nova teologia es basa en la *justificació per la fe sola*, la *sola Scriptura* i l'*Església espiritual*. La Contrareforma clarifica qüestions doctrinals i marca distància amb el protestantisme. Busquets destaca l'activitat de la Companyia de Jesús, així com la politització encapçalada pels Habsburg en un període de confessionalisme estatal. La Contrareforma cultural reconeix els *signes del temps* penetrant en camps artístics i manifestant-se mitjançant la *pietat barroca*.

Gregorio Hinojo (U. de Salamanca) tracta sobre els objectius lingüístics de l'humanisme renaixentista a *Llatí versus vulgar: antecedents i conseqüències d'una polèmica*. L'autor destaca que el dit moviment cercava recuperar la llengua de l'antiga Roma per un doble motiu: no només perquè consideressin que el llatí medieval i les llengües vernacles no disposaven de prou bellesa i perfecció formal per vehicular la cultura del moment, sinó també per difondre les matèries científiques. Pel que fa a l'ús oral de la llengua llatina, els anomenats ciceroians reclamaven una llengua classitzada inabastable. Aquest rigor va promoure l'èxit de les vulgars. Per altra banda, humanistes com Valla o Erasme van proposar un cànon més ampli d'*auctores*, i defensaven les possibilitats del llatí per a totes les situacions d'ús oral. L'actitud de l'Església davant les traduccions de la Bíblia va fluctuar al llarg del temps, però sembla que a finals del s. XVI es va prioritzar la interpretació que es feia dels textos per davant de la llengua en què estiguessin escrits.

A continuació, Paolo Trovato (U. degli Studi di Ferrara), a *La impremta i la fixació de les llengües modernes: el cas italià*, aporta una lliçó sobre el peculiar procés de fixació de l'italià, desvinculat de canvis polítics i determinat per raons estètiques i literàries. El professor corregeix la tesi segons la qual l'italià quedà fixat a partir de les *Prose della volgar lingua* de Bembo (1a ed. 1525) demostrant que, de fet, l'estandardització de l'italià va ser un procés que s'inicià abans, i que va durar una seixantena d'anys, entre la Reforma i la Contrareforma. Destaca com a factors determinants la presència de trets lingüístics florentins en les edicions més antigues dels autors del Tres-cents i l'atenció a la florentinitat que prestaven els editors i tipògrafs de finals del Quatre-cents a la capital tipogràfica de l'època, Venècia. També a finals del Quatre-cents, emergiren les llengües *a la cortigiana*, que afavoriren la intercomprensió entre varietats. Bembo, entre altres autors del Cinc-cents, es va encarregar de promoure un florentí literari trescentista.

Jean Eygun (U. Paul-Valéry de Montpellier), a *Catequesi i predicació: exemples i testimonis de la diglòssia occitana*, descriu els usos de la llengua en l'àmbit religiós a Occitània durant els segles xvi, xvii i xviii. La Reforma protestant, caracteritzada per l'ús de les llengües vulgars, en el cas particular de diglòssia occitana es va decantar per la llengua d'estat, el francès. Contràriament, l'Església catòlica, en certa manera promogué l'occità fent-ne un ús pragmàtic amb l'objectiu d'adaptar-se a la realitat del poble, tot i que sense voluntat de dignificació lingüística. Ara bé, és precisament dins l'església gal·licana que es troba l'única estructura que afavoreix una producció impresa en llengua occitana fins a la revolució del Set-cents. L'exemple en relació amb la comunitat valdesa deixà palès que, pels protestants, l'estatus sociocultural i polític de l'occità alpi no era suficient per a pensar a emprar-los en la seva obra religiosa. La literatura religiosa impresa per l'Església catòlica presentà una evolució en els usos lingüístics, marcada per la minorització diglòssica de l'occità entre el 1600 i 1620. Eygun subratlla la repartició lingüística en les produccions impreses literàries dels catòlics posttridentins segons el gènere, el que mostra en quina mesura l'occità es percebé com a necessari, principalment pels usos orals i populars, però que tria el francès pels catecismes. També s'observa una distribució social dels usos i nivells de llengua, inclosos els sermons, on el francès, llengua dominant i del poder reial, es reservava per les classes més privilegiades.

A *La llengua portuguesa, mare i no pas madrastra*, Maria Leonor Carvalhão (U. Nova de Lisboa) se centra en els estudis lingüístics i la tasca dels gramàtics portuguesos de l'Edat Moderna, en el moment que el llatí va deixar de ser instrument universal de comunicació. El pensament lingüístic del Renaixement donà com a resultat l'aparició de la gramàtica com a ciència autònoma, i optà pel concepte d'anomalia per posar ordre a la variabilitat de les llengües romàniques.

João de Barros i Fernão de Oliveira van dur a terme una descripció de la llengua portuguesa seguint els paradigmes clàssics, però amb plena consciència de diferència, i amb les llengües àrab i hebrea com a punt de referència en oposició al llatí, que consideraven una llengua morta. Els humanistes portuguesos de l'Edat Moderna van adaptar els marcs analògics de l'esquema gramatical a les llengües exòtiques, en el que Carvalhão anomena «un prolongament creatiu de la categorització mental». Cercaren el codi comú de totes les llengües de la terra, una mena de model lingüístic universal, mitjançant marcs llatino-medievals eficaços. La professora va subratllar el cas del *Dicionário das três línguas*, que considera l'obra més gran de la intel·ligència europea al Japó del s. xvi, o el diccionari llatí-portuguès-nipó de Calepino.

Finalment, Rita Librandi (U. degli Studi di Napoli Federico II), a *Selecció de públic i selecció de registres comunicatius en la predicació de la Contrareforma*, aporta una interpretació de la selecció de públics i registres comunicatius en la predicació de la Contrareforma. Librandi descriu les diverses estratègies comunicatives en què es concretava la pastoral contrareformista a Itàlia segons si es dirigia als fidels de les esglésies urbanes o a la gent del camp. Les directrius del Concili de Trento, que preveïen en els sermons un llenguatge accessible, van ser acomplertes durant el s. xvii només en les prèdiques de missions —caracteritzades per una àmplia escenificació i el registre col·loquial emprat—, sobretot pels moments de catequesi, i sempre dins la llengua nacional, mentre que les quaresmals eren riques en elements retòrics. Les dobles redaccions de prèdiques segons els destinataris van ser exemplificades amb l'obra de Paolo Segneri, en concret el *Quaresimale*. Les estratègies textuais i comunicatives dels missioners s'adaptaven per tal d'acomplir l'erradicació de la ignorància dels fidels i la instrucció prenia forma a través del catecisme. Els pares missioners recorrien a l'ús de les imatges i l'aprenentatge mnemotècnic.

El volum es tanca amb un útil índex de noms i contribueix de manera significativa a omplir un buit en l'estudi de la història de la llengua del període modern a Europa.

La invenció de les llengües nacionals, a cura de Francesc Feliu i Cristina Juher. Quaderns Crema, 1999, 177 pàgines

Aquest compendi d'articles aplega la major part de les aportacions presentades en el iv Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», que va tenir lloc l'any 1997. Aquest volum, estructurat en una presentació i sis capítols, tracta sobre la codificació lingüística des d'un vessant històric i posa al centre d'interès les implicacions ideològiques que hi ha al darrere de la codificació.

El primer capítol, *Normativa i Història de la Llengua*, signat per Josep Maria Nadal (U. de Girona), reflexiona entorn del canvi de paradigma que vivia l'estudi lingüístic a finals del segle xx. Nadal planteja que, després de molt de temps centrant-se en l'objectivació de la llengua, la ciència del llenguatge es troba amb tres grans necessitats: distingir entre objecte (*langue*) i ús (*parole*), dotar la llengua d'estabilitat i estaticitat i, en últim lloc, proveir la llengua d'autosuficiència i, per tant, excloure la lingüística externa de la ciència del llenguatge. La dissertació planteja, entre altres, els processos de constitució de les unitats polítiques, la intervenció de la prescripció en la legitimació i manteniment de la llengua i l'aparició de l'escriptura graficocèntrica i més deslligada de l'oralitat amb la pràctica de la lectura interior. Finalment, conclou amb la constatació que la norma té un paper determinant en la construcció de la llengua i que les normes fetes per a una llengua que es llegeix visualment poden ser tan artificials com calgui.

A *Louis Meigret i Théodore de Bèze: els dos paradigmes de l'ortografia francesa*, Bernard Cerquiglini (Institut de la Langue Française) aborda les polèmiques ortogràfiques que s'han succeït històricament a França. L'autor exposa la polèmica generada a França arran d'un informe que presentà el govern francès l'any 1990 en què es fan certes recomanacions ortogràfiques. Les tensions entre fonocentrisme i grafocentrisme es posen de manifest i l'estudiós se serveix dels filòlegs Louis Meigret i Théodore de Bèze per posar sobre la taula un debat encara vigent en la normativa francesa. Cerquiglini conclou finalment que l'ortografia francesa es mou encara a cavall de Meigret i Bèze, amb una normativa que sent la impossibilitat de donar tota la raó a cap dels paradigmes.

El tercer capítol, *Varietat alta i varietat mitjana en l'italià escrit dels segles xvi i xvii*, Paolo Trovato (U. degli Studi di Ferrara) se situa a la Itàlia d'aquests segles per reviu un moment d'impàs en la llengua escrita italiana: calia decidir entre la solució florentina arcaïtzant, pròpia de Boccaccio i Petrarca, i la llengua cortesana, que beu de la varietat alta de la societat del Quatrecent. Trovato inicia el treball preguntant-se com va ser possible que la llengua cortesana, de gran estatus fins al moment, es perdés sense deixar rastre. Al final de la seva exposició, l'autor resol que durant els segles xii, xiii i principis del xiv la variant alta (A) era el llatí, mentre que la mitjana (M) i baixa (B) eren els parlars locals. A finals del segle xiv i principis del xv la llengua cortesana italiana aconseguí l'estatus A, però es capgira la situació ràpidament perquè l'elit comença a usar la varietat florentina per a la producció literària, fet que la converteix en objecte d'imitació i admiració en gramàtiques i vocabularis i, per tant, la solució florentina arcaïtzant esdevé llengua A.

Juan Ramón Lodares (U. Autònoma de Madrid), a *Les acadèmies de la llengua espanyola. Fonaments de l'autoritat lingüística en l'espanyol modern*, discorre entorn la creació de les normes ortogràfiques de la llengua castellana que fixa la Reial Acadèmia Espanyola. Lodares repassa els canvis socials que es produeixen a la societat espanyola del segle XVIII i relaciona les necessitats socials amb l'establiment d'un criteri de normativa lingüística. Per acabar, fa una reflexió sobre l'autoritat de les acadèmies, que han rebut el suport directe de l'autoritat política, però que ara tenen el gran repte de mantenir viva l'exemplaritat.

L'anàlisi de la ideologia lingüística del francès, especialment durant l'època de la Revolució, és l'objecte d'estudi del capítol *La Revolució Francesa a la recerca de l'unilingüisme*, signat per Henri Boyer (U. Paul-Valéry de Montpellier). L'autor exposa que la història de la sociolingüística del francès és la història d'una dominació en què es pren el principi de «sense competència» per a imposar una sola llengua nacional amb una única norma: el *bon usage*. En parlar de l'unilingüisme francès, l'investigador destaca el paper que juga l'estereotip en la lluita contra les desviacions i constata que la revolució és un moment clau per a la legitimació de l'ordre sociolingüístic unilingüe. Boyer estableix que el discurs francfonista és travessat històricament per una gran por a la diversitat i, en conseqüència, els principis del discurs denoten un alt grau d'inseguretat.

En darrer lloc, Nicola De Blasi (U. degli Studi di Napoli Federico II), a *Codificació de l'italià en el Noucents: notes sobre política lingüística, escola i legislació*, es fixa en la política lingüística del règim feixista, que exerceix una clara hostilitat contra els dialectes, però es qüestiona la utilitat d'aquesta hostilitat perquè exposa que durant el feixisme hi ha un augment de la literatura dialectal o que els llibres feixistes inclouen certs rastres dialectals, per exemple. Al llarg de la seva exposició, De Blasi també reflexiona sobre el paper de l'escola en la difusió de l'italià parlat i acaba reflexionant entorn de la llei aprovada l'any 1998, que aporta reconeixement didàctic a l'ensenyament dels dialectes i la possibilitat de ser admesos per als usos oficials. L'autor finalitza el discurs constatant com l'educació i la ideologia feixista han condicionat la relació llengua-dialectes a Itàlia.

Els models lingüístics d'Europa, a cura de Jordi Cornellà i Cristina Juher. Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2001, 160 pàgines

L'any 1999 es va celebrar el v Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», que en aquesta ocasió va vertebrar-se entorn de la

temàtica dels models lingüístics d'Europa. El volum resultant s'estructura en una presentació dels editors i cinc capítols.

Encapçala el volum el capítol *Les llengües romàniques (quines i quantes?) segons la romanística de l'últim terç de segle*, de José Enrique Gargallo (U. de Barcelona), on s'estudia l'evolució de les llengües dins de la romanística i, volgutament, intenta generar dubtes i qüestionar plantejaments, no pas cercar respostes. D'entrada, es posa en dubte l'ús del genèric «les llengües romàniques» i es pregunta quantes llengües romàniques hi ha i quines són. Durant la seva dissertació, contextualitza què n'han dit els estudiosos des de principis del segle xx i se centra especialment en el darrer terç de segle, per veure com conviuen la tradició i la modernitat.

Tot seguit, Dieter Messner (Salzburg U.), a *La projecció del castellà a partir del renaixement*, aprofundeix en les relacions de poder entre llengües i se centra en l'evolució del castellà des del Renaixement fins a l'actualitat. En el seu estudi compara la tendència expansiva del castellà durant el segle xvi amb la situació actual de l'anglès i exposa el lligam que hi ha entre les hegemonies lingüístiques i les hegemonies econòmiques. Messner també analitza les dinàmiques lingüístiques de la Unió Europea i, contra el que seria més esperable, estableix que el francès és la llengua preeminent als documents que es confeccionen a Brussel·les per constatar que el francès és, encara a principis del segle xxi, la llengua de la diplomàcia a Europa.

En el tercer capítol, *Empúries a la baixa república. Usos lingüístics en una ciutat cosmopolita*, Josep Maria Nolla (U. de Girona) reula en el temps fins a la conquesta romana d'Empúries i posa l'atenció en els canvis lingüístics de la ciutat a partir dels elements arquitectònics per determinar com la llengua ibera dels indigets i el grec dels emporitans deixen pas al llatí i en deixen influències. Al llarg del treball repassa els canvis que es detecten en els *grafitti* de la ciutat fins a constatar que a partir de la segona meitat del segle i aC ja només se n'han trobat en llatí, fet que demostra que la comunitat indigeta renuncia de forma ja definitiva a la seva llengua com a llengua escrita.

Christiane Marchello-Nizia (ENS Fontenay-Saint Cloud — Institut Universitaire de France), a *Models teòrics actuals en lingüística històrica*, repassa la història, les aportacions, les carències i els principals punts de controvèrsia de la investigació lingüística des de mitjan segle xx i estableix quines seran les futures vies d'investigació de la disciplina. Marchello-Nizia conclou que el futur de la recerca lingüística diacrònica demana tenir en compte la semanticopràgmàtica, l'establiment de la tipologia de factors de canvi detectats i la comparació entre llengües.

Tanca el volum, el capítol intítulat *Sociolingüística retrospectiva i actual: cap a una modelització de la història de les llengües* de Jean Michel Eloy (U. d'Angers).

L'autor exposa algunes teories lingüístiques contemporànies i algunes teories més històriques per meditar entorn del tractament de la variació lingüística, del naixement de les llengües i també de la pluralitat lingüística. Eloy també defensa l'interès que presenta el colingüisme, entès com una percepció de la llengua que va més enllà d'un sistema lingüístic i que cerca analitzar-la també com a fet social, polític i ideològic. En última instància, l'expert acaba la conferència amb una conclusió que no deixa indiferent: cal dotar al no-determinisme el dret de ciutadania en el debat lingüístic, fet que obre la porta a la llibertat de qüestionar-se la història de les llengües.

La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina, a cura d'Antoni Ferrando i Miquel Nicolás. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2006, 414 pàgines

Amb la intenció d'estudiar com la configuració de les normes lingüístiques ha conduït al mapa polític europeu, es va celebrar el VII Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», l'any 2002. El present volum, que consta de catorze capítols, s'estructura en cinc parts, que abracen l'àmbit lingüístic romànic occidental, amb l'excepció del portuguès i l'occità: *I. Reflexions per a una teoria de la norma lingüística*, *II. Espanyol, francès, italià: llengües d'estat, normes d'estat*, *III. El català dels catalans, valencians i baleàrics: el procés de recuperació i actualització de la norma comuna*, *IV. Gallec, basc: la construcció contemporània de la norma*, *V. Asturià, aragonès: la recerca d'un status jurídic per a la norma*. La publicació es tanca amb l'índex onomàstic.

El primer bloc és un apartat de recerca teòrica que s'inicia amb el capítol de Josep Maria Nadal (U. de Girona), intitulat *La llengua «normal»*, a on es planteja la relació entre l'escriptura i la normativa lingüística i també entre la llengua oral i la llengua escrita. L'autor conclou que la convicció que l'escriptura està al servei de l'oralitat ens situa en un pla en què la «llengua normal» és aquella que segueix les normes, per tant, la llengua escrita i *gramatitzada*, no pas la que parlem habitualment.

Tot seguit, Miquel Nicolás (U. de València), a *La producció social de la norma lingüística: notes per a un marc teòric*, reflexiona sobre la norma com a regulació de la dinàmica lingüística. L'investigador posa de manifest alguns casos de renormitització lingüística que convergeixen amb canvis socials i, especialment, posa en relleu el cas de la normativització del català contemporani. En les seves conclusions finals, Nicolás segueix el fil de Nadal perquè fa palès que l'escriptura i les normes que se'n deriven influeixen en la comunicació verbal i serveixen a les elits per a exercir el seu poder.

En la segona part, s'analitzen els processos de normativització de tres llengües d'estat: el castellà, el francès i l'italià. Margarita Llistera (U. de Valladolid), en l'article *La configuración histórica de la norma española*, fa un recorregut per la història de la normativització del castellà des del Renaixement i finalment conclou que la Reial Acadèmia Espanyola és ara molt més partidària de teixir aliances amb altres acadèmies de països hispanoparlants per mantenir un element primordial: la unitat lingüística.

Pel que fa al francès, Brigitte Lépinette (U. de València), a *Quelques aspects de la normalisation externe en France (XVIe-XXIe siècle)*, investiga el procés de normativització del segle XVI ençà a partir de tres eixos vertebradors del discurs: l'autoritat lingüística, les llengües regionals i regulació gràfica.

En darrer lloc, Claudio Marazzini (U. degli Studi del Piemonte Orientale «A. Avogadro»), a *Forza e debolezza nella codificazione dell'italiano*, destaca especificitats de la codificació italiana, com el fet que es pren com a model una llengua literària d'alt nivell amb uns autors que provenen tots de la mateixa zona geogràfica: la Toscana. Marazzini acaba la intervenció referint-se a una nova realitat italiana que encara roman pendent de valorar: la possible acceptació d'una llei lingüística que es presentava com a contradictòria, perquè, d'una banda, pretenia protegir la *buona lingua* i, d'altra banda, també es declarava com una llei per a la protecció dels dialectes.

La llengua catalana i, concretament, la història de la norma del català ocupa la tercera part del volum, que inclou cinc articles. En primer lloc, Albert Rossich (U. de Girona), a *El model ortològic del català modern*, examina el model ortològic del català prefabrià. L'investigador repassa diversos fenòmens lingüístics que es donen abans de la reforma fabriana i conclou que, mentre la normativització de Fabra ha donat prestigi i predominança a la variant oriental, la tendència prefabriana era molt més propera a la validació del parlar occidental. Rossich estableix que el temor de Fabra de la penetració castellana el duu a preferir les formes que li semblen més allunyades i, per tant, el català oriental passa a convertir-se en la variant més valorada i s'intercanvia l'hegemonia dialectal que imperava fins al moment.

En el capítol *Tradició i modernitat en la configuració de la norma catalana a Catalunya*, Mila Segarra (U. Autònoma de Barcelona) exposa l'evolució de la codificació de la llengua catalana i les tensions produïdes entre modernitat i tradició des de les primeres gramàtiques d'Ullastre de 1734 —però, que no surt a la llum fins al 1980— i Ballot (1815) fins al *Model d'àmbit restringit de l'alguerès* que publica la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 2002.

Seguidament, Antoni Ferrando (U. de València), a *Percepció i institucionalització de la norma lingüística entre els valencians: panorama històric*,

ofereix una vista panoràmica sobre com els valencians han percebut la seva norma lingüística entre 1238, any de la fundació del regne de València, i 1976, data en què es reconeix per primera vegada de forma oficial a l'Estat Espanyol una autoritat acadèmica pròpia del territori lingüístic català. Ferrando estableix sis divisions temporals i analitza les evolucions en la percepció i institucionalització de la norma per a finalment concloure que els segles de dominació política i cultural han consolidat un trossejament administratiu del domini lingüístic i han dificultat la concepció d'unitat lingüística. Tot i això, ressalta que l'acceptació de la normativa de l'Institut d'Estudis Catalans, per bé que amb matisos, i la recuperació de la memòria històrica impulsada a la Renaixença són elements que permeten que encara es conservi certa cohesió del domini lingüístic.

Vicent Pitarch (U. Jaume I), a *L'experiència valenciana en el procés normativitzador: les Normes del 32*, se centra en les Normes de Castelló de l'any 1932 i estableix un diagnòstic de la situació de la normativització del català a la societat valenciana. Al final, l'investigador constata que les Normes de Castelló mantenen la seva plena vigència.

Tanca el tercer bloc Antoni-Ignasi Alomar i Canyelles (U. de les Illes Balears), amb *La codificació de la llengua catalana a les Illes Balears al segle xx*. Fet el seu plantejament, Alomar i Canyelles cita el sociolingüista Joan Solà per a fer palès que, tot i que la normativa de la llengua catalana és menys unitària que la normativa d'altres llengües, cal necessàriament que sigui així perquè la realitat política i la consciència de comunitat és també poc unitària.

La quarta part està dedicada a dues llengües de la península Ibèrica que no van rebre reconeixements institucionals fins al darrer quart del segle xx: el basc i el gallec. Henrique Monteagudo (U. de Santiago de Compostela — Instituto da Lingua Galega), a *Precondicións sociais do proceso de conformación da norma do galego contemporáneo*, esbossa una panoràmica del procés de conformació de la norma de la llengua gallega. Té en especial consideració els avenços en la consciència lingüística i de la norma, els progressos de difusió i de producció lingüística, les influències que exerciren les aspiracions de reconeixement polític i, a la fi, l'anàlisi de les diverses propostes de codificació que es presenten.

Completa el quart bloc Henrike Knörr (U. del País Vasco/Euskal Herriko Unibersitatea — Euskaltzaindia), amb el capítol *Unitat i diversitat a l'espai lingüístic basc*. Knörr ressegueix els principals esculls amb què s'ha trobat la llengua basca a l'hora de normativitzar la llengua i estableix el 1968, any en què se celebra un congrés sobre la unificació lingüística, per tal de commemorar el cinquantè aniversari de l'Acadèmia, com el punt en què s'engega de forma ja decisiva la normativització de la llengua basca. Tot i això, l'autor conclou

alertant de la realitat lingüística basca, que presenta millores en certs àmbits, però, al mateix temps, certes reculades o espais d'ús que considera encara molt fràgils.

La cinquena i darrera part tracta sobre els casos de l'asturià i l'aragonès. Roberto González-Quevedo (U. de Oviedo — Academia de la Lingua Asturiana), a *Normativización de la lengua asturiana*, subratlla que l'asturià ha fet passes importants en la normativització i, en conseqüència, en la normalització, però l'autor destaca la gran pressió política que sent encara la llengua i que la força a una minorització sistemàtica. Sense un estatus jurídic i un reconeixement de l'asturià com a cooficial, el futur de la llengua encara es preveu incert.

A *D'un temps, d'un romanç. L'aragonès en la seua història recent*, José Enrique Gargallo (U. de Barcelona) exposa la realitat de l'aragonès que, igual que l'asturià, a principis del segle xx es trobava en un punt de treball de la normativització de la llengua. A diferència de l'asturià, però, Gargallo ressalta que l'aragonès és marginal dins l'Aragó i exposa una situació sociolingüística complicada per a la supervivència de la llengua. Així i tot, acaba la comunicació amb un punt d'esperança per com les noves eines tecnològiques poden esdevenir beneficioses per a les llengües minoritzades.

L'espace des langues, a cura de Josep Maria Nadal, Anne-Marie Chabrolle-Cerretini i Olga Fullana. L'Harmattan, 2014, 418 pàgines

Després d'uns quants anys d'aturada, l'any 2011 es va celebrar el VIII Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», que va girar entorn de tres temes principals: el concepte 'llengua', la distància lingüística i la magnitud de les llengües i, en tercer lloc, el binomi llengua-dialecte i els processos d'ocultació que se'n deriven. La publicació que tenim entre mans consta d'una presentació i vint capítols, que mantenen certes partions temàtiques entre ells: Feliu i Nadal, Mendívil-Giró, Moreno Cabrera, Junyent i Mascaró debaten sobre les diverses visions del concepte 'llengua'; Eloy, Boyer, D'Achille, Castellanos, Chabrolle-Cerretini, Djordjevic, Iglésias, Valls, Alén Garabato i Barnada Coll desenvolupen el concepte de distància lingüística des de perspectives diverses, i finalment, Sistac, Nicolás i Amorós, Di Salvo, Milano i Valente, Sornicola, analitzen els processos d'ocultació que pateixen les llengües i els dialectes.

En el primer article, Francesc Feliu i Josep Maria Nadal (U. de Girona), a *Des inventions nécessaires. Éloge de la linguistique*, es pregunten si la llengua existeix i posen de manifest les distincions que fan Saussure i Chomsky entre la llengua interna i individual i la llengua externa, construïda. Seguidament, es qüestionen en quin moment i per què un grup de llengües naturals i individuals

es converteixen en una llengua comuna. Feliu i Nadal també plantegen quin espai ocupen les llengües en la modernitat i amb la gran intervenció de l'escriptura, posen de manifest el paper de la ciència lingüística a l'hora d'edificar les llengües i convertir-les en realitats. Finalment, acaben amb una advertència als lingüistes: el no posicionament ideològic és, tanmateix, un posicionament ideològic.

A continuació, José-Luis Mendívil-Giró (U. de Zaragoza), a *Le concept de langue naturelle et le mythe de la diversité des langues*, confronta en el seu treball dues visions oposades pel que fa al caràcter natural de les llengües. D'una banda, presenta la concepció de la llengua natural com aquella llengua que es concep a ella mateixa com un objecte natural, la qual anomena perspectiva biolingüística. D'altra banda, contraposa la perspectiva que entén la llengua natural com aquella llengua que es concep a ella mateixa com a objecte cultural, que anomena perspectiva funcional-cognitiva.

Jean-Michel Éloy (U. de Picardie Jules Verne), en el seu capítol titulat *La question de la distance linguistique et le concept de langue*, tracta dels dos dels conceptes clau del volum: la distància lingüística i el concepte 'llengua', i se centra especialment en les llengües col·laterals.

Seguidament, Juan Carlos Moreno (U. Autònoma de Madrid), a *Langue et dialecte : entre la biologie et l'idéologie*, enceta el paradigma de l'oposició llengua-dialecte i es planteja que la distinció entre llengües i dialectes no és una distinció lingüística, alhora que les llengües i els dialectes no existeixen en tant que objectes d'anàlisi lingüística.

A *L'impact des représentations et ideologies sociolinguistiques*, Henri Boyer (U. de Montpellier II) fa una dissertació sobre la ideologia sociolingüística a partir de la comparació entre tres realitats lingüístiques que inclouen alguna llengua minoritzada: els casos de Galícia, Catalunya i el Paraguai.

Maria Carme Junyent (U. de Barcelona), a *Le concept de langue peut-il être universel?*, estableix que la lingüística és la ciència de la llengua i, per tant, és una disciplina científica basada en una idea i no en una realitat. Junyent fonamenta que igual com no és possible definir una llengua, tampoc és possible negar-les i remarca com les llengües de signes han canviat el paradigma de la lingüística.

A continuació, el volum recull l'article *Sur la définition du mot langue. De l'impossibilité à l'invention* de Joan Mascaró (U. Autònoma de Barcelona), on l'autor centra l'atenció en la delimitació de les llengües i els dialectes i pren com a exemple l'evolució del llatí que, tot i que ha estat constant i sense cap tall abrupte, hi ha en el món lingüístic un alt interès per delimitar amb fites temporals els inicis i finals de les llengües o els dialectes.

El capítol *La dimension idéologique dans l'élaboration des langues. Pratiques, discours, représentations et méthodes d'analyse*, de Miquel Nicolàs

i Amorós (U. de València), es recull el fil de Mascaró, i planteja la dimensió ideològica que hi ha a l'hora de delimitar i elaborar llengües a partir de dos estudis de cas: el globlish i l'espanyol.

Anne-Marie Chabrolle-Cerretini (U. de Lorraine — ATILF), a *La définition des nouvelles langues dans la théorie de Wilhelm von Humboldt*, reflexiona entorn de les *noves llengües*, a partir de les teories de Wilhelm Von Humboldt, i els processos històrics i identitaris que les han sostingut.

Tot seguit, en l'article *Le concept de langue, par exemple. L'individuation linguistique dans le discours dictionnaire de trois traditions lexicographiques*, Narcís Iglésias (U. de Girona) posa de manifest la convergència d'objectius oposats en la creació d'un diccionari; d'una banda, una aspiració científica i objectiva, i, d'altra banda, una vocació social per collectivitzar el coneixement. Partint d'aquesta premissa, Iglésias fa una anàlisi comparativa de les tradicions lexicogràfiques francesa, espanyola i catalana per veure com els diccionaris expliquen mots com *llengua* o *nació*.

Ramon Sistac (U. de Lleida — Institut d'Estudis Catalans) planteja un títol provocador —*De la construction de la langue à la destruction des dialectes*— i una qüestió suggerent: la construcció de les llengües implica la mort dels dialectes? Partint del cas del català, i especialment del català de la Franja, l'autor considera quins elements afavoreixen la variació dialectal i quins no.

A *Pour une histoire des rapports entre langue italienne et dialectes : aspects généraux et problèmes particuliers*, Paolo D'Achille (U. Roma III) aprofundeix en la qüestió dialectal italiana i estudia la relació entre els dialectes i la construcció de la llengua nacional. Resol que, per bé que s'ha considerat públicament que els dialectes «embruten» la llengua nacional, en realitat, les evidències demostren que el procés és a la inversa: la llengua nacional té molta més força contaminant cap als dialectes que no a la inversa.

En el capítol titulat *Structure et variation dans le phénomène de l'individuation*, Carles Castellanos (U. Autònoma de Barcelona) estudia la individualització lingüística i els fenòmens que s'hi relacionen, com la fixació de la variació, la segregació identitària o els factors polítics i socials, entre altres.

Ksenija Djordjević Léonard (U. Montpellier 3), a *Le ruthène vs l'ukrainien : les paradoxes d'une individuation*, enllaça la comunicació de Castellanos posant com al centre de la seva investigació la individualització, però, en aquest cas, no ho fa des d'una perspectiva teòrica general, sinó que concreta en un estudi de cas: el rutè.

Els tres següents treballs aborden les situacions normatives i socio-lingüístiques de dues llengües peninsulars: el galleg i el català. Carmen Alén Garabato (U. Montpellier 3), a *L'identité du galicien en question*, posa de

manifest les dificultats de normalització lingüística que presenta el gallec i les relaciona directament amb les qüestions identitàries del territori.

Pel que fa al cas del català, Esteve Valls (U. de Barcelona), en l'article *Directionnalité et portée du changement linguistique en cours en catalan nord-occidental*, brinda una exposició dels canvis lingüístics en curs a la varietat del català nord-occidental, canvis que atribueix sobretot a l'apropament centenari cap a les variants orientals i també a l'assimilació recent de les varietats de prestigi que conformen l'estàndard.

Es fixa també en la llengua catalana Clara Barnada Coll (U. de Girona), a *Un changement dans la carte des représentations linguistiques: la reconstruction sociale de la langue catalane au début du ^{xx}e siècle*. En aquest cas, la investigació analitza els canvis lingüístics de la llengua catalana durant el segle xx a partir de l'estudi de material periodístic, concretament, de les publicacions de *La Veu de Catalunya*.

Margherita Di Salvo (U. degli Studi di Napoli Federico II), comparteix a *Communauté et individu : la dimension de la variation chez les Italiens de Bedford* els resultats del seu treball, que té com a objecte de recerca les comunitats italianes a l'estranger. De forma més precisa, Di Salvo examina la comunitat italiana de Bedford, a Anglaterra, i estableix les dificultats a l'hora de definir una comunitat amb criteris objectius i tenint en compte tant la perspectiva ètica com èmica, sense caure en el risc d'imposar atributs identitàris als subjectes.

Prosseguint amb les comunitats, l'article *Les espaces de l'arbërisht dans une communauté de l'Italie meridionale*, és fruit de la col·laboració entre Emma Milano i Simona Valente (U. degli Studi di Napoli Federico II), es fixa l'atenció en la comunitat arbëreshë del municipi de Greci, a Itàlia. Les investigadores paren esment a la situació de la llengua minoritzada i relacionen els usos lingüístics amb les realitats econòmiques, polítiques, socials i culturals de la zona geogràfica.

Tanca el volum el capítol *Avons-nous besoin d'une linguistique des emotions ?*, signat per Rosanna Sornicola (U. degli Studi di Napoli Federico II), on s'ofereix una dissertació sobre la lingüística de les emocions. L'autora repassa la presència de les emocions en la teorització lingüística recent, en la recerca encarada al multilingüisme i també en la planificació lingüística i les polítiques que se'n deriven.

Constructing languages. Norms, myths and emotions, a cura de Francesc Feliu i Josep Maria Nadal. John Benjamins Publishing Company, 2016, 411 pàgines

El novè Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua» tingué lloc l'any 2013 i va ser l'acte a partir del qual es va publicar el volum intitulat *Constructing languages. Norms, Myths and emotions*. L'obra es divideix

en una presentació i tres parts, que corresponen al mateix subtítol: *I. Rules to linguistic delimitation*, *II. The myths and the authenticity of languages* i *III. Language emotions*. El volum parteix de la premissa teòrica segons la qual les llengües són construccions històriques: els textos escrits en són les representacions prototípiques imposades i la llengua impresa juga un paper important en termes de mitificació i càrrega emocional. Aquesta acaba esdevenint l'única llengua possible mitjançant els processos de codificació i estandardització. De quina manera l'activitat prescriptiva, els mites que es troben a la base de cadascuna de les llengües europees i les emocions que sovint embolcallen el concepte de llengua, intervenen en la història de les llengües europees?

Enceta el primer bloc, Alfredo Álvarez (U. de Oviedo), amb el capítol intitulat *El idioma, construcción social e ideológica de la lengua*, on reflexiona sobre la dicotomia entre llengua —entesa com a sistema lingüístic— i idioma, que es correspondria amb la representació d'una comunitat entorn el seu particular folklore.

Tot seguit, Francesco Bruni (U. Ca' Foscari Venezia) aporta una dissertació, que porta per títol *Tra imperi e leggerezza: l'italiano lingua illustre?*, sobre el desenvolupament històric d'algunes llengües i la vertebració del concepte actual de llengua, que es veuria afectat pel que l'autor anomena *aldea global* bastida entorn el jo, l'ara i l'aquí.

El volum continua amb l'estudi d'Emma Milano (U. degli Studi di Napoli Federico II) intitulat *The Spanish Quarter of Naples: The dynamics of language innovation and persistence between linguistic uses and metalinguistic reflections* centrat en la dinàmica de la conservació i la innovació lingüística al centre de Nàpols, conegut com a Quartieri Spagnoli, on el dialecte serveix de marcador d'identificació territorial. L'autora entrevista informants locals i descriu algunes variables de la seva parla espontània per concloure que disposen d'un ventall de varietats i de registres que els permet adaptar-se a la situació comunicativa i l'interlocutor de forma conscient, i on l'italià ha guanyat un espai rellevant. La interiorització per part dels entrevistats de la imatge estereotipada, gairebé mitificada, de la identitat veïnal es veu reflectida en els seus usos lingüístics i reflexions metalingüístiques.

Continua el compendi amb *Le lingue, ponti o frontiere? Appunti sulla Sicilia linguistica*, unes notes de Mari D'Agostino (U. di Palermo) sobre la llengua siciliana, el seu contacte històric i actual amb altres llengües, així com l'evolució de les percepcions, representacions i usos lingüístics a partir de la revisió d'alguns estudis recents. L'autora descriu l'illa com un laboratori d'extrem interès, tenint en compte el que ella mateixa descriu com a «excés d'identitat» en una Sicília amb un multilingüisme endogen. Així mateix, repassa la descrita com a *nova*

dialectalitat a partir de la relaxació de la censura social vers les varietats locals, principalment per part dels joves, i la reorganització dels repertoris lingüístics en un context de *poligàmia de les llengües*.

L'obra segueix amb el treball *La construcció de la norma cancelleresca catalana*, d'Antoni Ferrando (U. de València), on es descriu la construcció d'aquesta norma a partir de la publicació de la *Collecció de documents de la Cancelleria de la Corona d'Aragó (1291-1420)* (Universitat de València, 2013), editat per Mateu Rodrigo. L'autor conclou que la norma cancelleresca va néixer amb una clara voluntat de diferenciació de l'occità. El recurs a la denominació «llengua catalana» va formar part del projecte de construcció *nacional* de la Corona d'Aragó. La llengua de la cancelleria aspirava a la uniformitat tot i que presentà una evolució interna, en aspectes sintàctics i lèxics, segons la introducció de l'humanisme i el canvi de centres de poder de Barcelona a València. A partir de 1473, la impremta afavorí la preservació dels usos més pròxims al model cancelleresc.

A *Codification and prescription in linguistic standardisation: Myths and models*, Wendy Ayres-Bennet (U. of Cambridge) reflexiona sobre la utilitat de la perspectiva comparada a l'hora d'aclarir alguns dels mites entorn els processos d'estandardització, en concret en el cas francès, conegut com un dels models més subjectes a influències prescriptives. L'autora qüestiona la dicotomia descriptiva-prescriptiva de les diferents tradicions gramaticals, i matisa que cal analitzar l'objectiu i la intenció dels autors, així com l'impacte subseqüent del text.

A continuació, l'obra inclou un capítol sobre l'evolució de les descripcions fonètiques en els diccionaris de pronúncia anglesos del s. XVIII, el paper de la prescripció en el procés i la influència del biaix grafocèntric, el qual esdevé un tipus de prescripció per si mateix. Véronique Pouillon (U. Paris Diderot), a *The importance of prescriptivism in the development of «schemes for respelling» in the 18th century pronouncing dictionaries*, desenvolupa la qüestió i postula que les actituds prescriptives van jugar un paper clau en modelar les formes lingüístiques, el pensament i el discurs metalingüístics. L'autora qüestiona que l'ús del terme «costum» i el rebuig exprés de l'aproximació basada en regles per part dels ortoepistes de l'època els fes menys normatius.

Per la seva banda, Rafael Roca (U. de València), a *Els discursos sobre la llengua literària en la Renaixença valenciana*, disserta entorn els esmentats discursos tot examinant els entrebancs lingüístics amb el que ensopegaren els escriptors: la descastellanització, l'establiment d'una varietat elevada de la llengua i l'oposició d'alguns sectors socials per raons polítiques, inclosa la ferma oposició a l'ús del terme «català» per designar la llengua comuna. L'autor finalitza la seva aportació a aquest volum amb una nova hipòtesi de la identitat de l'escriptor valencià al·ludit

per Fabra en el seu article «La tasca dels escriptors valencians i balears» publicat l'any 1918: Teodor Llorente i Falcó.

Continua el volum Joan Costa Carreras (U. Pompeu Fabra), amb la contribució intitulada *Anàlisi del discurs de la Gramàtica catalana (1933), de Pompeu Fabra*, que pretén respondre a la pregunta: en quin sentit la lingüística o la gramàtica són sempre prescriptives? Partint de la premissa que tant la descripció com la prescripció acaben imposant un model de la realitat lingüística, l'autor afirma que quan discutim sobre la naturalesa descriptiva o prescriptiva d'un text, el que de fet estem considerant és el seu propòsit. L'estudiós fa una aproximació al discurs de Fabra a la *Gramàtica catalana* (1933) des de la teoria dels actes de parla i conclou que presenta característiques del discurs pròpies, on destaca l'absència de metàfores, la pràctica de l'«emascament» mitjançant un estil impersonal i la presentació d'una realitat lingüística que de fet, ja havia estat construïda per ell mateix abans. També descriu la presència de «realitats anònimes» i l'argumentació bastida a partir de termes morals, jurídics i lingüístics.

El text de Sylvain Auroux (CNRS — U. Paris 7), que porta per títol *Le mythe de la langue mère / The myth of the mother tongue*, enceta el bloc dedicat als mites i l'autenticitat de les llengües. L'autor discorre metòdicament sobre els reptes històrics de la gramàtica comparada davant la possibilitat de rastrejar lingüísticament l'existència d'una llengua materna original de la humanitat, i es deté en l'obra moderna de Ruhlen, qui va defensar fermament el monogenetisme.

Continua el compendi amb l'article *Language myths and the historiography of French* d'Anthony Lodge (St. Andrews U.), on s'analitza l'impacte esbiaixador dels mites associats a la llengua en la disciplina historiogràfica francesa, encara ara presents en el tractament de les llengües vernacles i l'aproximació subjacent al canvi lingüístic.

L'article *Modern Greek: Founding myths, reform and prescription*, signat per Petros Diatsentos (Aix-Marseille U.), tracta sobre com els mites fundacionals sobre la història de la llengua grega s'associen a la reforma del grec modern al segle XIX caracteritzada per la manca de pràctica prescriptiva. En un context de realització del projecte nacional grec, el propòsit de la reforma fou fer reviure el grec antic i la norma fou concebuda com el resultat d'una regulació natural a llarg terme.

Rea Delveroudi (U. Nationale et Capodistrienne d'Athènes), a *Nommer l'ennemi: la «question de la langue» en Grèce et les termes désignant les variétés linguistiques*, reflexiona sobre la «qüestió» de la llengua a Grècia amb un text on el professor analitza els diferents termes emprats durant les discussions

lingüístiques inicials per designar les varietats d'una llengua fundada a partir del mite de la unitat en el temps.

Aquesta part prossegueix amb la recerca de Maja Kalezić (Institute for the Serbian Language — Serbian Academy of Sciences and Arts), que porta per títol *The role of narrative in shaping the semantic structure of certain expressions that belong to terminology as to one of the most important lexical groups. On the etymology of the Serbo-Croatian common designations for Artemisia's plants* en relació amb l'etimologia de les denominacions comunes de les plantes del gènere *Artemisia* en serbocroat i la seva connexió mitològica amb deïtats paganes, mitjançant la qual l'autora defensa la rellevància d'aquests fitònims en la història dels estudis lingüístics, i els estudis etnològics, d'antropologia social i d'història religiosa. L'autora assenyala interferències en termes de diferents camps temàtics com a resultat de l'aparició del mateix motiu mitològic a les seves estructures semàntiques.

A continuació, Rik Vosters (Vrije Universiteit Brussel), a *Mitos de decadencia lingüística en la historia del neerlandés. Una exploración sociolingüística de la lengua en Flandes en los siglos XVIII y XIX*, duu a terme una identificació dels mites de la decadència lingüística en la història d'aquesta llengua mitjançant una exploració sociolingüística del territori flamenc en l'esmentat període.

Els dos darrers textos de la part dedicada als mites i l'autenticitat de les llengües tracten de la llengua catalana. Primer de tot, Vicent Josep Escartí (U. de València), a *L'humanista Bernardí Gómez Miedes (1515-1589) i la percepció de la llengua catalana*, s'aproxima a la vida i obra de l'humanista valencià, com a exemple de les emocions i sentiments envers una llengua que considerà d'«obscura y grossera».

Per la seva banda, Jordi Ginebra (U. Rovira i Virgili), a *De llengües, mites i emocions al XIX català: ¿el mite de la llengua al cor?*, problematitza sobre aquest mite a Catalunya durant el Romanticisme. La connexió emotiva individual amb la mateixa llengua que es produeix a partir del segle XIX constituï una nova sensibilitat amb conseqüències en les tries lingüístiques literàries.

La tercera i darrera part d'aquest llibre versa sobre emocions lingüístiques i està conformada per cinc articles a propòsit de la llengua catalana. Joan Mascaró (U. Autònoma de Barcelona) enceta el bloc amb una anàlisi, que porta per títol *Factors emocionals en la formació de teories lingüístiques: el cas romànic*, on aprofundeix en quatre casos concrets dins el domini romànic. En tots ells, Mascaró descriu la interferència de factors emocionals positius que deriven en desviacions analítiques i interpretacions errònies.

Segueix Miquel Nicolás Amorós (U. de València) amb «El valencià no se perdrà mai». *La manipulació mediàtica de les emocions col·lectives en l'anticatalanisme valencià durant la transició (1976-1982)* on examina la qüestió

mitjançant un balanç provisional de la recerca acadèmica sobre el mal anomenat *blaverisme*, la consideració dels problemes del mètode inherents a la comprensió del conflicte i l'examen del qual l'autor considera la gènesi de l'anticatalanisme valencià: el substrat històric i sociocultural de por vers els altres i la suplantació lingüística.

A continuació, dues contribucions aporten una visió sobre les emocions i la llengua catalana a la Catalunya del Nord: Alà Baylac-Ferrer (U. de Perpinyà Via Domitia), a *La representació nord-catalana de la llengua: entre refús del patuès i llengua de segona*, descriu un català en estat d'inestabilitat permanent i deficitari en termes de recerca. Segueix Baylac-Ferrer amb l'anàlisi dels mites de la llengua: de segona categoria, la *grandeur* catalana i el present del sud de la frontera. Pel que fa a les normes, l'autor descriu una doble actitud. Per una banda, d'atracció-necessitat, i per l'altra de rebuig-reticència. Finalment, en relació amb les emocions, defineix el passat recent de la història nord-catalana com a «trauma lingüístic» que dicta les actuacions lingüístiques i que roman pendent d'estudi.

L'article *Amor, emoció i artificio de la llengua catalana a la Catalunya del Nord avui* de Joan Peytaví (U. de Perpinyà Via Domitia), reflexiona sobre els processos individuals d'alguns catalans del nord des d'un punt de vista introspectiu, amb una autobiografia catàrtica inclosa.

Per acabar amb aquest volum, Narcís Iglésias (U. de Girona), a *El parlant multilingüe davant la llengua, el parlant monolingüe davant les llengües: a propòsit de dues autobiografies lingüístiques*, exemplifica dos models d'itineraris lingüístics completament distints: un parlant multilingüe que parla de la necessitat d'una *llengua-domicili* i un parlant que opta per l'opció monolingüe dins una societat plurilingüe.

The Intricacy of Languages, a cura de Francesc Feliu i Olga Fullana. John Benjamins Publishing Company, 2019, 436 pàgines

L'any 2019 sortí a la llum la publicació resultant del x Col·loqui Internacional de «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», celebrat l'any 2016, sobre la complexitat de les llengües. El volum s'estructura amb un capítol inicial, que serveix per introduir el marc teòric, i tres apartats, on s'agrupen les altres contribucions: 1. *Theoretical aspects of the intricacy of languages*, 2. *The languages of Europe, among standard and variation*, 3. *Tensions and internal diversity in the Catalan language*. El llibre es tanca amb un índex de temes.

L'article inicial, *Language intricacy: An issue of multi scalarity and feedback loop*, signat per Josep Maria Nadal (U. de Girona), es defensa que la llengua no és ni la *langue* ni la *parole* de Saussure. Segons l'autor, la creació de la

llengua és un procés escalar que a mesura que avança guanya estabilitat. Les diferents varietats emergeixen a partir dels espais d'integració, i allò que acaba esdevenint llengua només pot ser una abstracció. L'escriptura marcà un abans i un després pel que fa a l'homogenització en constructes lingüístics artificials d'allò que entenem per llengua actualment. Per altra banda, l'estàndard i el dialecte en el qual es materialitza estableixen una relació de retroalimentació. A partir d'aquí, el professor planteja diverses discussions, en relació amb la revernacularització i, sobretot, pel que fa a la variació lingüística: el seu reconeixement, vàlua, caracterització i adscripcions socials i emocionals.

El volum segueix amb un treball de Maja Kalezić (Institute for the Serbian Language — Serbian Academy of Sciences and Arts), intitulat *Language globalization versus inner language diversity? An outline of one escalable terminological algorithm*, on planteja un algorisme escalar per abordar problemes terminològics derivats de la tecnologia de la informació en una realitat global. Després d'un repàs històric i metodològic als estudis sobre la complexitat lingüística, l'autora conclou que els estudis lingüístics postmoderns semblen no haver definit encara el seu objectiu. Segons l'autora, és necessari estudiar el nou segment lèxic derivat del fet que les coordenades de temps i espai hagin evolucionat en el que és conegut com a «realitat global i expandida».

L'article de Jean-Michel Eloy (U. de Picardie Jules Verne), que porta per títol *La complexité dans les relations de langues collatérales: Un locus intégratif pour une (socio)linguistique des langues*, comenta les complexitats encloses en els múltiples camps de les ciències del llenguatge, la seva denominació i relació. L'autor afirma que les llengües són típicament modes d'organització, tant de signes en el sentit sistèmic, com de pràctiques socials i antropològiques. És per això que la lingüística de les llengües es troba al cor d'un enfocament complex.

El llibre continua amb el text *The persistence of 'old language' and the structuring of language communities*, de Francesc Feliu (U. de Girona), sobre la persistència de formes antigues genuïnes, tot i que no normatives, en l'estructuració de les comunitats lingüístiques, així com la rellevància d'aquest fenomen per l'estudi actual de la llengua. En concret, l'autor reflexionà sobre els mecanismes de legitimació *de facto* d'aquestes fórmules —tant socials com diatòpiques— en determinats contextos, basats principalment en la trajectòria històrica, i secundàriament en l'espai d'ús. L'acomodació d'aquests termes en el ja comentat sistema escalar de les llengües és important en termes d'adhesió a la llengua. L'expansió de la llengua estàndard en els usos col·loquials i els mitjans de comunicació, així com l'actual societat heterogènia derivada del fenomen de la migració han provocat la pèrdua de bona part d'aquesta complexitat inherent de la llengua i de la transmissió familiar

d'aquests repositoris lingüístics compartits, que l'autor anomena «tocs de color de la llengua antiga».

Ora (Rodríguez) Schwarzwald (Bar-Ilan U.), a *The lowest common denominator as a factor in the formation of Modern Hebrew phonology*, tracta sobre la complexitat de la fonologia de l'hebreu modern, recuperat fa cent quaranta anys aproximadament. La pronúncia —que resulta de la confluència de les diferents llengües maternes de les comunitats hebrees— és definida per l'autora com la del «mínim comú denominador» de les formes tradicionals adoptades per compromís.

Per altra banda, Johan Araya Méndez (U. de Lorraine — U. de Girona), a *Contribuciones de Joan Coromines y Jakob Jud a la dialectología de las lenguas románicas*, discuteix sobre diferents aspectes que demostren com Jakob Jud va assimilar els principis dels estudis iniciats per Jules Gilliéron, sobre la diversitat lingüística en determinats territoris. A més, s'analitza la correspondència entre Jud i Joan Coromines, que vol ajudar a comprendre millor la diversitat lingüística de les llengües romàniques.

Ferdinando Mirizzi (U. della Basilicata), a *Lingue e culture locali nei processi contemporanei di patrimonializzazione e di costruzione identitaria*, reflexiona sobre la llengua i la cultura locals en els actuals processos contemporanis de patrimonialització i de construcció identitària, aplicats a un estudi de cas concret: el de les comunitats arbëreshe a Basilicata.

La lingüística del desenvolupament social (LDS) és el tema central de l'article de Giovanni Agresti (U. Bordeaux-Montaigne), intitulat *La linguistica dello sviluppo sociale: Motivazioni, strumenti, terminologia*, on l'autor aprofundeix en aquest enfocament transdisciplinari que pretén millorar el benestar dels individus mitjançant el seu patrimoni lingüístic i memorial. Agresti se centra en les motivacions subjacents, objectius i àrees d'acció, així com la seva terminologia i eines.

La segona part d'aquest volum, dedicada a l'estandardització i variació, s'inicia amb el text de Knesija Djordjević Léonard (U. Paul-Valéry Montpellier) i Jean Léo Léonard (U. Paris-Sorbonne), que porta per títol *Complexité du continuum dialectal carélo-vepse*, on es desenvolupa la complexitat d'aquest continuïum dialectal a Carèlia, des d'una perspectiva sociolingüística i estructural.

Gintarė Judžentytė i Vilma Zubaitienė (Vilnius U.), signen el treball *The lexicon of the Lithuanian language in the 17-19th centuries*, on s'exposa l'anàlisi de diccionaris i textos religiosos dels segles xvii i xix per tal d'avaluar l'impacte dels dialectes lituans i altres llengües, com el llatí, el polonès o l'alemany, en el desenvolupament del lèxic. L'article analitza les relacions lèxiques sistèmiques entre les regions est i oest de Lituània.

Per la seva banda, Jordi Ortiz de Antonio (U. Pompeu Fabra), a *L'estandardització del gaèlic escocès: L'aplicació del model de Haugen*, tracta

la qüestió de l'estandardització d'aquesta llengua goidèlica, mancada d'un procés explícit de codificació, tot i disposar d'una varietat, el *Mid-Minch Gaelic*, implementada i parcialment elaborada. Segons Ortiz, el gaèlic escocès havia iniciat un procés d'estandardització lingüística en la línia del model d'Haugen, però aquest era implícit i incomplet.

Continua Koldo Ulibarri Orueta (U. del País Vasco/Euskal Herriko Unibersitatea), amb la contribució *La construcción del estándar vasco vizcaíno del s. XIX: Los comienzos*, en referència als inicis de la construcció d'aquest estàndard a partir de sermonaris del s. XVIII. Ulibarri defensa la seva hipòtesi amb fets lingüístics a partir del *Dotrinazko sermoitegia*.

Joan Julià-Muné (U. de Lleida), a *The standardization of Chinese: A process run alongside Catalan for a century?*, tracta sobre l'estandardització del xinès, on planteja la possibilitat d'establir un paral·lelisme entre els processos d'estandardització a la Xina i a Catalunya.

A *Strategies for conservation of a minority language: Between convergence and hybridization*, Vito Matranga (U. di Palermo) i Emma Milano (U. degli Studi di Napoli Federico II) continuen l'anàlisi de la varietat arbëresh —en concret del municipi italià de Greci, aïllat de la resta de varietats albaneses durant segles— i els fenòmens d'alternança de codi, convergència i hibridació, així com els manlleus lingüístics.

La segona part d'aquest volum finalitza amb l'article d'Alexandre Bataller Català (U. de València), que porta per títol *Per un tractament integrat de llengües en el context escolar de les parles valencianes de base castellano-aragonesa i murciana*, sobre l'ensenyament escolar de llengües (valencià-castellà) a les comarques valencianes de parla castellana, en concret del castellà-aragonès (*xurro*) i del castellà-murcià. L'autor fa una descripció de la situació escolar del valencià en el territori i proposa un enfocament basat en el Tractament Integrat de Llengües (TIL) per tal d'oferir una formació lingüística que integri l'estudi de la llengua a partir del coneixement de la parla local.

El tercer bloc d'aquest llibre comprèn deu textos sobre aspectes relacionats amb la llengua catalana. Miquel Nicolás (U. de València) comença aquest part amb una reflexió intitulada *La variació lectal del català en l'era de la societat xarxa: Notes per a un debat* on esbossa algunes línies de discussió en relació amb la variació del català en l'era postmoderna caracteritzada per la difuminació de fronteres entre llengües i comunitats.

Els dos texts que continuen tenen com a protagonista la mateixa obra. En primer terme, Joan Costa i Carreras (U. Pompeu Fabra), a *La perspectiva diatràtica en la Gramàtica de la llengua catalana*. Descriptiva, normativa, diatòpica, diatràtica (1994), d'Antoni M. Badia i Margarit, fa una anàlisi de

la perspectiva que Badia i Margarit conferí a l'esmentada peça on utilitzà el terme *diastràtic* per referir-se la variació funcional.

Tot seguit, el mateix autor, Joan Costa, conjuntament amb David Paloma Sanllehí (U. Autònoma de Barcelona), a *La distribució funcional de variants en la Gramàtica de la llengua catalana*. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica (1994), d'Antoni M. Badia i Margarit analitzen la distribució funcional de variants en la dita composició que segueix tres nivells d'expressió de la llengua: nivell elevat, llengua habitual o corrent i parlar col·loquial, i en relació amb la classificació, exemples i patrons recurrents.

Continua aquest volum amb la col·laboració d'Abelard Saragossà (U. de València) i el seu estudi intitulat *Fabra i la segona flexió verbal en català*. L'autor li atribueix a la singular flexió verbal una naturalesa enigmàtica. Saragossà aporta un estudi de l'evolució històrica d'aquesta flexió i conclou que Fabra no soluciona problemes, sinó que en creà on no n'hi havia.

El bloc sobre tensions i diversitat interna de la llengua catalana segueix amb l'article d'Esteve Valls (U. de Barcelona), *Processos de canvi en les combinacions de clítics pronominals a la Franja*, en referència a l'evolució de les combinacions d'aquests clítics, en concret del datiu de tercera persona més acusatiu, en l'esmentat àmbit territorial. Valls conclou que les varietats franjolines evolucionen en sentits divergents segons la diferent pressió exercida per la llengua castellana i el grau de simplificació paradigmàtica en un context de fragmentació del contínuum nord-occidental.

Annabel Gràcia (U. de Lleida — U. de Girona), a *Renunciar als trets lingüístics propis*: «Per a Lleida ja 'no' està bé», tracta sobre la importància de no renunciar als trets dialectals propis pel que fa al benestar lingüístic dels catalanoparlants lleidatans i l'enfortiment de la comunitat lingüística catalana. L'autora afirma que la varietat lleidatana es troba sotmesa en un estadi de desdialectalització després de dècades de baix sentiment d'autoestima de la societat de Ponent.

De Lleida es passa a les comarques tarragonines per analitzar la presència del tortosí al *Telenotícies comarques Tarragona* de TV3 entre els anys 2011-2013 de la mà d'Amanda Ulldemolins Subirats (U. Autònoma de Barcelona), a *La presència del tortosí al Telenotícies comarques Tarragona de TV3*. L'autora pren com a referència la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana* (Institut d'Estudis Catalans), l'*ésAdir* i el llibre *La llengua del Baix Ebre i el Montsià. Un model de llengua estàndard oral* d'Albert Aragonès (1995), i arriba a la conclusió que els locutors renuncien a trets genuïns, però n'hi ha d'altres pels quals mantenen un alt grau de fidelitat lingüística, sobretot pel que fa a la morfologia nominal, enfront de la morfologia verbal on existeix un comportament més vacil·lant. Davant del dubte, els locutors trien les variants orientals que tenen certesa que són normatives. Segons l'autora, l'*ésAdir*

reflecteix la presència predominant de la varietat central en els mitjans de comunicació pública.

La llengua al País Valencià és la protagonista de dos dels tres articles que clouen el volum. Per començar, Adrià Martí-Badia (U. de València), a «*La nostra llengua*» i altres circumloquis com a recurs per a evitar el nom de la llengua catalana al País Valencià (1858-1906), fa una anàlisi de la identitat de la llengua catalana al s. xix a València, en concret sobre les diferents formes de denominar-la en un context d'identitat valenciana i alhora espanyola dels escriptors i erudits del moment. Així el llemosinisme onomàstic persisteix i s'utilitzen circumloquis com ara «la nostra llengua» per a evitar contradir els postulats de la filologia romànica i els seus sentiments identitaris.

Continua Joan-Rafel Ramos (U. de València), amb un estudi intitulat *Geosinonímia o preferència lèxica: Entre la història i la consolidació d'un estàndard*, sobre la sinonímia entre els mots *apegar*, *aferrar* i *enganxar* amb el sentit d'adherir-se i com a exemple de variació dialectal que no fou recollida —ja que aquest sentit es reservà per la variant *enganxar*— per Fabra en el diccionari de 1932. L'autor analitza aquesta mostra com a influència lèxica de la Catalunya oriental sobre la resta de territoris de la llengua catalana, els motius i les conseqüències.

Finalment, clou aquest compendi Jordi Colomina (Acadèmia Valenciana de la Llengua — U. d'Alacant), amb l'article que porta per títol *El Diccionari normatiu valencià (DNV) de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua: Una contribució al benestar lingüístic dels valencians*. Després d'unes notes personals i una introducció al que l'autor qualifica de «conflicte lingüístic valencià», Colomina descriu l'esmentat diccionari i detalla el doble model de llengua que defensa aquesta obra: per una banda, la més acostada a la realitat del valencià viu, i per l'altra banda, aquella que convergeix amb la resta de varietats. Segons ell, aquest enfocament contribueix a augmentar el benestar lingüístic i la millora de la convivència entre les diferents sensibilitats de la societat valenciana.

Aquest volum fa una important aportació a la teoria de la disciplina de la Història de la Llengua, abordant un tema de rigorosa actualitat com és la distribució interna de les llengües. L'extrema complexitat de les llengües deriva de la seva íntima identificació amb la seva comunitat i territori, fet que determina la necessitat d'actualització davant la diversitat lingüística derivada de l'actual era global.

Desired language. Languages as objects of national ideology, a cura de Francesc Feliu. John Benjamins Publishing Company, 2023, 294 pàgines

El volum que aplega les ponències realitzades en el marc de l'onzè Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», celebrat l'any 2019, porta per títol *Desired language. Languages as objects of national ideology* i s'estructura a través de tres parts: *I. Identity, community attachment and Language wish*, *II. On the meaning and usefulness of national linguistic ideology*, *III. Presence or absence of language standardisation processes: The side effects*. Es clou amb un índex de temes.

La primera part gira entorn la identitat, l'adhesió a la comunitat i el *desig de llengua*, i s'inicia amb l'article de Francesc Feliu (U. de Girona), titulat *Languages, an object of desire*, on s'aprofundeix en l'objectiu de la publicació: reflexionar sobre el paper de les llengües en la identitat comunitària en l'era postmoderna.

En el següent capítol, *Posar fronteres a mar: La llengua desitjada*, Josep Maria Nadal (U. de Girona) aporta una reflexió multidisciplinària que parteix d'una hipòtesi formulada poèticament: són les llengües semblants a les aigües del mar? Nadal segueix la metàfora marinera mitjançant el símil de la necessitat de posar-hi fronteres, en referència a la conceptualització de la idea de llengua. Després d'una dissertació de caràcter antropològic, l'autor defineix les llengües com a *bancs per a la memòria* i part fonamental de la cognició grupal. La *llengua completa*, entesa com la suma d'idiolectes, seria un sistema complex adaptatiu a partir de la seva plasticitat. La dissertació ressegueix la trajectòria de les llengües a través del canvi lingüístic. L'escriptura provocà que les llengües orals passessin a ser desviacions de l'estàndard, tot generant unes emocions col·lectives a la base de la identitat social. Les paraules fan referència a imatges mentals, i en el cas dels idiolectes, a coses viscudes. Nadal conclou que dins una llengua, les fronteres aïllen i limiten la seva plasticitat i pervivència.

El volum continua amb un article de Giovanni Agresti (CNRS — U. Bordeaux Montaigne), *La nozione di «lingua madre» in contesto minoritario: Una prospettiva ecologica e desiderante*, on defensa la idea de llengua materna com a element central per l'enfocament ecosistèmic, tot argumentant la variabilitat dels efectes discursius d'aquesta noció i fent-ne una metàfora per relacionar-la amb les arrels que ancoren el subjecte a un context històric i territorial. L'horitzó de la reflexió aportada per Agresti correspon amb la idea que si la llengua és un vector d'identitat, aleshores és legítim imaginar ponts que connectin la valorització de la llengua amb la del territori. L'investigador exemplifica el que ell anomena la territorialització de la paraula mitjançant la realitat lingüística de diversos països de l'entorn proper i el determinisme domèstic (el lloc de la mare) o social (el lloc del pare). Defineix el concepte *pàtria* com la síntesi de la

mare (nació, personal i concreta) i el pare (estat, impersonal, abstracte). Agresti continua amb la idea de territorialització lingüística parlant de llengües-lloc (mare i pare) i la seva relació amb l'escriptura amb finalitats de permanència de la memòria i regulació. Finalitza la seva reflexió sobre la dimensió ecològica de les llengües naturals adduint que la diversitat lingüística significa defensar la llibertat dels individus de viure en diferents *territoris*, alhora geogràfics, socials, culturals, memorials i psicoafectius.

Jean-Michel Eloy (U. de Picardie Jules Verne), a *Pour une autobiographie linguistique critique : Naissance du désir, naissance de la langue*, articula la seva pròpia autobiografia lingüística i els problemes de recerca en aquest camp, oferint una narrativa contextualitzada per la història de la llengua i els enfocaments d'investigació emprats. Després d'explorar el concepte de llengua i dialecte a França, Eloy continua afirmant que és impossible eliminar la incertesa en les investigacions, principalment per les ideologies i per motius glotopolítics. Eloy relata la seva pròpia autobiografia lingüística, bastida a partir del que anomena una *herència en picard*, de la qual no en va ser inicialment conscient, i pràctiques lingüístiques compartides amb el francès, que deriven en el que ell mateix qualifica d'inseguretat lingüística. L'autor tracta el procés regulador de les parles a França mitjançant la teoria de l'elaboració de H. Kloss ('*Abstand languages*' and '*Ausban languages*', 1967) i la de Z. Muljagic (*Tipi di 'lingue in elaborazione' romanze*, 1983; *Introduzione all'approccio relativistico*, 1996) sobre dialectalització i lingüificació.

Per la seva banda, Jordi Ginebra (U. Rovira i Virgili), a *Ideologia nacional i política lingüística: El discurs dels àngels i el discurs dels humans*, enceta la segona part del volum dedicada en el significat i la utilitat de la ideologia lingüística nacional. En aquest treball s'aprofundeix en la necessitat d'evolucionar el discurs sobre llengües minoritzades per transcendir el marc mental derivat dels estats nació i incorporar elements de la realitat lingüística multiforme actual. L'autor aporta una dissertació basada en els estudis d'Elana Shohamy (*Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*, 2006) basada en el fet democràtic i inclusiu de respectar la diferència lingüística. Ginebra reflexiona sobre els límits d'aquest postulat. L'organització de les categories descriptives plantejada per Shohamy porta a Ginebra a qüestionar la legitimitat de les polítiques lingüístiques en favor de les llengües minoritzades, en tant que poden ser interpretades com a imposicions homogenitzadores. Tot seguit, destaca la teoria de D. Bernabé (*La trampa de la diversidad*, 2018) que postula la trampa que la defensa de la diversitat podria suposar per l'acció contrària que pot exercir en matèria d'identitat i cohesió social. Per altra banda, la renúncia a l'establiment de categories i límits impossibilita l'acció fonamentada en les categories superades. L'autor trasllada aquesta reflexió al

camp de les llengües, exposant la necessitat d'un codi homogeni que permeti la convivència lingüística, i continua fent palesa l'artificiositat dels estàndards, bé que instruments importants per la pervivència i dignificació de moltes llengües. Ginebra conclou advertint que, tenint en compte la realitat d'avui dia, cal ser conscients que no hi ha res millor per neutralitzar la lluita contra l'opressió lingüística que problematitzar la noció de llengua.

Marco Stolfo (U. degli Studi di Udine), per la seva banda, a *Multicultural citizenship, European integration and language rights*, desenvolupa la qüestió de la multiculturalitat i la protecció de les minories i els drets lingüístics en el context europeu durant els darrers setanta-cinc anys. A partir de l'anàlisi de diversos documents oficials, Stolfo dibuixa el marc teòric, el procés d'integració i la noció de ciutadania europea conjuntament amb les fortaleeses i debilitats de les mateixes institucions. Després d'aprofundir en el concepte clau de minoria i minorització, l'autor desenvolupa el procés d'integració europeu a partir de la Segona Guerra Mundial, en relació amb la protecció de les llengües minoritàries i minoritzades com a oportunitat per la prevenció de conflictes interns. Stolfo finalitza el seu relat evidenciant la distància entre la «unió en la diversitat» europea i la «unió en la uniformitat» dels estats, així com el fet que a vegades el multilingüisme promogut per la Unió Europea pugui semblar limitat a les llengües oficials.

Continua el volum amb una exposició de Jolanta Sujecka (U. of Warsaw), intitulada *Territory and language from the perspective of 19th and 20th century Macedonia (as a representation of the Balkans)*, en relació amb la idea de llengua desenvolupada a finals del segle XIX i principis del segle XX a Macedònia, dins el context històric dels Balcans. Segons Sujecka, la imatge de Macedònia ha fluctuat des de la tradició otomana a l'europea, des d'un model multiètnic a la idea d'estat nació. L'autora detalla l'obra de Krste Misirkov pel que fa a la idea de llengua macedònica i la visió de Macedònia com una mena de Suïssa dels Balcans.

Per la seva banda, Stephen Joseph McNulty (U. of Edinburgh), a *Plus ça change ? Linguicide, linguistic suicide and image planning for the French langues régionales*, tracta sobre les llengües regionals i les polítiques lingüístiques franceses al llarg de la història. Segons McNulty, el francès és el paradigma de llengua desitjada: l'única llengua oficial de la nació en un context d'abandonament de les llengües regionals des de finals del s. XVIII. El cessament en l'ús i la transmissió d'aquestes llengües s'ha descrit en termes oposats, que de fet són fases interconnectades del mateix procés: el genocidi lingüístic i el suïcidi lingüístic (B. Spolsky, *Language policy*, 2004). La diferència rau en l'agent responsable: institucions externes en el primer dels casos, i els propis parlant en el segon. L'autor qüestiona la necessitat de dur a terme polítiques

revitalitzadores en aquesta darrera situació, que es produiria aparentment degut a canvis no forçats, com el desig de prosperar en un món modern.

Adrià Martí-Badia (U. de València) completa aquesta part del volum amb el capítol intitulat *La influència de la identitat en la configuració de la consciència lingüística dels valencians entre 1854 i 1906*, on tracta aquesta qüestió així com el seu impacte en la configuració de les doctrines lingüístiques contemporànies al territori valencià. Els liberals Vicent Boix i Josep Maria Bonilla, o el republicà federal Llobart i el conservador Llorente construïren la identitat valenciana amb una idea més o menys descentralitzadora, però des de dins del patriotisme espanyol, atribuint un paper central a la llengua catalana. A principis del segle xx, el valencianisme polític polititzaria la identitat. La consciència lingüística unitarista va ser la més nombrosa en aquesta època, sobretot comparada amb èpoques anteriors de desincronització històrica entre els territoris de parla catalana. Martí-Badia acaba indicant que moltes afirmacions particularistes i secessionistes traspuen les rivalitats identitàries entre la major part del poble català —més conscient des del punt de vista nacional— i el poble valencià, encara a les beceroles de la consciència nacional pròpia.

La tercera part d'aquest recull, versa sobre els efectes col·laterals dels processos d'estandardització. Inicia el bloc Wendy Ayres-Bennet (U. of Cambridge), amb el capítol *Modelant l'estandardització: Tendències actuals i emergents*. Partint del marc teòric tradicional establert per Haugen (1966), s'han publicat propostes de modificació d'aquest esquema, s'ha estudiat el rol d'actors que «des de baix» tenen un paper destacat en la planificació lingüística i s'han desenvolupat diverses tipologies d'estandardització. Però, els models occidentals no són vàlids per a llengües no-occidentals i països multilingües, on les llengües no presenten necessàriament límits definits. Per altra banda, l'estandardització de llengües minoritàries i minoritzades divergeix de la de les llengües nacionals. L'autora es deté a analitzar els agents socials com a part dels processos d'estandardització, així com la creixent ideologia antiautoritària característica de la modernitat tardana, que en el terreny de l'estandardització desemboca en processos de desestandardització i reestandardització. Ayres-Bennet finalitza el seu text remarcant la necessitat de l'avaluació sistemàtica de l'estandardització i els avenços en estandardologia comparativa.

Precisament sobre estandardologia comparada versa el següent capítol de Joan Costa-Carreras (U. Pompeu Fabra), Carla Amorós-Negre (U. de Salamanca) i Miquel Àngel Pradilla (U. Rovira i Virgili) que porta per títol '*Composicionality*' in comparative standardology. Els autors dediquen unes línies a l'anàlisi de la noció de *composicionalitat* aplicada a l'estandardologia noruega, catalana, basca i gallega, i conclouen que es tracta d'una noció molt

general que deriva en pràctiques ben diverses. Es descriu el model noruec com el d'una composicionalitat de segona generació. Pel que fa al cas català, els autors desglossen la compatibilitat de la composicionalitat i el model policèntric en l'època de Fabra. Presenten l'*euskara batua* com un exemple de composicionalitat i policentrisme. Finalment, pel que fa al cas gallec, els autors el descriuen com una mostra d'estàndard transdialectal a partir del polilectalisme. Des d'un punt de vista terminològic, els autors conclouen que el terme *composicionalitat* no s'ha utilitzat en els processos d'estandardització basca i gallega, ni en moltes de les publicacions internacionals sobre estandardologia, possiblement perquè el mateix Haugen no l'usà més d'ençà del 1968. Això no vol dir, però, que l'ús ni altres mencions al concepte no fossin presents en els casos estudiats.

Jordi Cassany-Bates (U. din București) aporta un estudi comparatiu intitulat *Les consonants que separen el catalanovel·lenc de l'occità*. L'estudi de disset oposicions consonàntiques en catalanovel·lenc i occità argumenta una estreta relació entre ambdós sistemes, que evidencia la simplificació dels llistats contrastius tradicionals. Després d'un repàs històric a la consideració de les diferències entre catalanovel·lenc i occità, així com dels trets opositors que diversos autors han proposat per caracteritzar el catalanovel·lenc enfront de l'occità, Cassany-Bates descriu la relació evolutiva, la presència de cada forma en cadascuna de les llengües comparades i la discrepància entre la frontera convencional i les isoglosses reals.

¿Com justifica la Secció Filològica l'absència d'obres institucionals durant dècades? és el títol de l'aportació que fa Abelard Saragossà (Acadèmia Valenciana de la Llengua — U. de València) en aquest compendi. L'autor disserta sobre l'eventual ideologia de la Secció Filològica i les seves conseqüències en el model de llengua. Davant l'absència d'obres institucionals, Saragossà recull la justificació de l'Institut d'Estudis Catalans relacionada amb la impossibilitat de superar les obres de Fabra. Saragossà addueix el caràcter parcial i centralista d'aquestes obres, que hauria justificat l'elaboració d'actualitzacions més completes pel que fa a la llengua de tot el domini lingüístic. Segons l'autor, la Secció Filològica disposava dels mitjans per fer-ho, de manera que l'absència es podria justificar per una ideologia centralista i elitista de la normativa, tot i l'oposició de filòlegs com Moll, Sanchis Guarner i Coromines.

El volum continua amb el treball signat per Francesc Bernat, Mireia Galindo i Carles de Rosselló (U. de Barcelona), intitulat *L'extensió del castellà a la Catalunya contemporània*, sobre el procés de bilingüïtzació de la societat catalana durant la primera meitat del segle xx i sobre l'inici de la norma de convergència. Mitjançant l'entrevista a testimonis de més de noranta anys, els autors conclouen que els catalans nascuts a les dècades dels 50 i 60

del segle XIX es mantingueren majoritàriament monolingües en català. En un context d'inici de segle XX, on el 53% de la població era analfabeta, la bilingüització es generalitzà progressivament per un augment de l'accés a l'escolarització i la interacció amb persones immigrades. Fins ben entrat el segle XX, no es va assolir el punt òptim de facilitació del castellà entre la gran majoria dels catalans. Els autors descriuen una situació de contacte de llengües aconflictiva en l'àmbit interpersonal a la Catalunya de principis del segle XX. La convergència al castellà s'inicià amb vacil·lacions a principis del segle XX i acabà generalitzant-se en l'època franquista per pressió governativa, l'augment de percepció de conflictivitat i l'increment de contactes amb monolingües castellanoparlants.

Tanca el volum, el treball d'Henri Boyer (U. Paul-Valéry Montpellier 3) amb el títol *Langue minor(is)ée, «languae désirée»? Sur les dénominations d'entreprises et de produits agro-alimentaires en langue occitane au XXIe siècle micro-actes glottopolitiques contre substitution ethnosociolinguistique*. Aquest versa sobre les noves pràctiques d'escriptura en occità en el sector agroalimentari en un context que l'autor defineix com de paradoxa etnosociolingüística, on l'element identitari és present en una societat on l'ús social de la llengua occitana és pràcticament inexistent. El fenomen sociolingüístic es descriu com una mercantilització de la identitat lingüística mitjançant una patrimonialització discursiva. Una mostra d'acció glotopolítica en un context de minorització lingüística relacionada amb la noció d'identitat i naturalesa en l'era de la preservació del patrimoni i la creació de nous continents culturals i ideologies territorials com a antídote de la globalització. L'autor desglossa entrevistes semiestructurades on es dibuixen discursos d'elogi al record familiar més que a la identitat occitana, en un marc que l'autor qüestiona com a postdiglòssic i que defineix com de renovació de la consideració social i funcional de la llengua occitana.

The Loss of Primordial Language and the Future of National Languages, a cura de Irene Capdevila i Francesc Feliu. John Benjamins Publishing Company, 2026, 264 pàgines

The Loss of Primordial Language and the Future of National Languages recull setze treballs que es van presentar durant el XII Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», celebrat l'any 2024. En la introducció, *A loss that endangers the future?*, Francesc Feliu (U. de Girona) assenyalava que s'han aplegat les comunicacions en quatre blocs: el primer es destina a la comparança entre com eren i com són actualment les llengües, el segon bloc se centra en la pèrdua de patrimoni lingüístic, el tercer recull les

reflexions sobre la preservació de la diversitat i, en última instància, el quart bloc inclou les investigacions que plantegen estratègies per al futur. El volum es tanca amb un epíleg d'homenatge a Modest Prats en el desè aniversari de la seva mort i amb un índex de temes.

Inicia la primera part titulada 1. *What languages were and what they are today*, amb l'article de Josep Maria Nadal (U. de Girona), titulat *The plough and the tractor: Considerations (with poetical excursions) for a debate on the uncertain future of linguistic diversity*, en què posa al damunt de la taula algunes de les qüestions que debatran els articles que el prosseguiran. A partir de la metàfora i l'oposició entre l'arada i el tractor, Nadal estableix el punt de partida del volum i planteja un dilema: la preservació lingüística i, per tant, la preservació de la vida tradicional, o l'abandonament al consumisme i, de rebot, l'abandonament de la llengua.

A continuació, Paolo D'Achille (U. Roma Tre), a *Le riflessioni di Pasolini sulla diversitat linguistica tra nostalgie del passato e profezie per il futuro*, explora l'obra literària i cinematogràfica de Pasolini per detectar la seva visió particular de la realitat cultural i dialectal i conclou que el multilingüisme fou un element central en la seva obra artística.

A *What (and how) is an authentic language?*, la investigadora Kathryn Woolard (U. of California, San Diego) planteja quatre qüestions clau: d'entrada, es pregunta què significa el terme primordial i quines implicacions té el seu ús. En segon lloc, es qüestiona si hi ha alguna conseqüència no desitjada quan posem el focus en el lèxic com a element central de la llengua primordial. En tercer lloc, Woolard també reflexiona sobre si assumir que el caràcter més primari de les llengües es relaciona directament amb la vida rural ens porta a la immutació o al canvi. Per acabar, l'autora també discorre sobre l'homogeneïtzació lingüística i si és un procés uniforme, inexorable i irreversible.

El capítol titulat *Socio-onomastics and political power: Regarding the toponym Maó (Menorca)*, signat per Eloi Bellés (U. de les Illes Balears), tanca aquesta part. L'autor es fixa en el cas concret de *Maó* per argumentar l'espai de control polític que poden suposar els topònims. Bellés compara els usos i la tria entre *Maó*, *Mahó* i *Mahón* i conclou que el debat aparentment lingüístic i neutral de l'ortografia del mot, en realitat, respon a unes intencionalitats polítiques amb uns interessos ideològics molt concrets.

El segon bloc, 2. *On the loss of linguistic heritage*, l'enceta el treball de Cosme Aguiló (Institut d'Estudis Catalans), titulat *La terra per la paraula*. L'autor fa un retrat de l'illa de Mallorca abans de la massificació turística a partir d'experiències autobiogràfiques o viscudes per la seva família.

Tot seguit, Adriano Cerri (U. di Pisa), a *On the loss of Lithuanian in former East Prussia: A case of «Linguistic Necrosis»*, centra la seva investigació en l'evolució

sociolingüística i les polítiques lingüístiques que han propiciat la «necrosi» del lituà a la zona de l'óblast de Kaliningrad. Cerri conclou que l'extinció del lituà en aquesta àrea concreta es deu a motius físics (persecucions, emigracions o assassinats dels parlants nadius), motius econòmics i socials i, també, motius polítics.

Annabel Gràcia (U. de Girona — U. Rovira i Virgili), en el treball «*Tot lo que é pèrdua é tristor*»: *Reflexions entorn de la desaparició de patrimoni lingüístic a Ponent*, analitza la desaparició del patrimoni lingüístic a Ponent. La investigadora posa el focus en l'experiència dels parlants, i per això estructura l'estudi a partir de divuit entrevistes a informants parlants de català nord-occidental en què capta quina és la percepció dels parlants dels canvis lingüístics i a què els atribueixen.

Explorant la pèrdua de la llengua primordial d'un altre dialecte, Adrià Martí-Badia (U. de València), a *La pèrdua de la llengua primordial a la Catalunya del Nord: Del Tractat dels Pirineus (1659) a l'actualitat*, analitza històricament l'evolució de l'ús del català a la zona. Martí-Badia estableix que la Catalunya del Nord es troba en una situació avançada de pèrdua de la llengua catalana i també de pèrdua de la llengua-dialecte; el català septentrional. Sense mostrar-se optimista, conclou que l'educació i el prestigi social de la llengua poden ser elements claus per a la revitalització.

Encapçalen el tercer bloc, que porta per títol 3. *The preservation of diversity*, Mercè Lorente (U. Pompeu Fabra) i Josep Martines (U. d'Alacant), amb el seu treball *Primordial lexis and neologisms: The role of dictionaries*. En la seva presentació repassen alguns dels canvis lexicosemàntics que han afectat la llengua catalana històricament per entendre la pèrdua de mots primordials com un continu històric en l'evolució de les llengües. A més, també posen un èmfasi especial en la diversitat territorial, la creativitat associada a la creació de lèxic i estableixen les tres principals funcions de la lexicografia: difondre el lèxic primordial de continuïtat, protegir el lèxic primordial que ja ha quedat obsolet i vetllar per una introducció hàbil de neologismes bàsics.

Seguidament, Miquel Àngel Pradilla Cardona (U. Rovira i Virgili), a *El neguit sobre la mort del català: La Meditació ignasiana sobre la normalització lingüística (1989) revisitada*, dedica el seu article a Modest Prats i compara el pronòstic que va fer el filòleg a l'obra de *Meditacions ignasianes sobre la normalització lingüística* amb els resultats de l'Enquesta d'Usos Lingüístics de la Població de l'any 2023. La comparació li permet concloure que Prats no anava gens desencaminat i que, tot i les nombroses crítiques que va rebre el seu plantejament, avui en dia les enquestes confirmen bona part de les seves sospites. Així i tot, Pradilla també posa en relleu aspectes importants que escapen a la reflexió de Modest Prats, com els canvis demogràfics esdevinguts a Catalunya en els darrers vint anys o la

possibilitat d'assolir un multilingüisme persistent que no dugui a la mort lingüística, entre altres consideracions.

Subsegüentment, Oriol Ponsatí-Murlà (U. de Girona), a *Variació interna i drets lingüístics: La universitat ha de protegir la diversitat dialectal?*, exposa un cas particular de conflicte lingüístic en el marc de la universitat que el suscita a reflexionar entorn de la incorporació de les variants dialectals en el món acadèmic i dels posicionaments de les universitats catalanes pel que fa a la concepció de l'estàndard i el seu ús.

En últim lloc, David Garcia Sirvent (U. d'Alacant), a *La percepció de la diversitat lingüística catalana en la música*, també es fixa en les variants dialectals, però, en aquest cas, estudia les referències a la llengua que podem trobar a les cançons en llengua catalana: l'autopercepció del català com a llengua bonica però també amenaçada, la presència de dialectalismes, la reivindicació de les variants dialectals, l'amor o l'autoodi per certes formes dialectals, etc.

Finalment, la darrera part del volum, 4. *Strategies for the future*, comença amb l'escrit de Jean-Michel Éloy (U. de Picardie Jules Verne), intitulat *Langue minorée, petite langue: Que nous apprennent les îles Féroé?*, on s'exposa els particularismes de la història exitosa del feroès, una llengua que, tot i que semblava destinada a l'extinció, ha capgirat la situació en els últims segles i ha aconseguit un enfortiment lingüístic i també del sentiment nacional.

Tot seguit, Maja Kalezić (Institute for the Serbian Language — Serbian Academy of Sciences and Arts), a *Narcissus supra Regna tria Naturae: In between primordial language and NLP architecting*, posa el focus en el futur dels corpus lingüístics i albira un demà en què caldrà dotar la intel·ligència artificial de dades lingüístiques de qualitat.

En darrer lloc, Giovanni Agresti (CNRS — U. Bordeaux Montaigne — U. degli Studi di Napoli Federico II) fa una dissertació sobre la prevalença de l'anglès com a llengua científica i proposa nous models per fomentar la publicació científica en francès i, en general, en llengües diverses.

El volum finalitza amb un epíleg a càrrec de Miquel Nicolás (U. de València), que porta per títol *L'aportació de Modest Prats a la Història de la llengua catalana*, en què valora les contribucions de Modest Prats a la disciplina. L'autor destaca el tàndem que Prats i Josep Maria Nadal han format per a la consolidació de la disciplina, recorda l'interès de Prats també pel debat sociolingüístic, subratlla els seus fonaments ideològics i lloa el seu estil comunicatiu. En conclusió, Nicolás situa Prats al lloc que li pertoca: un filòleg de primer nivell, que ha esdevingut guia, mestre i pioner i que va deixar i continua deixant empremta en tots els qui el llegeixen.

Publicat per primera vegada arran del primer Col·loqui Internacional «Problemes i Mètodes d'Història de la Llengua», celebrat a Girona el 1991, aquest volum va contribuir a la consolidació de la història de la llengua com a línia de recerca a la Universitat de Girona i també com a camp d'investigació en l'àmbit de la catalanística. Trenta anys després de la seva aparició, aquesta edició commemorativa recupera els textos debatuts en aquell primer col·loqui i hi afegeix alguns materials que n'actualitzen l'interès.

Les aportacions d'Alberto Vàrvaro, Josep Maria Nadal, Mirko Tavoni, Juan Gutiérrez Cuadrado, José A. Pascual, Francesco Bruni i Xavier Lamuela aborden qüestions que continuen essent centrals: el canvi lingüístic, la relació entre història interna i història externa, la consciència lingüística dels parlants, els processos de modernització de la llengua, l'escriptura, la variació i els límits mateixos de la disciplina. Els textos incorporats d'Eloi Bellés, Íria Caballé i Míriam Sellés ajuden a entendre el recorregut posterior dels col·loquis gironins i la seva importància en el desenvolupament dels estudis d'història de la llengua catalana.

No es tracta, per tant, d'una simple reedició. És la recuperació d'un llibre que encara avui serveix per pensar, amb ambició teòrica i consciència històrica, què vol dir estudiar una llengua en el temps.

**Documenta
Universitaria**

@DocUniv
documentauniversitaria.com

**Universitat
de Girona**

